

ਜੀਵਾਨੀ ਰਖਦਾਰ

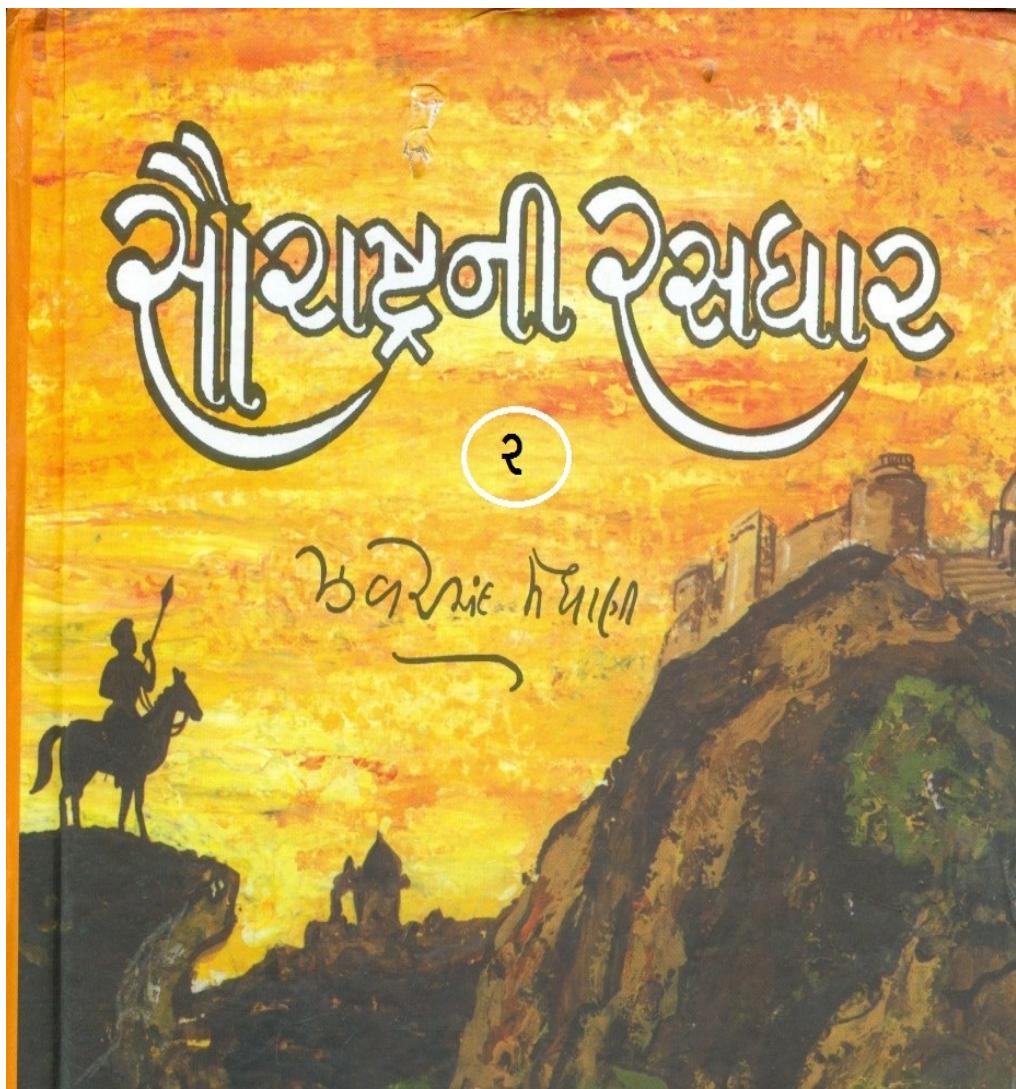
੨

ਭਵਰੋਜਿ ਮਧਾਲਾ

Join Our Telegram Channel
For Books And Magazines
[@magazineandbookpdf](https://t.me/magazineandbookpdf)

ਟੇਲੋਗ੍ਰਾਮ ਡਾਊਨਲੋਡ ਕਰਨੇ ਕੇ ਬਾਦ ਸੁਰੱਖਿ ਬਾਰ ਮੈਂ
ਹਮਾਰੀ ਚੈਨਲ ਕਾ ਨਾਮ ਸੱਚ ਕਰੋ ਆਂਦ ਜਾਇਏ

MAGAZINE AND BOOK PDF

Join Our Telegram Channel
For Books And Magazines
[@magazineandbookpdf](https://t.me/magazineandbookpdf)

टेलीग्राम डाउनलोड करने के बाद सुर्च बार में
हमारी चैनल का नाम सर्च करे और जाइन हो जाइए

**Join Our Telegram Channel
For Books And Magazines
@magazineandbookpdf**

टेलीग्राम डाउनलोड करने के बाद सुर्च बार में
हमारी चैनल का नाम सर्च करे और जाइन हो जाइए

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર

૨

અવેરચંડ મેદાણી

**Join Our Telegram Channel
For Books And Magazines
@magazineandbookpdf**

**ટેલોગ્રામ ડાઉનલોડ કરને કે બ્યાદ સર્ચ બાર મેં
હમારી ચૈનલ કા નામ સર્ચ કરે ઔર જોઇન હો જાઇએ**

અનુકરમણિકા

૧ દૂધળીનાથ અને સિંહનાથ

૨ રા' નવદણ

૩ એક તેતરને કારણે

૪ એક અબળાને કારણે

૫ સિંહનું દાન

૬ વર્ણવો પરમાર

૭ આતમભાઈ પરમાર

૮ દીકરો !

૯ ટેટ કન્યાની દુવા

૧૦ આઈ જાસલ

૧૧ કામળીને કોલ

૧૨ અચળ તાણનારા !

૧૩ મોત સાથે પ્રીતડી

૧૪ કરપડાની શૌર્યકથાઓ

[૧] કરપડાની શૌર્યકથાઓ : 'સમે માથે સુદામડા'

[૨] કરપડાની શૌર્યકથાઓ : ફકીરો કરપડો

[૩] કરપડાની શૌર્યકથાઓ : વિસામણ કરપડો

૧૫ કાળો મરમલ

૧૬ કાંધલજુ મેર

૧૭ કાળુજુ મેર

૧૮ મૂળુ મેર

૧૯ ચારણની ખોળાધરી

૨૦ પરણેતર

ધૂંધળીનાથ અને સિદ્ધનાથ

“તે દુ’ની વાતું હાલી આવે છે, ભાઈ ! અરદ્ધી સાચી ને અરદ્ધી ખોટી. હજાર વરસની જૂનિયું વાતું ! કોણ જાણો છે શી બાબત હશે !”

એટલું બોલીને એ બુદ્ધા માલધારીએ દિશાઓને છેડે મીટ માંડી. એક હજાર વર્ષ પહેલાંના અક્ષરો વાંરયા. થોડુંક હસ્યો. ડાંગને ટેકે ઊભાં ઊભાં એણે ચલમ સળગાવી. એની ધોળી દાટીમાંથી ધૂમાડા નીતરવા લાગ્યા. ગોટેગોટા ઊંચે ચડવા લાગ્યા. મેં મલકાવી એણે કદચું:

“ઈ બધું આવું, ભાઈ ! આ ધૂમાડા જેવું અમારા સોરછમાં તો કુંક ટાઢા પો’રના ગપાડા હાલે છે; પણ હું તો આ ટાંકને કુંગારે ડાંગને ટેકે લઈને જયારે ચલમ ચેતવું છું, ત્યારે મને તો ધૂંધળીનાથ-સિદ્ધનાથની જોડી જુવતીજાગતી લાગે છે. હજાર વરસ તે મારી અંખના પલકારા જેટલાં જ બની જાય છે. આ ધૂંવાડાની કુંક જેવો ધૂંધળાવરણો ધૂંધળીનાથ અને આ આગાની ઝાર જેવો હેમવરણો રૂડો સિદ્ધનાથ હાજરાહજૂર લાગે છે.”

“વાત તો કહો !”

“અરે વાત કેવી ? ઈ તો ટાઢા પો’રના ! બે ઘડી ગપાડા હંકીને ડોબાં ચારીએ. થોડીક રાત ખૂટે ! આ તો વેલાંની વાતું, મોટામોટ હાલી આવે, એના કોઈ આંકડા થોડા માંડેલ છે ?”

એટલું બોલતાં એની અંખમાં ચલમનો કેફ ચડતો ગયો. આંખના ખૂણા લાલચટક બન્યા, અને ડાંગને ટેકે એણે અજવાળી રાતે વાત માંડી...

ધૂંધળીનાથનું અસલ નામ તો ધૂંધો; જાતને કોળી. આ વાંસાવડ દીમનો રે’તો. હું પીંગ છું એવી બજરના વાડા વાવતો. જલમ કોળીને પેટ પણ જીવ પરોવાણો દયાદાનમાં. હિંસા નામ ન કરે. વરસે વરસ બજરનાં પડતલાં વેચીને જાય ગિરનારને મેળે. નાણું હોય એટલું ગરીબગરબાંને ખવરાવી દ્યે, પાછે આવીને બજર વાવવા માંડે.

ધીરે ધીરે તે ધૂંધો ને ગિરનાર બેય એકાકાર થાવા માંડયા. જેવું દયાન તેવું દિલનું ગજું : જેવું અક્ષ તેવો ઓડકાર : ધૂંધાને તે ગિરનારનું જ દયાન રાત ને દી લાગી ગયું. એનો આતમો વધવા માંડયો. સંસારની ગાંઠ વછૂટી ગઈ. બજરના વાડા ગાયું પાસે બેળાવીને એ તો ગિરનારમાં ચાલ્યો ગયો. કોઈક ટૂંક ઉપર બેસીને ધૂણી ધખાવી

તપણ્યા આદરી દીધી. એમ બાર વરસે ગિરનારની ગુફાઓમાંથી ગેબના શબ્દ સંભળાણા કે : “ધૂંધળીનાથ ! ધૂંધળીનાથ ! નવ નાથ બેળો દસમો નાથ તું ધૂંધો.”

‘અહાલેક ! ‘ શબ્દની સાથે ગુરુ દત્તે દયાન ધર્યું અને નવ નાથોનું સ્મરણ કર્યું. સ્મરણ કરતાં તે જોગસિદ્ધ મધેન્દરનાથ, જલંધરનાથ, શાંતિનાથ, અવા નવ નાથો ગુરની સન્મુખ હાજર થઈ ગયા. ગુરુ બોલ્યા : “જોગંદરો, અપણી જમાતમાં આજ નવો સિદ્ધ આવ્યો છે. તમે નવ નાથ બેળા એ દસમો ધૂંધળીનાથ તમારી પંગતમાં જગમાં પૂજાશે. મારો આશીર્વાદ છે. તમારી ચલમ, સાફી એને આપો.”

જોગંદરનાથ બધા બેળા થાય ત્યારે એક સાફીએ ચલમ પીએ, બીજાને ચલમ આપે. પણ સાફી ન આપે. ધૂંધળીનાથને ચલમ આપી. સાફી આપતાં નવે સિદ્ધો કચવાણા. ગુરુદેવે કારણ પૂછયું. નવ નાથોએ ખુલાસે કર્યો ” ગુરુદેવ, ધૂંધો નાથ ખરો, પણ એનું દૂધ હલકું છે; એ દૂધ કોક દી એને હાથે કોક કાળો કામો કરાવશે. એટલે ધૂંધળીનાથજુ હજુ વધારે તપ કરે, વધારે શુદ્ધિ કરે, પછી અમે સાફી આપીએ.”

અને ગુરુ દત્તનો બોલ પડ્યો કે “ધૂંધળીનાથ ! બાર વરસ બીજા : આબુમાં જઈ ધૂણી પરગાટો ! જાવ બાપ ! ચોરાસી સિદ્ધની પંગતમાં તમારી વાટ જોવાશે.”

આબુની અવધિ પણ પૂરી થઈ અને તપ કરી ધૂંધળીનાથ પાછા ગુરુ પાસે આવ્યા. ફરી ગુરુએ નવ નાથને હાજર કર્યા. અને બધાએ સાથે મળી એક સાફીએ ચલમ પીધી. પણ નવે નાથ અંદરોઅંદર કહેવા લાગ્યા કે : ” આનાથી તપ જુરવાશે નહિ એ હલકું દૂધ છે; કોક દી ને કોક દી એ ન કરવાનો કામો કરી બેસશે.”

તેજની જુવતજયોત જેવા ધૂંધળીનાથ જગતમાં ધૂમવા લાગ્યા. ધૂમતાં ધૂમતાં અરવલ્લીને કુંગારે ચિતોડગાઠમાં એનું આવવું થયું.

ચિતોડના રાણાએ ગુરનને ઝાડાં માન દીધાં. ગુરનાં ચરણુંમાં પડીને રાણો રાતે પાણીએ રોયો. રાણાના અભરભર્યા રાજમાં સવાશેર માટીની ખોટ હતી. મરણ ટાણે બાપની આગ લઈને મોટા આગળ હાલનારો દીકરો નહોતો.

1. ગાંજો પીવા માટે ચલમની સાથે લૂગડાનો ટુકડો ,
રાખવામા આવે તેને ‘ સાફી ‘ કહે છે

ધૂંધળીનાથે દયાન ધર્યું, રાણાના ભાગ્યમાં એણે બે દીકરા લખેલા વાંચ્યા: પણ એક જોગી, ને એક સંસારી. એણે કહ્યું : “રાણાજુ ! બાર વરસે પાછે આવું છું. બે કુંવર તારે ઘરે રમતા હશે. ગુરની આજા છે કે આમાંથી એક તારો ને એક મારો. તૈયાર રાખજો. તે દી આંસુ પાડવા બેસીશ મા. બાર વરસે પાછો આવું છું.”

બાર વરસને જતાં શી વાર ? જટાધારી જોગીએ ચિતોડને પાદર અહાલેક જગાવ્યો. એટલે રાજરાણી બેય રાજકુંવરને આંગળીએ લઈ બહાર નીકળ્યાં. બેમાંથી એક ઘરાણેલૂગડે ભાંગી પડતો, અને બીજો મેલેદેલે પહેરવેશે. રાજરાણી કૂડ કરીને તેજુલો દીકરો રાખવા માગતાં હતાં. પણ તેજની વિભૂતિ કાંઈ મેલે લૂગડે ટાંકી રહે ? ને એચ ધૂંધળીનાથની નજર બહાર રહે ? મેલાદેલાને જ જોગીએ ઉપાડી લીધો. બાર વરસનો બાળકો દોટ દઈને ગુરુને કાંડે બાળી પડ્યો. માતાપિતા નજરે દેખે તેમ એ બાર વરસના બાળકને માથું મૂંડાવી ભગવાં પહેરાવ્યાં. ભભૂત ધરી ચાલી નીકળ્યા. રાજરાણી ખોબે ખોબે અંસુ પાડતાં ચિતોડગઠ પાછાં વળ્યાં.

૨

ધૂંધળીનાથે ચેલાને સિદ્ધનાથ કરી થાપ્યો. એના કાનમાં ગુરુમંત્ર કૂંકયો અને બેખના પાઠ ભણાવતા ભણાવતા આ આપણે ઊભા છીએ, ત્યાં આવી પહોરયા. આ ટાંક તે દી નહોતું. અંહી તો પ્રેહપાટણ નગરી હતી. ચેલાઓને ગુરુએ કદયું : ” બાપ, હું આ કુંગરામાં બાર વરસની સમાધિ લગાવું છું. તમે સૌ ઘરોઘર ઝોળી ફેરવીને અંહી સદાવ્રત રાખજો, ભૂખ્યાંદુખ્યાં અને અપંગોને પોતાનાં ગણી પાણજો. મારી તપણ્યામાં પુન્યાઈ પૂરજો.” એમ બોલીને ધૂંધળીનાથે આસન વાળ્યું.

વાંસેથી ચેલાઓની કેવી ગતિ થઈ ગઈ? નગરીમાં ઝોળી ફેરવે, પણ કોઈએ ચપટી લોટ ન દીધો. દયામાનનો છાંટોય ન મળે એવાં લોક વસતાં’તાં. પણ સતત અટાર વરસનો સિદ્ધનાથ તો રાજનું બીજ હતો: સમજુ હતો: એણે અક્કેક ચેલાને અક્કેક કુહાડો પકડાવી કદયું કે પહાડમાં લાકડાં વાઢી નગરમાં જઈ ભારીઓ વેચો અને આપમહેનતથી ઉદર ભરો ! જોગીનો ધરમ હરામનું ખાવાનો ન હોય. કોઠામાં જરે નહિ. જાઓ જંગલમાં.

બીજે દી, ત્રીજે દી, અને ચોથો દી થતાં તો કુહાડા મેલી-મેલીને બધા ચેલાએ મારગ માપ્યા. બાકી રદ્દ્યો એક બાળો સિદ્ધનાથ. ચાણાકુળનું બીજ, એમાં ફેર ન પડે. પરભાતનો પહોર પ્રાગડના દોરા કૂટ્યા પહેલાં તે આશ્રમને વાળીયોળી, ઝાડવાંને પાણી પાઈ, સિદ્ધનાથ વનમાં ઊપડી જાય. સાંજે બળતણાની ભારી બાંધી શહેરમાં વેચી આવે. નાણું નહિ જેવું નીપજે. તેનો લોટ લે. આખા ગામમાં એક જ ડોશી એવી નીકળી કે જે એને રોટલો ટીપી આપે. એ હતી કુંભારની ડોશી. અટાર વરસના સુંવાળા રૂપાળા બાળા જોગીને જોઈ ડોશી લળી લળી હેત ટોળે છે.

આમ બાર વરસ સુધી બાળ સિદ્ધનાથે ભારી ઉપાડી સદાવ્રત ચલાવ્યાં. માથું છોલાઈને જીવાત પડી સુંવાળી કાયા ખરી ને ! કેટલુંક સહેવાય ? દુખ તો ચિતોડની મોલાતમાં કોઈ દિવસ દીઠું નહોતું. અને અંહી એના એકલાના ઉપર જ ભાર આવી પડ્યો. સિદ્ધનાથ મૂંગો મૂંગો આ પીડા વેઠતો અનાથની સેવા કર્યો ગયો. બાર વરસે

ધૂંધળીનાથનું દ્યાન પૂર્ણ થયું. અંખે ઉદાડીને ગુરુએ આશ્રમ નીરપથો. આટલા બધા ચેલકામાંથી એક સિદ્ધનાથને જ હાજર દેખ્યો. પૂછયું કે બીજા બધા કયાં છે? ચતુર સિદ્ધનાથે મોટું પેટ રાખીને ખોટો જવાબ વાર્ષયો; ગુરુને પટાવી લીધા.

ઘણાં વરસનો થાકયો સિદ્ધનાથ તે દિવસે બપોરે ઝાડવાને છાંચે જંપી ગયો છે. શીઠા વાયરાની લે'રેલે'રે એની ઉલાગરાભરી અંખો મળી ગઈ છે. ગુરુજી ચેલાનાં અટળક રૂપ નીરપી રહ્યા છે. શિષ્યના રૂડા બેખ ઉપર અંતર ઠલવાય છે. તે વખતે સિદ્ધનાથે પડખું ફેરફાંયું, માથા ઉપરનું ઓટણું સરી પડયું, માથે એક માખી બેઢી. ગુરુને વહેમ આવ્યો. પાસે જઈને જોયું, માથામાં ખોબો મીઠું સમાય એવંદું ધારું પડયું છે. ગંધ વધૂટે છે.

ગુરુએ ચેલાને જગાડ્યો. પૂછયું : “આ શું થયું, બરચા ?”

“કાંઈ નહિ બાપુ ! ગૂમંડું થયું છે.” સમદરપેટા સિદ્ધનાથે સાચું ન કર્યું.

“સિદ્ધનાથ !” ગુરુની ભરકૃટિ ચડી : “જોગ પહેર્યો છે એ ભૂલીશ મા. અસતથી તારી જુબ તૂટી પડશે. બોલ સાચું, ગુરુદુહાઈ છે.”

સિદ્ધનાથ ધીરે રહીને વાતો કહેતો ગયો, તેમ તેમ ધૂંધળીનાથની આંખમાંથી ધુમાડા છૂટતા ગયા. તપસીનું અંતર ખદખદી ઊઠયું. અડતાલીસ વરસની તપસ્યાનો ટગલો સાળગીને ભડકા નાખતા હોય તેવું રૂપ બંધાઈ ગયું. હૈયામાંથી ‘હાય! હાય! હાય !’ એમ હાહાકાર નીકળી આભને અડવા માંડયા : “અરે હાય હાય ! જગતનાં માનવી ! દયા પરવારી રહ્યાં ! મારા બાળ સિદ્ધનાથ માથાની મૂંડમાં કીડા પડે ત્યાં સુધીયે ભાર્યાંયું ખેંચો ! અને મારી તપસ્યા ! ભડકે ભડકે પ્રલેકાર મચાવી દઉં ! મારે તપસ્યાને શું કરવી છે ! સિદ્ધનાથ ! બરચા ! દોડ, ઓલી કુંભારણને ચેતાવ, માંડ ભાગવા, પાછું વાળીને ન જોવે હો : આજ હું પ્રેહપાટણને પલટાવું છું.”

એટલું કહેતાં તો આશ્રમ કાંપ્યો. ઝાડવાં ધૂણયાં. અને ત્રાહિ !ત્રાહિ ! પોકારતો સિદ્ધનાથ હાથ જોડીને કરગારે છે કે “ગુરુદેવ !ગુરુદેવ ! તપસ્યાનાં પુણ્ય એમ નથી ખોવાં. અરે બાપુ ! માનવીઓ તો બધાંચ માટીનાં એનાં પેટ છીછરાં જ હોય. એની સામું ન જોવાય. આપણા બેખ સામે જુઓ.ગજબ કરો મા ! લાખખોની હ ચા, નિસાસા, કલ્પાંત : કેમ જોયાં ને સાંભળયાં જાશો, ગુરુદેવ ?”

પણ ગુરુ વાર્યા ન રહ્યા. તપસ્યાને મંડયા હોમવા. હાથમાં ખપપર ઉપાડયું; ધરતી રોતી હોય એવું ધીરં ધણેણવા લાગી, કુંગર ડોલ્યા. દિશાના પડદા ફાડીને પવન વછૂટવા લાગ્યા. છેલ્લી વાર ગુરુએ કર્યું : “સિદ્ધનાથ ! હવે કમાનમાંથી તીર છૂટે છે, દોડ, દોડ, કુંભારણને ચેતાવ, માંડે ભાગવા, પાછું ન જુઓ, નહિ તો સૂકાં બેળાં લીલાંચ બળશે, બરચા !”

સિદ્ધનાથે દોટ દીધી, પોતાને રોજ રોટલા ઘડી દેનારી માડીને ચેતાવી, છોકરાને આંગળીએ લઈ ડોસી ભાગે છે, અને આંહી પાછળ ધૂંધવાયેલો ધૂંધળીનાથ હાથમાં ખપપર ઉપાડી પોતાની તમામ તપસ્યાને પોકારે છે : ” ઓ ધરતી મૈયા !

પહૃણ સો દહૃણ ! અને માયા, સો મિહૃ !”

- એમ પોકારીને એણે ખપપર ઊંધુ વાખ્યું. વાળતાં જ વાયરા વષ્ટ્ટયા, આંધી ચડી, વાદળાં તૂટી પડ્યાં, મોટા પહાડ મૂળમાંથી ઊપડી-ઉપડીને ઊંધા પટકાણા. પ્રેહપાટણ નગરી જીવતજાગત પૃથ્વીના પેટાળમાં દટાઈ ગઈ. એક પ્રેહપાટણ નહિં, પણ એવાં ચોરાસી પાટણ તે દી ધૂંધળીનાથે પોતાના ખપપર હેઠ ટાંક્યાં અને એના મહાકંપમાં માયા તમામ મિહૃ બનીને ગારદ થઈ ગઈ.

ઓલી કુંભારણ જતી હતી ભાગતી, પણ સીમાડે જાતાં એની ધીરજ ખુટી. પ્રલયની ચીસો સાંભળીને એણે પાછળ જોયું. મા ને છોકરાં ત્યાં ને ત્યાં પાણકા બની ગયાં. એ હજુ ઊભાં, ટાંકને સીમાડે !

આવું મહાપાપ કરનાર એ જોગીને માટે આખુ અને ગિરનાર માથે પણ હાહાકાર બોલી ગયો. નવ નાથ અને ચારાસી સિદ્ધોએ અવાજ દીધો કે “આજથી એની ચલમસાફી બંધ કરો ! બંધ કરો ! ” કંઈક વર્ષોની કમાણી વેચીને ધૂંધળીનાથ સમાધિમાં બેઠા. સિદ્ધિઓ વિના એનો એ રાંક ધૂંધો કોળી થઈ ગયા. ” ભાઈ ! ગમે તેવા તોય કોળીનું દુધ ના !”

3

અંહી બાળ જોગી સિદ્ધનાથનું શું બન્યું ? કુંગરે ઊભીને એણે પ્રેહપાટણ દટાતું દીઠું. દહૃણ પૂરું થયા પછી એના જીવ જંપ્યો નહિં. ગુરુએ કરેલા કાળા કામનું પ્રાણિત શી ચીતે થાય એ વિચારે એને ત્યાંથી ખસવા દીધો નહિં. અરેરે ! ઘડી પહેલાં જયાં હજારો નરનારી ને નાનાં છોકરાં કલ્લોલ કરતાં હતાં ત્યાં અત્યારે કોઈ હોકારો દેવા પણ હાજર નહિં ? હું સિદ્ધનાથ : ગુરુએ ઉથાપ્યું તે હું થાપું તો જ મારી સિદ્ધિ સાચી. કોઈક આ નગરીનો અધિકારી આવશે. હું વાટ જોઈશ, મારાં તપ સંઘરીશ : એવું વિચારીને એ કંકુવરણા બાળાજોગીએ આસન ભીડ્યું. નાશ પામેલા એ થાનક ઉપર એનાં નેત્રોની અમૃતધારાઓ છંટાવા લાગી, બળેલું હતું તે બધું તેના પુણ્યને નીરે ઠરવા લાગ્યું. એક દિવસ સાંજ નમતી હતી. એઓધાયા લાંબા થયા હતા. પ્રેહપાટણનું ખંડેર ખાવા ધાતું. એમાં બે જીવતાં માનવી બટકે છે. ધૂળ ઉખેળી ઉખેળી ગોતે છે. અંદર ઊંધા વળી ગયેલાં પાણિયારાં, ખારણિયા ને મિહૃ થઈ ગયેલ ધાતુનાં વાસણો નીરખે છે. માને ધાવતાં બરચાનાં મડદાં એમ ને એમ જામી ગયેલાં જુએ છે. જોઈ જોઈ ને બેચ માનવી રોવે છે. જેગી સિદ્ધનાથે બેચને જોયાં, બોલાવ્યાં, પૂછ્યું : “ કોણ છો ?”

“આ અભાગી નગરીની હું રાજરાણી. આ મારા બેટો નાગાજણ જેઠવો.”

“કેમ કરીને બચી નીકળયાં ?”

“રાજથી રિસામણે હું મારે પિયર તળાજે ગયેલી. કુંવર મારી બેળો હતો.”

“બરચા નાગાજણ ! હું તારી જ વાટ જોતો હતો. તું આવ્યો, બાપ ? મારી દુવા છે તને કે :

જેસો લંકેશ તેસો ટંકેશ,

દુશ્મન માર વસાવ દેશ.

જેવો લંકાને સ્વામી રાવણ હતો તેવો જ તું આ ટંક- આ ટંકાયેલી નગરી—નો સ્વામી બનીશ. તારી ટક (ટાંક)લંકા નગરીને તોલે આવશે. માટે બેટા, ફરી વાર આંહી આપણે નગર વસાવીએ.

ટંકાયેલા પ્રેહપાટણને ટીબે નવું નગર બંધાવા લાગ્યું. ટાંકે તો બીજાં નગરોને પોતાની રિદ્ધિસિદ્ધિમાં ટાંકી દીધાં. સિદ્ધનાથે પોતાની કરણીના જોરે વસ્તીની વેલડી કોળાવી મુકી. નાગાજણ ચેલો અને સિદ્ધનાથ ગુરુઃ બે જણાની જોડલીએ બળોલી વાડીને સજુવન કરી. એલ્યોય જોગી અને આય જોગી, પણ બેમાં કેટલું અંતર! ગુરુના મહાદોદ્યલા દંડ ભરતો ભરતો જુવાન જોગી રાજુ થતો હતો. પોતાનું જુવ્યું એને લેખે લાગતું હતું. દુનિયામાં સંહાર સહેલો છે, સરજવું દોદ્યલું છે, બાપ! સિદ્ધનાથે સરજુ જાણ્યું.

પણ કાળનો આવવો છે ના ! એક દી નાગાજણ જેઠવે આવીને હાથ જોડયા.

“કેમ બરચા ?” જોગીએ પૂછ્યું.

“ગુરુદેવ ! એક જ બાબત બાકી રહે છે.”

“શી ?”

“આપે કહેલું કે જેસો લંકેશ તેસો ટંકેશ !”

“હા.”

“તો બસ મારી ટાંક લંકા સરખી સોનાની બની જાય એટલું કરી આપો.”

“નાગાજણ !” ગુરુએ નિસાસો નાખ્યે : “એવો અરથ લીધો ? આ સમૃદ્ધિ ઓછી લાગી, તે સોને લોભાણા, રાજ ?”

“આપનું વેણ છે.”

“વેણેવેણ સાચું કરવું છે ?”

“હા.”

“ તે પછી ટાંકની ગતિ પૂરેપૂરી લંકા સરખી સમજજે, રાજા ! સોનાની લંકા રોળાણી હતી.”

“ફિકર નહિ.”

“તને ભાગ્ય ભુલાવે છે, રાજા ! પણ ખેર : હવે પૂર્ણ કરીશ. નાગાજણ ! ઉગમણું મુંગીપુર પાટણ છે. ત્યાંનો રાજા શારવાણ (શાલિવાહન) ગોહિલઃ એને ઘેર સોનદેવી રાણી : એ જોગમાયા આવીને જેટલી ગાર કરે, એટલું સોનું થઈ જાય. બોલાવું ?”

“બોલાવો.” “અધર્મ નહિ કર્ય ને ?”

“મા-જણી બોન માનીશ ?”

“શાલિવાહન સાથે વેર પાલવશે ?”

“રે ગુરુદેવ ! હું નાગાજણ : હું જેઠવો : ઝૂઝી જાણું છું.”

પછી તે સિદ્ધનાથે તપોબળ છોડયાં. મુંગીપુરને મહેલેથી સતી સોનરાણીને પલંગ રાતમાં ટાંકને ગઢે ઊતર્યો. સતી જાગી, જોગી આદેરો ઊભે રદ્દ્યો. નાગાજણે હાથ જોડ્યા : “બેન, મને તારો મા-જણો ભાઈ માનજે. અધરમ કાજે નથી આણી તને. મારી ટાંક સોનાની કરવી છે, તું જોગમાયાને હાથે જરા પોતું ફેરવાવવું છે. મારે કોટકાંગારે તારા હાથ ફેરવ, બાપ !”

રોજ બોલાવે. રોજ ઓળીપો કરાવે. પાછી પહોંચાડે.

છેલ્લે દિવસે નાગાજણ હાથ જોડીને ઊભો રદ્દ્યો : “ બેન, કંઈક કાપડાની કોર માગી લે.”

“ટાણે માગીશ, ભાઈ !”

કહીને રાણી ચાલી ગઈ આખી વાત રાજા શાલિવાહનને કહી. રાજા ઝાઠયો. ઝાઠેલ રાજાએ સોરઠની ભોમ ઉપર સેન હાંકયાં. કોઈ કહે કે એ તો શાલિવાહન : એટલે કે શાળને દાણે દાણે એકેક ઘોડેસવાર ઊંઠે એવો મંત્ર જાણનારો. કોથળા ને કોથળા શાળ ભરીને રાજા નાગાજણને દંડવા હાલ્યા આવે છે.

આંહી તો ટાંક લંકા જેવા જગારા કરે છે. છત્તીસ છત્તીસ તો એના કનકકોટ શોભે છે, ગુરુ સિદ્ધનાથ રો અક્કેક કોઠા ઉપર નાગાજણને લઈને ચડતો ગયે. ચડીચડીને રેણે આગમ ભાખ્યાં, જુગજુગની ભવિષ્યવાણી કાઢી. કચારે શું શું બનશે, જેઠવા કુળની

કેવી ચડતીપડતી થાશે એના કાળલેખ ઉકેલી-ઉકેલીને સિદ્ધનાથે કહી સંભળાત્યા.
પછી રજા માગી.

“નાગાજણ ! હવે મને રજા દે, બરચા ! ગુરુએ મારે કારણે મહાપાપ આદયું. એણે તપ
વેચીને હત્યા બોલાવી. એ બધા મેલ ધોઈને હું હવે મારે માર્ગ જાઉ છું. અમારા પંથ
અધોર છે, બાપ ! તારી સન્મતિ થાજો ! તારો કાળ ચાલ્યો આવે છે. પણ તું સતનો પથ
ચૂકીશ મા ! બાકી તો તેં જુવી જાણ્યું. તને મોતનો ભો શો રદ્દ્યો છે ?”

જુવાન સિદ્ધનાથ માર્ગ પડ્યા. એક તો ક્ષતરી અને વળી ચિતોડગઠનું કુળ; તેમાં ભજયાં
જોગનાં તેજ : વીરભદ્ર જેવો એ મહાજતિ મોકળી લેટે અહાલેક ! અહાલેક ! બોલતો,
દુનિયાને જગાડતો, કોઈ અંધારી ગુફામાં ચાલ્યો ગયો.

નાગાજણનો કાળ નજુક ને નજુક આવતો જાય છે. શાલિવાહનની સમશેરો ઝબકે છે.
કનકકોટે ચડીને રાજા મરણિયો થઈને બેસી રદ્દ્યો.

શાલિવાહનની ફોજે ટાંક ફરતાં ડેરાતંબૂ તાણી લીધા. કોટ ઉપર મારો ચલાવવા માંડયો.
પણ જોગીનો દીધેલ ગાઠ તૂટતો નથી; એક શિલા પણ ચસ દેતી નથી.

“કોઈ જઈને નાગાજણનું મસ્તક લાવી આપે ? હું એ એક માથું લઈને પાછો
જાઉ.” શાલિવાહન રાજાએ સાદ પાડ્યો.

એક ચારણને કુમત્ય સૂઝી, એણે હોકારો દીધો, ચારણ ટાંક નગરમાં ચાલ્યો. આગાલા
સમયમાં તો ચાહે તેવી લડાઈએ ચાલતી હોય તોય ચારણ, ફકીર કે સાધુને કોઈ
અટકાવતું નહોતું. ચારણ શત્રુપક્ષનો, તોપણ એ તો ચારણ : એનો એવો ભરોસો.
ભરોસે ભૂલીને દરવાને નગરમાં આવવા દીધો.

અને કાળમુખા ચારણે જઈને નાગાજણના દસોદીને જગાડ્યો. “આવી જા, સોગઠે
રમીએ. હોડમાં પોતપોતાના રાજાનું માથું મેલીએ.”

તે દિવસે તો, ભાઈ ! રાજાનાં માથાં અને માન પણ ચારણને જ હાથ સચવાતાં ખરાં ને!
કમતિયા દસોદીએ ચોપાટમાં નાગાજણનું શીશ માંડયું. શાલિવાહનના ફૂડિયા ચારણે
કૂડના પાસા ટાયા, મનમાન્યા દાવ આણ્યા, જીત્યો, માટી થયો. કહે કે “લાવ તારા
રાજાનું માથું.”

દસોદી શું મેં લઈને જાય ! પણ નાગાજણને કાને વાત પહેંચી અને લલકારી ઉઠયો :
“અરે, મારો દસોદી ! એનાં વેળ માયે તો મારી આંટ ચાલે. હજરો લાલચો વરચેય અનું
પાણી ન ભરે. એના ખોળામાં ક્ષતરી માથું મેલીને નિર્ભય બની સૂઈ જાય; બોલાવો એ
ચારણને.”

દસોદી કાંપતે પગે નીચી મૂંડી ઘાલીને રાજાની પાસે આવી ઊભો રદ્દ્યો. પણ નાગાજણાની આંખમાં એણે ન દેખ્યો કરોધ કે મો ઉપર ન ઢીઠો ઉદ્ધેગ. એના હોઠ તો ચારણ સામું મરક મરક હસતા હતા. એની પછવાડે પછવાડે શાલિવાહન રાજાનો ચારણ પણ આવી ઊભો. સોનાની થાળી મંગાવી રાજાએ ચારણને હાથમાં દીધી. “આજ મને રૂડો કરી દેખાડ્યો, ચારણ! તું મારું માથું હોડમાં હાર્યો ન હોત તો હું ગઠ બારો ન નીકળત અને જગત મારું જુદ્ધ જોવા ન પામત. અને હવે ?” દુશ્મન રાજાના દસોદી તરફ નજર કરી નાગાજણ બોલ્યો : “હવે તે આ માથા વગરનું ધડ ઉલ્કાપાત માંડશે, ચારણ! આ માથું લઈ જઈને તારા રાજાને આપજે અને કહેજે કે નાગાજણના ધડ સામે મરદ હો તો ઝૂઝજે અને તારી જેગમાયા રાણીમાને – મારી બોનને – કહેજે કે ભાઈનું જુદ્ધ જોવા બહાર નીકળો.”

એટલું બોલીને નાગાજણે તરવારનો ઘસરકો દીધો. માથું જઈ પડ્યું થાળીમાં લઈને દસોદીએ દુશ્મનના ચારણને દીધું. ચારણે દોટ દીધી. દરવાજા બહાર નીકળી ગયો.

અહીં નાગાજણનું કબંધ (ધડ) ઊડ્યું. બે હાથમાં બે સમશોરો લીધી, અને મસ્તક વિના માર્ગ ચાલ્યું. ઉપર રગતની શેડ્યો ફૂટતી આવે છે: માથે જાણે રાતી કલગિયું રમે છે અને છાતીએ જાણે બે આંખો ફૂટી છે.

વીર ચાલ્યો, તરવારો વીજી, શાલિવાહનના સૈન્યમાં ત્રાટકચો. ઘૂમવા લાગ્યો.
શાલાઓનાં માથાં છેદાવા લાગ્યાં, સૈન્ય ભાગ્યું. રાજ ભાગ્યો, પાછળ કબંધે દોટ દીધી.
શાલિવાહનનો કાળ આવી પહોરયો, ઉગાર નહોતો.

એવી અણીને સમયે સોન રાણી નીકળી. રસ્તો રૂંધીને આડી ઊભી રહી, પાલવ પાથર્યો, તરવાર વીજતું કબંધ જાણે બહેનને ઢીઠી હોય તેમ થંભી ગયું. તરવાર ટાળી દીધી અને હાથ જાણે કંઈ આપવા જતો હોય તેમ ઊંચો ગયો. જાણે કબંધ પૂછે છે કે : “બોન, માગી લે.”

“વીરા મારા ! તે દી વેણ દીધું”તું કે કાપડાની કોર આપીશ. આજ માગું છું કે મારા ચૂડાને કારણે તારાં શૂરાતન શમાવી લે, ભાઈ !”

શબ્દ સાંભળીને ધડ ટાઢું પડ્યું. સમશોરો ભોય પર મેલી ટળી ગયું.

હજારો લાશો રગદોળાઈ રહી હતી એવા રણથળમાં સમી સાંજે ગુરુ સિદ્ધનાથ દેખાણા,
અને નાગાજણના શબ પાસે બેસીને જોગદરે અંસુડાં ટપકાવ્યાં. ત્યાં ને ત્યાં એણે
સમાધિ લીધી.

*

“આવાં અમારાં માલધારિયુંનાં ગપાં, ભાઈ! મોરુકી વાતું હાલી આવે છે. અમે તે રાતને ટાઢે પો’રે ડોબાં ચારીએ, અને આવા ગપગોળા હાંકીને રાત વિતાડીએ.”

એટલું બોલીને એ બુદ્ધો માલધારી પાછી ચલમ પેટાવી ધુમાડાના ગોટા કાઠવા લાગ્યો,
અને લાલ લાલ આંખે મીટ માંડી રદ્દ્યો. ધરતીના સીમાડા ઉપર કોઈ જોગીના
જટાજૂટની લટો જેવી વાદળીઓ ઝૂલતી હતી. ઊગતો સ્વરજ, કોઈ અવધૂતની લાલધૂમ
આંખ રોતી રોતી બિડાતી હોય એવો, વાદળીએ વીટાતો હતો.

રા' નવધાળ

“લે આયરાણી, તારી છાતીને માથે બે ધાવે છે એમાં આ તરીજાનો મારગ કર.” એમ બોલતો આલિદર ગામનો આહીર દેવાયત બોદડ પોતાને ઓરડે દાખલ થયો અને અક્કેક થાનેલે અક્કેક બાળકને ધવરાવતી બોદડની ઘરવાળીએ પોતાની છાતી ઉપર છેડો ટાંકયો. ધણીના હાથમાં પાંભરીએ વીટેલ નવા બાળકને એ નીરખી રહી. પોતાના હૈયા ઉપર પારકાને ધવરાવવાનું કહેતાં સાંભળીને એને અચંબો થયો. એણે પૂછ્યું : ” કોણ આ ?”

આયર ટૂંકડો આવ્યો. નાક ઉપર અંગળી મૂકીને કાનમાં કદ્દયું : ” મોદળનો રા' – જૂનાણાનો ધણી.”

” આંહી કચાંથી ? “

” એ... જૂનાગઢનો રાજપલટો થયો. ગુજરાતમાંથી સોંગ્કીનાં કટક ઊતર્યાં, ને તે દી સોંગ્કીની રાણિયું જાત્રાએ આવેલી, તેને દાણ લીધા વિના રા' ડિયાસે દામેક્કડ નાવા નો'તી દીધી ખરી ને, અપમાન કરીને પાછી કાઠી'તી ને, તેનું વેર વાળ્યું આજ ગુજરાતના સોંગ્કીઓએ. રાજ દુર્લભસેનનાં દળકટકે વાણિયાના વેશ કાઠીને જાત્રાળુના સંઘ તરીકે ઉપરકોટ હાથ કરી લીધો. પછી રા'ને રસાલા સોતો જમવા નોતર્યાં, હિંયાર પડિયાર ડેલીએ મેલાવી દીધાં. પછે પંગતમાં જમવા બેસાડીને દગાથી કતલ કર્યો. વણથળી અને જૂનોગઢ બેય જુતી લીધાં.” ”આ કૂલ કચાંથી બચી નીકળ્યું ?” દીકરાઈકરીને ઘૂંઠેઘૂંઠડા ભરાવતી આહીરાણી માતા પોતાને ખોળે આવનાર એ રાજબાળ ઉપર માચાભરી મીટ માંડી રહી.

” બીજુ રાણિયું તો બળી મૂર્ઝ, પણ આ સોમલદેને ખોળે રાજબાળ ધાવણો હતો ખરો ના, એટલે એને જુવતી બહાર સેરવી દીધી. મા તો રખડીરવડીને મરી ગઈ, પણ આ બેટડાને એક વડારણે અંહી પહોંચતો કર્યો છે. આપણે આશરે ફગાવ્યો છે.”

” અહોહો ! ત્યારે તો મા વિનાનો બાળ ભૂખ્યો તરસ્યો હશે. જટ લાવો એને, આયર !” એમ કહીને આહીરાણીએ પોતાના ડાબા થાનેલા ઉપરથી દીકરીને વણોડી લીધી. બોલી : “બાપ જાહ્લ ! મારગ કર અ અપણા અશરા લેનાર સારુ. તું હવે ધણું ધાવી, ને તું તો દીકરીની જાત : પા'ણા ખાઈનેય મોટી થાઈશ; માટે હવે આ નમાયાને પીવા દે તારો ભાગ.”

એમ કહીને દેવાયતની ઘરવાળીએ જૂનાગઢના રાજકૂલના મૌભાંથી અંગૂઠે મુકાવીને પોતાનું થાન દીધું. ભૂખ્યો રાજબાળ ઘટાક ઘટાક ઘૂંઠડા ઉતારવા મંડયો.

અમીના કુંભ જેવા આહીરાણીના થાનમાંથી ધારાઓ ટળવા લાગી. અનાથને ઉછેરવાનો પોરસ એના દિલમાં જાગી ઉઠયો. પારકા પુત્રને દેખીને એને પાનો ચડ્યો. ધાવતો ધાવતો રાજબાળ અકળાઈ જાય એટલું બધું ધાવણ ઊભરાયું.

દેવાયત નિહાળી રદ્દ્યો. બાઈએ કદયું : “તમતમારે હવે ઉચાટ કરશે મા. મારે તે એક થાનોલે આ વાહણ અને બીજે થાનોલે આ આશ્રિત બેયને સગા દીકરાની જેમ સરખા ઉછેરીશ. જાહલ તો વાટ્યામાં પડીપડીય વધશે. એનો વાંધો નહિ.” ” પણ તું હજુ સમજતી નથી લાગતી.”

” કાં ? “

“વાંસે દા બળે છે, ખબર છે ને? સોળંકીઓએ જૂનાને માથે થાણું બેસાર્યું છે. એનો થાણાર બાતમી મેળવી રદ્દ્યો છે. ડિયાસનું વશબીજ આપણા ઘરમાં છે, એવી જો જાણ થાશે તો આપણું જડામૂળ કાઢશે.”

“ફક્ર નહિ, મોરલીધરનાં રખવાળાં. તમતમારે છાનામાના કામે લાગી જાવ. આશરો આપ્યા પછી બીજા વિચાર જ ન હોય. તમારી સોડ્ય સેવનારીના પેટનું પાણી નહિ મરે ભલે સોળંકિયુંને થાણાર જીવતું ચામડું ઉતારતો.”

દેવાયત ડેલીએ ચાલ્યો ગયો અને અંહી આહીરાણી માતા એના નવા બાળને અંગેઅંગે હાથ ફેરવતી, મેલના ગોળા ઉતારતી ને પંપાળતી વહાલ કરવા લાગી :

“બાપા ! તું તો આઈ ખોડિયારનો, ગળધરાવાળીનો દીધેલો. તારી વાત મેં સાંભળી છે. તું તો રા’ ડિયાસના ગઠનું રતન; તારાં વાંજિયાં માવતરને ઘરે નવ સરહુંનાં રાજપાટ હતાં. છતાં ચકલાંયે એના ઘરની ચણ્ય નો’તાં ચાખતાં. તારી માવડી અડવાણે પગે હાલીને અયાવેજ ગામે આઈખોડિયારને ઓઠડે પહોંચી’તી. ત્યાં એને માતાએ તું ખોળાનો ખૂંદંટલ દીધેલો. દેવીનાં વરદાનથી તારાં ઓધાન રિયા’તાં, અને મારા ફૂલ ! તારી માને તો તું જરાપણમાં જડેલો : મા તારી માગતી’તી કે :

દેવી દેને દીકરો, (હું) ખાંતે ખેલાવું,

જોબન જાતે નો જર્દ્યો, (હવે) જરપણે ઝુલાવું.

“ને તારાં તો ઓધાન પણ કેવાં દોયલાં હતાં ! તું તો માનો દુશ્મન હતો, ડાયલા !” એમ કહીને આહીરાણીએ લાડથી બાળકની દાટી ખેંચી. ધાવતો બાળક ત્રાંસી નજરે આ પડછંદ આહીરાણી માના મલકતા મો સામે જોઈ રદ્દ્યો. “તું તો માના ઓદરમાંથી નીકળતો’તો જ કયાં ! તુંને ખબર છે ? તારી અપરમાયુંએ કામણટૂમણ કરાવેલાં. જતિએ મંત્રી દીધેલ અડદના પૂતળાને બહારનો વા લાગે તો તું બા’ર નીકળ ને ! પૂતળું ભોંભાં બંડારેલ, ત્યાં સુધી તું યે માના પેટમાં પુરાયલ : પછી તો તારી જનેતાને આ કપટની જાણ થઈ. એણેય સામાં કપટ કર્યાં. ખોટોખોટો પડો વજડાવ્યો કે

રાજમાતાને તો છૂટકો થઈ ગયો. હૈથાકૂટી અપરમાયું તો દોડી ગઈ પૂતળું તપાસવા. ભોમાં ભડારેલ માટલી ઉપાડીને જોયું, ત્યાં તો હે દોગા ! એના મંતરજૂંતર બધા ઘૂળ મળી ગયા ને તું સાચેસાચ અવતરી ચૂકયો. સાંભળયું મારા મોભી ? “

કોઈ ન સાંભળે તેવી રીતે ધીરી ધીરી વાત કહેતી ને કાલીકાલી બનતી માતાએ બાળકના ગાલ આમળયા. બાળકના પેટમાં ઠારક વળી કે તરત એના હાથપગ ઉછાળા મારવા લાગ્યા. એણે પોતાની સામેના થાન પર ધીગા આહીરપુત્ર વાહણને ધાવતા દીઠો. ઝોટાઈને સામે પડેલી ધાવવા સાચ પાછી વલખાં મારતી આહીરની દીકરીને દીઠો. ત્રણે છોકરાં એકબીજા સામે ટીકી રદ્દ્યાં. ત્રણે જણાં ધૂઘવાટા કરતાં લાગ્યાં.

૨

પાંચેક વરસની અવધ વટી ગઈ હતી. વાહણ, નવઘણ અને જહિલ માને ખોળે મૂકીને ફળીમાં રમતાં થયાં છે. ત્રણે છોકરાં શેરીમાં અને આંગણામાં ધમાચકડી મચાવે છે. નવઘણનાં નૂરતેજ અજવાણિયાના ચાંદા જેવાં ચડી રદ્દ્યાં છે. એમાં એક દિવસ સાંજે આલિદર ગામને સીમાડે ખેપટની ડમરી ચડી. દીવે વાટ્યો ચડી ત્યાં તો જૂનાગઢ-વણથલીથી સોલંકીઓનું દળકટક આલિદરને ઝાંપે દાખલ થયું. થાણાદારે ગામફરતી એવી ચોકી બેસાડી દીધી કે અંદરથી બહાર કોઈ ચકલુંય ફરકી ન શકે. ઉતારામાં એણે એક પછી એક આહીર કોમના પટેલિયાઓને તેડાવી ઝરડકી દેવા માંડી : “બોલો, દેવાયત, બોદના ઘરમાં ડિયાસનો બાળ છે એ વાત સાચી ?”

તમામ આહીરેએ માથાં ધૂણાવીને ના પાડી : “હોય, તો રામ જાણો; અમને ખબર નથી.”

” બોલો, નીકર હું જુવતી ખોળ ઉતરડી દર્શા. હાથેપગે નાગફણિયું જડીશ.”

આહીરાણીનું ધાવણ ધાવેલા-એકવચની મુછાળાઓમાં આ દમદાટીથી ફરક ન પડ્યો.

પણ સોલંકીના થાણાદારને કાને તો ઝેર ફૂકાઈ ગયું હતું. લાલચના માર્યા, કે અદાવતની દાંઝે એક પંચોળી આહીરે ખુટામણ કર્યું હતું. થાણાદારે દેવાયતને તેડાવ્યો. દેવાયતને ખબર પડી ગઈ હતી કે ઘર ફૂટી ગયું છે. એને સોલંકીએ પૂછ્યું : “આપા દેવાયત, તમારા ઘરમાં ડિયાસનો દીકરો ઊઝરે છે એ વાત સાચી ?”

સ્લેપેરી હોકાની ધૂંટ લેતાં દોગું મોઢું કરીને દેવાયતે ઉતર દીધો : ” સાચી વાત, બાપા ! સહુ જાણો છે. મલક છતરાયો જ નવઘણ મારે ઘેર ઊઝરે છે.”

આલિદર-બોડીદરના આહીર ડાયરાનાં મોટાં ઉપર મશ ટળી ગઈ, સહુને લાગ્યું કે દેવાયતના પેટમાં પાપ જાગ્યું. દેવાયત છમણાં જ નવઘણને દોરીને દઈ દેશો.

“આપા દેવાયત !” થાણદારે મેળું દીધું : ” રાજના શાટરને દુધ પાએ છો કે ? રાજનું વેર શીદ વહોર્યું ? સોલકીની બાદશાહી વિરાજ તમે પટેલે ઉઠીને કાવતરાં માંડયાં છે કે ? “

” કાવતરાં હોત તો સાચું શા સારુ કહી દેત ?”

” ત્યારે ?”

” મારે તો રાજભક્તિ દેખાડવી હતી, ડિયાસનો દીકરો મારે ઘરે ઊગરતો નથી, પણ કેદમાં રાખેલ છે. એ મોટો થાત એટલે હું મારી જાણે જ દોરીને એની ગરદન સોંંકિયુંને સોપી દેત. હું સોંંકીઓનો લૂણાહરામી નથી.”

આહીર ડાયરાને મનથી આજ ઉલ્કાપાત થઈ ગયો લાગ્યો. કંઈકને દેવાયતના દેહના કટકેકટકા કરવાનું મન થયું. પણ ચોગરદમ સોલંકીઓની સમશોરો વીટાઈ વળી હતી. ત્યાંથી કોઈ ચસ દઈ શકે તેમ નહોતું.

”ત્યારે તો ઝાડા રંગ તમને, આપા દેવાયત ! રાજ તમારી ભક્તિને ભૂલશે નહિ. નવધણને તેડાવીને અમારે હવાલે કરો.”

” ભલે બાપ ! અબધાડી ! લાવો દોતકલમ ! ઘર ઉપર કાગળ લખી દઉં.”

દેવાયતે અક્ષરે પાડયા કે, “આયરાણી, નવધણને બનાવીઠનાવી રાજની રીતે અહીં આ આવેલા આદમી હારે રવાના કરજે.” વધુમાં ઉમેર્યું કે “રા’ રખતી વાત કરજે.”

” રા’ રખતી વાત કરજે !” એવી સોરઠી ભાધાની સમસ્યામાં ગુજરાતના સોલંકીઓને ગમ પડી નહિ. સોલંકીના અસવારો હોશે હોશે પોતાના ધણીના બાળશાટરનો કબજો કરવા દોડયા. જઈને આહીરાણીને આહીરનો સંદેશો દીધો. વાહણની મા બધું છલ વરતી ગઈ.

” હું-અ બાપુ ! અમે તો ઈ જ વાટ જોઈને બેઠાં’તાં; ઈ લાલચે તો છેકરાને ઉંઝેરો છે. ત્યો, તૈયાર કરીને લાવું છું.”

એમ ડેલીએ કહેવરાવીને આહીરાણીએ અંદરના ઊંડા ઊંડા ઓરડામાં રમત રમતા વાહણને, નવધણને ને જાહલને તરણે બરચાંને દીકાં. ” વાહણ ! દીકરા ! ઊઠ્ય, અંહી આવ ! તને તારો બાપ કચેરીમાં તેડાવે છે. લે, નવાં લૂગડાંઘરેણાં પહેરાવું ” એમ કહી સાદ દબાવી, અંખો લૂછી, એણે પેટના પુત્રનું શરીર શાણગારવા માંડયું. ત્યાં બાકીનાં બજે છોકરાં દોડયાં આવ્યાં : ” મા, મને નહિ ? માડી, મને નહિ ? મારેચ જાવું છે ભાઈ ભેટું.” એવું બોલતો નવધણ ઓશિયાળો બનીને ઊભો રદ્યો. આજ એને પહેલી જ વાર દુષ્ટ લાગ્યું, બાળહૈયાને ઓછું આવ્યું. આજ સુધી તે મા ડાબી ને

જમણી બેય આંખો સરખી રાખતી હતી, અને આજ મને કાં તારવે છે? વાહણભાઈને હથિયાર પડિયાર સજાવી માથે એના ગાલે ચાર ચાર બરચીઓ લઈ, ચોખા ચોડેલા ચાંદલા સાતે જયારે વળાવ્યો, ત્યારે નવધણ ઓશિયાળે મોઅને ઊભો. “બેટા વાહણ ! વે’લો આવજે.” એટલું બોલી મા એઓરકે થંભી રહી. એણે દીકરાને જુવતોજાગતો હત્યારાના હાથમાં દીધો. એના હૈયામાં હજારો ધા સંભળાઈ : “વાહણને છેતરીને વળાવ્યો : આશરા-ધર્મના પાલન સાટુ.”

” લ્યો, બાપા ! આ ડિયાસ વંશના છેલ્લો દીવો સંભાળી લ્યો !” એમ બોલીને દેવાયતે પોતાના ખોળામાં આળોટી પડનાર સગા પુત્રની ઓળખ આપી. એને એક કેારે આહીરાણી સાંભરતી હતી, બીજુ બાજુએ દૂધમલ બેટડો હૈયે બાગતો હતો. “આચરાણી! ઝાગ્યા રંગ છે તને, જનેતા ! તેં તો ખોળિયાનો પ્રાણ કાઢી દીધો.” આહીર ડાચરાએ છોકરાને ઓળખયો. દેવાયતના મોટાની એકેચ્ય રેખા બદલાતી નથી, એ દેખીને આહીરોનાં હૈયાં ફાટુંફાટું થઈ રહ્યાં. સોલંકીના થાણદારે છોકરાને ત્યાં ને ત્યાં વધેરી નાખ્યો. દેવાયતે સગી આંખો સામે દીકરાનો વધ દીઠો; પણ એની મુખમુદ્રામાં કચાંયે ઝાંખપ ન દેખાઈ.

ત્યાં તો ખૂટલ આહીરોએ સોલંકી થાણદારના કાન કૂંકયા કે : “તમે દેવાયતને હજુ ઓળખતા નથી. નક્કી એણે નવધણને સંતાડયો છે.”

“ત્યારે આ હત્યા કોની થઈ ?”

“એના પોતાના છોકરાની.”

“જૂઢી વાત, દેવાયત તો હસતો ઊભો હતો.”

“દેવાયતને એવા સાત દીકરા હોત તો એ સાતેયને પણ સગે હાથે એ રેંસી નાખે. પોતાના ધર્મને ખાતર દેવાયત લાગણી વિનાનો પથથર બની શકે.”

“ત્યારે હવે શી રીતે ખાતરી કરીશું ?”

“બોલાવો દેવાયતની ધરિયાણીને, અને એના પગ નીચે આ કપાયેલા માથાની આંખો ચંપાવો. જો ખરેખર આ એના પેટના જણ્યો મર્યા હશે, તે એ માતાની અંખોમાં પાણી આવશે. પુત્રની અંખો ઉપર પગ મૂકતાં જનેતા ચીસ પાડશે.”

આહીરાણીને બોલાવવામાં આવી. એને કહેવામાં આવ્યું : ” જો આ તારો બાળક ન હોય તો એની અંખો પર પગ મૂક.”

દેવાયત જાણતો હતો કે આ કસોટી કેવી કહેવાય. એના માથા પર તો સાતે આકાશ જાણે તૂટી પડ્યા.

પણ આહીરાણીના ઊંડા બળની દેવાયતને આજ સુધી ખબર નહોતી, એ ખબર આજે પડી; હસતે મોએ આહીરાણીએ વાહણની અંગો ચગદી. સૂખેદારને ખાતરી થઈ કે બસ. છેલ્લો દુશમન ગયો. દેવાયતની પ્રતિષ્ઠા નવા રાજના વફાદાર પટેલ તરીકે સાતગણી ઊંચે ચડી.

3

પાંચ વરસનો નવઘણ જેતજોતામાં તો પંદર વરસની. વયે પહોરયો. એ રાજબાળનું ફાટફાટ થતું બળ તો ભોંચરામાંથી બહાર નીકળવા ચાહતું હતું, પણ દેવાયત. એને નીકળવા કેમ દે !

એક વખત તો નવઘણ જબરદસ્તી કરીને ગાડા પર ચડી બેઠો. ખેતરમાં ગયો. દેવાયત ઘેર નહોતો. ખેતરે હતો. નવઘણને જોઈને એને બહુ ફાળ પડી. પણ પછી તો ઈલાજ ન રહ્યો.

સામે જ સાંતી ઊભું હતું; નવઘણ ત્યાં પહોરયો. સાંતી હાંકવા લાગ્યો. થોડે આદે ચાલતાં જ સાંતીના દંતાળની અંદર જમીનમાં કાંઈક ભરાયું. બળદ કેમેય કરતાં ચાલ્યા નહિ. નવઘણ માટી ઉખેળીને જુએ ત્યાં તે દંતાળની અંદર એક પિતળનું કડું ભરાઈ ગયેલું, ઊંચકાતાં ઊંચકાતું નથી. જમીનમાં બહુ ઊડું એ કડું કોઈ ચીજની સાથે ચાંટયું હોય એમ લાગ્યું.

અબુધ બાળકે દેવાયતને બોલાવીને બતાવ્યું, દેવાયત સમજુ ગયા. તે વખતે તે સાંતી હાંકી બધાં ઘેર ગયાં, પણ રાતે ત્યાં આવીને દેવાયતે ખોદાવ્યું. અંદરથી સોનામહોરભર્યા સાત ચરા નીકળ્યા. દેવાયતે જાણ્યું કે, ‘બસ ! હવે આ બાળકનો સમે આવી પહોરયો.’

દેવાયતે દીકરી જાહેલના વિવાહ આદર્યા. ગામેગામના આહીરોને કંકોતરી મોકલી કે, ‘જેટલા મરદ હો તેટલા આવી પહોચજો, સાથે અક્કેક હથિયાર લેતા આવજો.’

પહાડ સમાં અડીખમ શરીરવાળા, ગીરના સિંહોની સાથે જુઢ્ય ખેલનારા હજારો આહીરોની દેવાયતને અંગણે જમાવટ થઈ સહુની પાસે ચકચકતાં ટાલ, તલવાર, કટારી, ભાલાં એમ અક્કેક જોડ્ય હથિયાર રહી ગયાં છે. કાટેલી કે બૂઠી તલવારને ઘાએ પણ સેંકડોને કાપી નાખે એવી એ લોટાની ભોગળ સમી ભુજાઓ હતી. આખી નાત આલિદર-બોડીદરને પાદર ઠલવાઈ ગઈ. આપા દેવાયતની એકની એક દીકરીના વિવાહ હતા, આજે એ નાતના પટેલને ઘર અંગણે પહેલો જ અવસર હતો, એમ સમજુને મહેમાનોનાં જૂથ ઊતરી પડ્યાં. દેવાયતે તેડું મોકલેલું કે, ‘પાદડીને અંટો લઈ જાણાર એકેએક આયર આ સમો સાચવવા આવી પહોચજો.’ આહીરની આખી જત હૂકળી.

દેવાયતે આખો ડાયરો ભરીને કહ્યું : “આ મારે પહેલવહેલો સમો છે. વળી હું સોંકીરાજનો સ્વામીભક્તિ છું. આજે મારે ઉંબરે સોરઠના રાજાનાં પગલાં કરાવવાં છે, ભાઈઓ ! એટલે આપણે સહૃદે મળીને જૂનેગાડ તેડું કરવા જાવું છે.”

ઘોડે-સાંદિયે રંગ વાળીને હજારો આહીરો ગિરનારને માથે ચાલી નીકળયા. આપા દેવાયતની ઘોડીને એક પડખે જુવાનજોધ નવધણનો ઘોડલો પણ ચાલ્યો આવે છે. રસ્તામાં ગામેગામથી નવા નવા જુવાનો જોડાય છે. ગાડ જૂના લગી જાણ થઈ ગઈ કે દેવાયત એની દીકરીના વિવાહ ઉપર સોલંકીઓને તેડું કરવા આવે છે. સોલંકીઓ પણ આ આહીર વર્ણનો વિવાહ માણવા તલપાપડ થઈ રહ્યા. સોલંકી ઓનાં ઠાણમાં ઘોડાંઅને ખૂંદણ મચાવી. જૂનાગાડને સીમાડ જ્યારે અસવારો આવી પહોરયા, ત્યારે મહારાજ મેર બેસતા હતા. ગામેગામની ઝાલરો સંભળાતી હતી. ગરવા ગિરનારની ટૂંકટૂંકે દીવા તબકતા હતા.

“દેવાયતનું વેણ ફરી વર્ષયું : ” ભાઈઓ, ઘોડાં લાદ કરી લ્યો એટલી વાર સહુ હેઠા ઊતરો. સહુ પોતપોતાનાં ઘોડાં-સાંદિયાના ઊગટા બરાબર ખેંચી વાળો. અને હૈયાની એક વાત કહેવી છે તેને કાન દઈને સાંભળી લ્યો.”

સોય પડે તોયે સંભળાય એવી મુંગાપ ધરીને આહીર ડાયરો ઠાંસોઠાંસ બેસી ગયો. પછી દેવાયતે પોતાની પડખે બેઠેલ દીકરા નવધણને માથે હાથ મેલીને પૂછ્યું : “આને તમે ઓળખો છો ?”

સહુ ચૂપ રહ્યા.

“આ પંડે જ ડિયાસને દીકરો નવધણ, તે દી એને સાટે કપાયો, એ તો હતો નકલી નવધણ. મારો વાહણ હતો એ. જોઈ લ્યો સહુ, આ જૂનાણાના ધણીને.”

ડાયરો ગરવા ગિરનારના પાણકા જેવો જ થીજુ ગયો હતો.

દેવાયતે કહ્યું : “આહીર ભાઈઓ ! આજ આપણે સોંકી રાજને આવવાનું તેડું કરવા નથી જતા, પણ તેગની ધાર ઉપર કાળને નોતરં દેવા જઈએ છીએ. પાછા આવશું કે નહિ તેની ખાતરી નથી. દીકરી જાહલનો વિવાહ કરવા હું આજ બેઠો છું એ તો એક અવસર છે. જાહલને હું અટાણે કઈ ઠારકે પરણાવું ? આની મા — મારી ધર્મની માનેલ બોન — મને રોજ સોણે આવીને પૂછે છે કે હવે કેટલી વાર છે ?”

દેવાયત નવધણની પીઠ ઉપર હાથ થાબડયો : “જુવાન ! તું મોદળને ધણી છો. આજ તારે હાથે રાજપલટો કરાવવો છે. ઉપરકોટના દરબારમાં એક કાળજૂનું નગારં પડ્યું છે. જ્યારે જ્યારે ગરવા ગિરનારની ગાઢી પલટી છે ત્યારે ત્યારે એ નગારાના નાદ થયા છે. કુંક જુગનું એ પડ્યું છે. સોળ વરસથી એ અબોલ બેઠું છે આજ તારી ભુજાએથી એને દાંડીના ધાવ દેજે, એકોએક આયર બરચો તારી ભેરે છે.”

નવઘણનાં નેતરો એ અંધારામાં જળેલી રદ્દ્યાં. આજ એણે પહેલી પ્રથમ પૂરી વાત જાણી. જુવાનના રોમેરોમભાઈથી દૈવતની ધારાઓ ફૂટવા લાગી. એણે પોતાની તેગ ઉપર હાથ મૂક્યો. વહાલો ભાઈ વાહણ તે દિવસે પોતાને સાટે કપાયો હતો, તેનું વેર રાતનાં અંધારામાંથી જાણે પોકારી ઊઠયું.

“ત્યારે શું ? જે મોરલીધર !” દેવાયતે સવાલ પૂછ્યો.

” જે મોરલીધર !” ડાયરાએ બોલ ગીલ્યો.

કટક ઊપડ્યું. દેવાયતે ઘોડી તારવીને નવઘણનો ધોડો આગળ કરાવ્યો. પોતે પછવાડે હાંકતો હાલ્યો.

ગીરકાંઠાણો આહીર ડાયરો આજે તેડે આવે છે : ઉપરકોટના દરવાજા ઉધાડા ફૂટાક મેલાયા. સાલંકીઓના મોવડીઓ ગીરના રાજભક્ત સાવજોને ઝાગ્યાં આદરમાન દેવા સાર્થક ખડા હતા. હજાર આહીરો ઉપરકોટમાં હૂકળી રદ્દ્યા, અને મોટા કોઇ અનિનુંદ જેવડું નગારં સહુની નજર પડયું.

” આપા ! આવડું મોટું આ શું છે ? ” નવઘણે શીખત્યા મુજબ સવાલ કર્યો.

“બાપ ! ઈ રાજનગારં. ઈ વાગે ત્યારે રાજપલટો થાય. “ ” એમ ? તર્દ્યાં તો ઢીક !” કહી નવઘણ ઠેકી પડ્યો. દાંડી ઉપાડીને મંડ્યો ધકૂસવા : રડીબામ ! રડીબામ ! રડીબામ ! ઉપરકોટના ગુંબજો ગાજ્યા. ગરવો ધણધણી ઊઠયો, અડીકડી વાવમાંથી સામો અવાજ ઊઠયા : દીવાલે-દીવાલ બોલી કે, ‘ આવ્યો ! આવ્યો ! કાળદૂત આવી પહેંચયો ! ’

— અને પછી દેકારો બોલ્યો. હજાર આહીરોની દૂધમલ ભુજાઓ તેગભાલે તૂટી પડી. અંધારી રાતે ઉપરકોટમાં સોલંકીઓના લોહીની નદીમાં પાશેર પાશેરનો પા’ણો તણાયો.

પ્રભાતને પહોર નવઘણને કપાઢે રાજતિલક ચોડાયું. આહીરોનાં થાણાં ઠેર ઠેર બેસી ગયાં.

“હાં ! હવે મારી જાહેર દીકરીનો વિવાહ રૂડો લાગશે. મારી જાહેરના કન્યાદાનમાં હવે મને સ્વાદ આવશે. દીકરીનો પસલિયાત વીર વઠાણો ને એમાં દીકરી કચે સુખે સંસાર માંડત! બાપ, સોરઠના ધણી ! હવે તો બોનના હાથે તિલક લેવા આલિદર પદ્ધારો.”

જાહેરબહેન સંસતિયા નામના જુવાન આહીરની સાથે ચાર ફેરા ફરી. લીલુડે માંડવે સોરઠનો ધણી ઊઠીને લગાન માણવા બેઠો. જાહેર ભાઈને ટિલાવ્યો. ભાઈએ હાથ લાંબો કર્યો : ” બે’ન ! કાપડાની કોર આપવી છે.”

જાહલ બોલી : ” આજ નહિં, વીરા મારા ! ટાણું આવ્ય માગીશ. તારં કાપડું આજ કાંઈ હોય ! તારા કાપડાનું શું એવકું જ માત્યમ છે મારે ?”

નવદાણ સમજુ ગયો, બહેનનાં વારણાં પામીને એ

જૂનાગઢ ગયો. જોતજોતામાં સોરઠ કડે કરી.

દસબાર વરસનો ગાળો નીકળી ગયો છે. દેવાચલ બોદડ અને આહીરાણીના દેહ પડી ગયા છે. દીકરી જાહલ અને જમાઈ સંસતિઓ પોતાનો માલ ધોળીને પરમુલકમાં ઉતરી ગયાં છે. સોરઠમાં એવો દુકાળ ફાટયો છે કે ગાયો મકોડા ચરે છે. ગામડાં ઉજજડ પડ્યાં છે. માલધારીઓનાં મવાડાં, કોઈ માળવે, કોઈ સિંધમાં ને કોઈ ગુજરાતમાં નોખનોખાં વાંદ્યો લઈ લઈ દુકાળ વરતવા નીકળી પડ્યાં છે.

નવદાણની તો હવે પચીસી બેઠી હતી. ભુજાઓ ફાટફાટ થતી હતી. ધીગાળાં વિના ધરાઈને ધાન ખાવું ભાવતું નહોતું. સોરઠની ભૂમિમાંથી શત્રુઓને એણે વીણીવીણીને કાઠયા છે. ગરવાનો ધણી નવા નવા રણસંગરામ ગોતે છે, ભાલાં ભેડવવા આવનાર નવા શત્રુઓની વાટ જોવે છે. ગીરની ઘટાટોપ ઝાડીઓમાં ધોડલાં ઝીકીઝીકી સાવજના શિકાર ખેલે છે, કરાડો, પહાડો ને બેખડોનું જીવતર એના જીવને પ્યારં થઈ પડ્યું છે. હિરણ્ય અને રાવલ નદીના કાંઠા નવદાણના ધોડાના ડાબલા હેઠળ ખૂંદાય છે. નાંદીવેલા અને વાંસાટોળની દુંગરમાળ નવદાણનાં પગલાંને ‘ખમા ! ખમા !’ કરતી ધણોણી હાલે છે, સાવજદીપડાની ડણકો, દુંગરાની ટૂંકુંકુંક ઉપર ઠેકાઠેક, અને ઘુઘવાટા સંભળાવીને પોતાની બેખડો ઉપર રા’ને પોટાડતી નદીઓનાં પદ્થર-એશીકાં : એ બધાં જુવાન નવદાણના જોબનને લાડ લડાવી રહેલ છે.

એવા સમયમાં એક દિવસ એક ચીથરેહાલ આદમી ઉપરકોટને દરવાજે આંટા દેવા લાગ્યો. એને અંદર દાખલ થવું હતું. પહેરેગીરે તેને અટકાવ્યો : ” શું કામ છે ?”

” મારે રા’ને રૂબરૂ મળવું છે.”

“રા’ને પંડ્યને? રૂબરૂ મળવું છે ? તારે બિખારડાને ?” સહુ ઝિઝિયાટા કરવા લાગ્યા. ”મારે રા’ને સંદેશો દેવો છે. ટીલ કરવા જેવું નથી. રા’ને ઝટ ખબર આપો.”

માણસોએ એને કાલો ગણીને કાઢી મૂક્યો. પણ એ આદમી ખસ્યો નહિં; એને એક તરકીબ હાથ લાગી. દોડ્યો ગયો ગિરનારના શેષાવનમાં. બળબળતા કાળની વરચે પણ જે ઝરણાને કાંઠે થોડાં થોડાં લીલાં ખડ ઊગેલાં, ત્યાં જઈ પહેંચ્યો. ભારી બાંધીને ઉપરકોટને દરવાજે ઊભો રહ્યો.

નવદાણના ધોડાના ઠાણિયાઓ દોડ્યા : “એલા, એ ભારી મને વેચાતી દે ! મને દે ! મને દે ! એવા પોકાર પડ્યા. સહુને રા’ના નોખાનોખા ધોડાની માવજત સારી કરી

દેખાડવી હતી. એવા કાળમાં પોતપોતાના ઘોડાને લીલવણી ધાસ નીરવાની છોશ કોને ન હોય ?

પણ ભારી લાવનારને જાણ થઈ ચૂકી હતી કે સહુ ઘોડામાંથી ઝપડો ઘોડો નવઘણણો માનીતો હતો. સાત સાત દિવસે રા' ઝપડાનું ઠાણ તપાસવા આવતો. ત્યાં મારો બેટો થશે એમ સમજુને એ બિખારી ત્યાં જ ભારીઓ લાવતો હતો. ઝપડા ઘોડાને ખીલે એ સાતમા દિવસે સવારે વાટ જોતો ઊભો રદ્દયો.

જુવાન નવઘણ જેવા ઝપડા ઘોડાની પાસે આવ્યો તેવો જ આ અજાણ્યો આદમી સામે જઈ ઊભો રદ્દયો. ‘રામરામ’ કર્યા.

નવઘણે મીટ માંડી, અણસાર એવી લાગી કે જાણે આને કચાંક એક વાર દીઠેલ છે. “રામરામ, ભાઈ! કોણ છો ? કચાંથી આવ્યા છો ?”

આદમીએ કાંઈ જ બોલ્યા વિના પોતાના માથાબંધણાના લીરામાં અમોલખ રતનની માફક જતનથી બાંધેલ એક કાગળનો કટકો કાઢી રા'ના હાથમાં રાપ્યો. મેલાઘેલા રેળાઈ ગયેલ અક્ષરોને રા' ઉકેલવા લાગ્યો. કાગળના લખાણ ઉપર આંસુના છાંટા છંટવાઈ ગયા હતા. રા'ની અંખો ચમકી ઊઠી. એના હોઠ વાંચવા લાગ્યા. પહેલો સોરઠો વાંચયો:

માંડવ અમારે માલતો, (તે દી) બંધાવા, દીધેલ બોલ,

(આજ) કર કપડાની કોર, જાહેલને જૂનાના ધણી !

હે બાંધવ, તે દિવસે મારા લગુનમંડપ નીચે તું મહાલતો હતો તે વેળા તેં મને કાપડું માગવા કહેલું. મેં કહેલું કે ટાણું આવ્યે માગીશ. હે જૂનાગઢના ધણી, હવે આ બહેન જાહેલને કાપડું કરવા આવી પહોંચજે.

“બોન જાહેલનો કાગળ ?” નવઘણે જુવાનની સામે જોયું. “કોણ, સંસતિયો તો નહિ !”

જુવાનની આંખોમાં ઝળળણિયાં હતાં. એ અબોલ ઊભે રદ્દયો.

“તારી આ દશા, ભાઈ!” કહીને નવઘણ સંસતિયાને ભેટી પડ્યો. ” આ શું છે ? તું કેમ કાંઈ કહેતો નથી ?”

” કાગળ જ બદ્યું કહેશે.”

નવઘણે આગળ વાંચ્યું : સોરઠિયાણી બહેને સોરઠા લખીને મોકલ્યા હતા : એક પણી એક કેવા કારમા ધા કર્યા છે બહેને :

**નવદ્યાણ, તમણે નેહ, (અમે) થાનોરવ ઠટિયાં નહિ,
(કાંચિ) બાળક બાળપણ લ્યે, આણધાવ્યાં ઊજ્યાં અમ**

હે વીરા નવદ્યાણ, તારા ઉપરના સનેહને લીધે તે હું માતાના થાનોલા (સ્તન)
ઉપર ટકી નહોતી, તને ઉછેરવા સાર્ન તો માઅે મને ઝોટીને આદી ફગાવેલી, એમ હું તો
ધાવ્યા વિના ઊછરી. એમાં માર્ન બાળપણ શી રીતે બલવંત બને ? હું આજ ઓશિયાળો
બેઠી છું.

નવદ્યાણને બાળપણ સાંભર્યુ' . " " અને, હે ભાઈ !

**તું આડો મેં આપિયો, વાહણુમાયલો વીર,
સમજ્યે માંચ શરીર, નવદ્યાણ નવસોરઠધાણી !**

તારી આડો – તારી રક્ષા ખાતર – તે મેં મારા માડીજાયા ભાઈ વાહણની હત્યા
કરાવી હતી. હે નવ સોરઠના ધણી નવદ્યાણ, તારા અંગમાં આ વાત તું બરાબર
સમજજો !

પણ શું બન્યું છે? બે'નડી ઉપર શી વિપત પડી છે ? બહેન આજ આવાં આકરાં
સંભારણા કાં આગળ ધરી રહી છે ? પછીનો સોરઠો વાંચ્યો :

**તું નો'તે જે નૃદ્ય, તે તું હુતે હુઈ!
વીર, વમારી જોય, નવદ્યાણ નવસોરઠધાણી !**

હે વીરા ! તું વિચાર તો કર કે તારા જેવો ભડ ભાઈ જીવતાં છતાં આ બધું આ જ
મારી ઉપર વીતી રદ્યું છે કે જે તું નહોતો ત્યારે કદી જ નહોતું બોગવદું પડ્યું.
વિધાતાના કેવા વાંકા લેખ !

" હે ભાઈ !

**કૂવે કાદવ અવિયા, નદીએ ખૂટ્યાં નીર,
સોરઠ સતાળો પડ્યો, વરતવા આવ્યા વીર !**

સોરઠ દેશમાં સુડતાળો કાળ પડ્યો, નદીમાં ને કૂવામાં નીર ખૂટી ગયાં, અમારાં
દોરને કોઈ આધાર ન રદ્યો, એટલે અમારે ભેંસો હાંકીને પેટગુજારા સાર્ન છેક અંહી
સિંધમાં આવવું પડ્યું.

" અંહી અમારા શા હાલ થયા છે ?

**કાબલિયા નજરાં કરે, મુંગાલ ને મિથાં,
અહરાણ ઉર પિથાં, નવદ્યાણ નીકળાયે નહિ.**

મારા ઉપર આજે કાબુલી, મોગલો અને મુસલમાન મિયાંઓની મેલી નજર પડી છે, એ લોકોની ચોકી મારા ઉપર મુકાઈ ગઈ છે. આજ આ અસુરો મારા ઉર (છાતી) ઉપર પડયા છે. મારાથી બહાર નીકળાય તેમ નથી રહ્યું. કારણ કે,

**નહિ મોસાળે માવલો, નહિ માડીજાયો વીર,
સંધમાં રોકી સુમરે, હાલવા નો દે હમીર.**

મને સિંધના મુસલમાન રાજા હમીર સુમરાએ અંહી રોકી રાખી છે. હાલવા નથી દેતો. એની દાનત ફૂડી છે, ને હું આજ અસહાય છું, કેમ કે મારે નથી મોસાળમાં વહાલો (મામો) કે નથી મારે માનો જણ્યો ભાઈ, એટલે જ મારી આ ગતિ ને !

નવદાણ વાંચી રહ્યો. ડળક ડળક એનાં નેતરોમાંથી અંસુ દડવા લાગ્યાં. બહેનને મારી પાંતીનું આટલું બધું ઓછું આવ્યું ! કેમ ન આવે ! આજ બહેનના દેહની કેવી વલે થઈ હશે !

નવદાણે સંસતિયાને એકાંતમાં લઈ જઈને આખી વાત પૂછી. સંસતિયાએ માંડીને અથ-ઈતિ કહી : ” માલ લઈને અમે જંગલોમાં નદીકાંઠે નેસ નાખીને પડયાં હતાં. અમે સહુ ચારવા નીકળેલા. વાંસેથી જાહલ તળાવકાંઠે નહાતી હતી. શિકારે નીકળેલા હમીર સૂમરાએ જાહલનાં રૂપ નીરખ્યાં. હેમની પાટ્ય સરીખા સોરઠિયાણીના વાંસા ઉપર વાસુકિ નાગ પડયો હોય તેવો સવા વાંભનો ચોટલો દીઠો. આહીરાણીનાં ગોરાંગોરાં રૂપ દીઠાં; પહાડપુત્રીની ઘાટીલી કાચા દીઠી; સૂમરો ગાંડોતૂર બની ગયો. જોરાવરીથી વિવાહ કરવા આવ્યો. એની પાસે અપરંપાર ફોજ હતી. અમે બહુ સૂનમૂન થઈ ગયાં. પણ જાહલે જુકિત વાપરી : ‘મારે છ મહિનાનું શિયળવ્રત છે. માતાની માનતા છે. પછી ખુશીથી સૂમરા રાજાનું પટરાણીપદ સ્વીકારીશ.’ એવું કહી ફોસલાવી, છ માસની મહેતલ મેળવી, આ કાગળ લઈ અંહી મને મોકલ્યો છે. હું છાનેમાને નીકળી આવ્યો છું. અવધ હવે ઓછી રહી છે. છ મહિના પૂરા થયે તો જાહલ જુભ કર્દીને મરશે, પાપીને હાથ નહિ પડે.

૫

વીરો નવદાણ બહેનની વારે ચડ્યો. મોદળના ધણીએ નવ લાખની સેનાને સિંધ પર ચલાવી.

* નવલાખ ધોડે ચડ્યો નવદાણ સૂમરા-ધર સલ્લડે,
સર સાત ખળબળ, શેષ સળવળ, ચાર ચકધર ચળવળે,
આણરૂપ આચો શંધ ઉપર અળાં રજ અંબર અડી,
નાચ વળાં નવળાં દિયણ નરહી, વળાંપૂરણ વર્ણવડી!

સુમરાની ધરતીને રોળવા સારુ નવદાણ નવ લાખ ધોડે ચર્ઢયો. ભાર થકી સાત સાગરો ખળભળયા, શેષનાગ સળવછયો અને ચાર ખંડો ડગમાયા. આવે રૂપે જ્યારે નવદાણ સિંધ ઉપર આવતો હતો ત્યારે ધરતીની ધૂળ ગગન પર ચડી હતી. હે વાળુ વિનાનાં (ભૂખ્યાં) મનુષ્યોને વાળુ (રાતનું ભોજન) પૂરનારી દેવી વર્ણવડી, હે નરા શાખના ચારણની દીકરી (નરહી), તારે પ્રતાપે આમ થયું.

બેળા ભલભલા વીરભદ્રો છે. નવદાણનો સાળો અયપ પરમાર છે : કાળજાળ ફરશી ભાટ છે : ગીરના શાદૂળા આહીરો છે : ચૂડાસમા જદુવંશી રજપૂતો છે રા'ની ધર્મબહેનનાં શિયળ રક્ષાવા સારુ આખી સેરઠ ઉમઠી છે. નવજવાન નવદાણ પોતાના ઝપડા ધોડા ઉપર બેઠેલ છે. અને –

1. * આ છંદ સારસી નામનો છે. વર્ણવડી નામની ચારણદેવી કે જેણે નવદાણને સિંધ પર ચડાઈ લઈ જવામાં સહાય કરી હોવાનું કહેવાય છે તેની સ્તુતિનું આ વીરકાવ્ય છે, અને એમાં નવદાણ વર્ણવડીના મેળાપને

ઇતિહાસ સંકળાયો છે. આ કાવ્યની એક પછી એક કડી ટંકાતી આવશે.

‘નવ લાખ ધોડા ‘ના સૈન્યની વાત અત્યુક્તિભરી લાગે છે.

શિરામણ પૂરું થયું. નવદાણે હાથ જોડી વર્ણવડીની રજ માગી. વર્ણવડીએ પૂછ્યું : ” બાપ, કયે કેડે સિંધ પોગવું છે ? ”

“આઈ, સીધે રસ્તે તો આડો સમદર છે. ફેરમાં જવું પડશો.”

” અવધે પોગાશે ? ”

“એ જ વિમાસણ છે, આઈ ! ” નવદાણના મો ઉપર ઉચાટના ઓછાચા પડી ગયા. પલેપલ એની નજર સામે બહેન જાહલ તરવરે છે. સૂમરો જાણે કે જાહલના નેસ ઉપર માર-માર કરતો ધસી રહ્યો છે. બહેનની ને એ દૈત્યની વરચે જાણે કે અંતર ભાંગતું જાય છે. સૂમરો જાહલના મડદાને ચૂંથશે ?

“વીર નવદાણ ! ” વર્ણવડીએ વારણાં લઈને સિંદૂરનો ચાંદલો કરતાં કર્દયું : “ફેરમાં ન જાશો, સીધે જ મારગે ધોડાં હાંકજો. સમદરને કાંઠે પહોંચો ત્યારે એક ઔદ્ઘાણી તપાસી લેજે. તારા ભાલાની અણીને માથે જો કાળીદેવ્ય (કાળી દેવચકલી) આવીને બેસે તો તો બીક રાખ્યા વિના દરિયામાં ધોડો નાખજે. થડકીશ મા, તારા ઝપડાને પગે છબ્બાંબિયાં, ને કટકના પગમાં ખેપટ ઊડતી આવશે. કાળીદેવ્ય દરિયો શોખી લેશે.”

આશીર્વાદ લઈને કટક ઉપડયું દરિયાકાંઠે જઈ ઊભા. દૈત્યની સેના જેવાં મોજાં ત્રાડ પાડતાં છલાંગો મારે છે. દરિયાઈ પીરની ફોજના કરોડો નીલવરણા ઘોડા જાણે હણહણાટ કરે છે ને દૂધલાં ફીણાની કેશવાળીઓ ગુલાવે છે. એક એક મોજાના મરોડમાં કેાઈ જાતવંત અશ્વોની બંકી ગરદન રચાઈ છે. જળનો દેવતા લાખ લાખ તુરંગોની સવારી કાઢીને જાણે ધરતીનાં રાજપાટ જુતવા તલપી રદ્દ્યો છે. પલકમાં તો ગગનથી ચીકાર કરતી મેધવરણી કાળીદેવ્ય, જાણે કે કોઈ વાદળમાં બાંધેલ માળામાંથી આવીને નવધણને ભાલે બેસી ગઈ.

“જે જગંબા !” એવી હાકલ કરીને જુવાન નવધણે ઝપડાને જળમાં ઝીકયો. પહાડનો તોખાર જાણે કે હણહણાટી મારતો જળઘોડલીઓની સાથે રમવા ચાલ્યો. પાછળ આખી ફોજનાં ઘોડાં ખાબકચાં. મોજા બેય બાજુ ખસીને ઊભાં. વરચે કેડી પડી ગઈ. પાણીનાં ઘોડલાં ડાબાં ને જમણાં દાણે દૂર દૂર દોડચાં ગયાં. (આજ આ કોરી ખાડીને કરછનું રણ કહેવામાં આવે છે.)

કરછ વળોટીને ગરવોરાજ સૂમરાની ધરા ઉપર ઊતર્યો : “સંસતિયા ! હવે ઝટ મને લઈ જા, કચાં છે તમારા નેસ ? કચાં બેઠી છે દુખિયારી બહેન ? તું આગળ થા ! બહેનનાં આંસુડે ખદબદી રહેલી એ ધરતી મને દેખાડ.” એમ તડપતો અધીર નવધણ સિંધનો વેકરો ખૂંદતો ધસી રદ્દ્યો છે.

— અને બહેન જહલ પણ ફક્તતી નેસમાં ઊભી છે. ઊંચે ટીબે ચડીને સોરઠની દિશા ઉપર આંખો તાણે છે : કચાંય ભાઈ આવે છે ? વીર મારાનો કચાંય નેજો કળાય છે ? આજ સાંજ સુધીમાં નહિ આવે, તો પછી રાત તો સૂમરાની થવાની છે. સૂમરો સોયરે અંખો અંજુને, લીલી અતલસનો કસકસતો કસબી કબજો અંગે ધરીને, ડોલર-માગરાનો અર્ક ભભરાવતો આજે રાતે તો આવી પહોંચશે અને સૂમરાને ટોલિયે આજ અધરાતે તો મારં મડં સૂર્યું હશે. ઓહોહો ! ભાઈ શું નહિ જ આવે ? ભાઈ શું બોલકોલ ભૂલ્યો ? ભોજાઈના કૂલહેણા માથે શું એનું માથું મીઠી નીદરમાં પડી ગયું ? જુવવાની મમતા ન મુકાઈ? મરવું શું મારા વીરને વસમું લાગ્યું ?

સાંજ પડી. તારોડિયા ઊગવા લાગ્યા. આખો નેસ નજુવા નગર જેવો સૂનસાન બન્યો, આહીરોએ માન્યું કે આજ રાતે આપણો જણેજણ ખપી જશે. એ ટાણે ઉતાર ને દક્ષિણ બેય બાજુના સીમાડા ઉપર આભધરતી એકાકાર બની રદ્દ્યાં હતાં. ડમરીઓ ચડતી હતી. દિશાઓ ધૂંધળી બની હતી.

ડમરીઓ ટૂંકડી આવી. ઘોડાના ડાબલા બોલ્યા ધરતી થરથરી. મશાલોની ભૂતાવળ મયી. એક દિશામાંથી સોરઠિ- ચાણીનાં શિયળ લૂંટનારો આવે છે, ને સામી દિશામાંથી બહેનને કાપડું કરવા ધર્મનો ભાઈ ચાલ્યો આવે છે. બેયના નેજા ઝબેજયા.

ભાઈ ને ભાલે બહેનને દેવાનું કાપડું ફરજાકી ઉઠયું. સૂમરાને નેજે શાદીના કિનખાબ લહેરાતા હતા.

આવી પહોરયો ! આવી પહોરયો ! ગ્રાડવે ચડીને જહલે વીરને દીઠો.

નવધણ ઘોડાં ફેરવે, (અને) ભાલે વર્ઝવડ આઈ,

માર બાણું લખ સંધવો, (મને) વીસરે વાહણ ભાઈ.

એને ભાલે વર્ઝવડી કાળીદેવ્ય બનીને બેઠી છે. એ જ મારો ભાઈ ! શાબાશ વીરા ! આ બાણું લાખની વસ્તીવાળા સિંધને રોળી નાખ, એટલે મને મારો સગો ભાઈ વાહણ વિસારે પડી જાય.

બહેન દેખે છે અને ભાઈ ગૂંગે છે. સોરઠ અને સિંધની સેનાએ આફળે છે. સવાર પડયું ત્યાં તો રંગીલા સૂમરાની અતલસે મટેલી લાશ બહેનના નેસને ઝાંપે રોળાતી પડી હતી. ટળી પડેલા કાબુલિયા અને મુંગલાઓની હજારો દાઢીઓ પવનમાં ફરજારતી હતી.

*

દંતકથા આગળ ચાલે છે કે –

સિંધમાં સોનાની ઈંટો પડેલી હતી, નવધણે હુકમ કર્યો કે તમામ યોજાઓએ અક્કેક ઈંટ ઉપાડી લેવી. ખોડ ગામમાં જઈને વર્ઝવડી માતાની દેરી ચણાવશું. તમામે અક્કેક ઈંટ ઉપાડી લીધી, પણ રાજાના સાળા અયપ પરમારે અહંકાર કરી ઉદ્દગાર કાઢ્યો : ”હું રાજાનો સાળો, આ હાથ ઈંટો ઉપાડવા માટે નથી, ખડ્ગ ચલાવવા માટે છે, હું નહિ ઉપાડું.”

વર્ઝવડીના ધામે સેના આવી પહોર્યો, પાદરમાં બધી ઈંટો એકઠી કરીને દેરી બંધાવી. રા'એ આવીને જોયું તો આખી દેરીમાં એક ઈંટ જેટલી જગ્યા ખાલી પડેલી. એણે પૂછ્યું : ”આ એક ઈંટ કેમ ખૂટે છે ?”

માણસો મૂંજાયા. ઉત્તર આપી ન શકાયો, છેવટે જવાબ વાજ્યો : “માતાનો દીવો કરવા માટે એ ગોખલો રાખ્યો છે.” આખરે માલૂમ પડયું કે મિથ્યાભિમાની અયપ પરમારે પોતાના ભાગની ઈંટ ઉપાડવામાં હીણપદ માન્યું છે.

એ નવી ચણાવેલી દેરીના ઉંબરમાં જ નવધણની તલવારના ધાાએ અયપનું મસ્તક કપાદને નીચે પડ્યું. સેના જુનાગઢ તરફ ચાલી નીકળી.

વર્ઝવડી માતા એ દેરી પાસે આવ્યાં. જોયું તો અયપનું માથું ને ધડ રજળતાં પડેલાં. પોતાની દેરી પર ક્ષતિરયનું લોહી છંટાયેલું એ દેવીથી ન સહેવાયું. અયપે પોતાનું અપમાન કરેલું એ ઇતિહાસ માતાને કાને આવ્યો. તોયે એ નિરભિમાની ચારણીનું મન ન દુખાયું. એણે ધડ પર મસ્તક મૂકી હાથ ફેરવ્યો. અયપ સજુવન થયો.

હાથમાં ભાલો ઉઠાવી ઘોડા દોડાવતો લોહીનો તરસ્યો અચ્યપ નવદ્યણની પાછળ પડયો. બરાબર જૂનાગઢના ઝંપામાં એણે નવદ્યણને પડજે ચડીને ભાલાનો ધા કર્યો.

પરંતુ નવદ્યણના એ મહાચતુર અશ્ચ ઝપડાએ ભાલાનો પડછાયો જેચો કે તત્કાળ ફૂઢીને એ દૂર ખસ્યો. ભાલો પરબારો પૃથ્વીમાં ગયો. અચ્યપને પકડી લીધો.

એ પ્રસંગે મીશણ કુંચાળા નામના ચારણે દુહો કદણો કે :

જડ ચૂકચો ઝપડા જઈ, ભાલા અચ્યપકા,

માતા લીએ વારુણાં, નવદ્યણ ઘર આયા.

વર્ણવડીનો છંદ આગાળ વધે છે :

કાપડી છો લખ જાત્ર કારણ એહ વહેતા અધિહા,

દોહેણે હેંકણ તે જ દેવી પંથ વહેતા પાહિયા.

સત ધન્યો વર્ણવડ, કિરણ સૂરજ પરસધ નવખંડ પરવડી,

નત્ય વળાં નવળાં દિયણ નરહી, વળાંપૂરણ વર્ણવડી !

આણ ગરથઉણથે સગરેહ હેકણ, પોરસે દળ પોખીયા,

કે વાર જુમણ દરવે કટકહ, સમંદર પડ સોખીયા.

અણરૂપ ઊંડી નાખ્ય અખા, સજણ જળતણ શગ ચડી,

નત્ય વળાં નવળાં દિયણ નરહી, વળાંપૂરણ વર્ણવડી !

એ રીતે બહુ હોશ કરીને તે મોટા સૈન્યને જમાડયું, અને સમુદ્રને શોખી લીધો.

કામઈ તુંહી કરનલ, આદ્ય દેવી આવડી,

શવદેવી તુંહી તુંહી એણાલ, ખરી દેવલ ખૂબડી,

વડદેવ વડીયા પાટ વર્ણવડ, લિયા નવલખ લોબડી,

નત્ય વળાં નવળાં દિયણ નરહી, વળાંપૂરણ વર્ણવડી !

કામઈ, કરનલ, શવદેવ્ય, એણાલ અને ખોડિયાર એ તમામ દેવીઓ઱્યો તું લીલા કરે છે. ‘નવલખ લોબડિયાળી’ નામથી વિખ્યાત એ તમામ ચારણી દેવીઓ તારાં જ સ્વરૂપો છે.]

1. ૧. અધિહા – આયા , અવ્યા.

2. ૨. દોહેણે હેંકણ - એક જ દોણામાંથી

3. ૩. પાહિયા - જમાડ્યા.

4. છ. આણ ગરથ = ધન વગર.
5. પ. ઉણથે = સાધનહીન.
6. દુ. સગ્રેહ = સારે ઘરે, વર્જાડીને નિવાસસ્થાને.
7. * ખોડિયાર એક પગે ખોડાં હોવાથી ‘ ખૂબડી ‘ કહેવાય છે.

એક તેતરને કારણે

પરશુરામે આ પૃથ્વીને એકવીસ વાર નક્ષત્રી કરીને જરાદમણોને વહેંચી દીધી હતી. પણ એ વિનામહેનતે મળી ગયેલી ધરતીનું રક્ષણ જરાદમણો ન કરી શક્યા. અસુરો ધરણીમાતાની કાચાને ખૂંદવા લાગ્યા. પછી દેવતાઓએ ભેળા થઈને આબુ પર્વત ઉપર એક અર્દિનકુંડ પરગટાવ્યો. એ અર્દિનકુંડની ઝાળમાં ચાર મોટા દેવતાઓએ જવના દાણા છાંટ્યા, તે જ ઘડીએ એક પછી એક ચાર વીરો પરગાટ થયા.

સોળે કળાએ શેભતો તેજસ્વી નર નીકળયો, તે સોઢંકી કહેવાયો. ચારે ભૂજામાં હથિયાર ધારણ કરીને હાજર થયો તે ચહુબાણ (ચૌહાણ) કહેવાયો. કુંડમાંથી નીકળતાં નીકળતાં પગમાં પોતાનું ચીર ભરાવાથી જે પડી ગયો તેનું પદ્ધિયાર નામ પડ્યું; એ ત્રણે તો હાથ જોડીને આજા માગતા માગતા નીકળ્યા, એટલે દેવતાઓ નિરાશ થયા.

આખરે અર્દિનના ભડકામાંથી ‘માર ! માર !’ ની ત્રાડ દેતો જે બહાર આવ્યો, આવીને ‘પર’ કહેતાં રાક્ષસને જેણે સંહાર્યો, તે પરમાર નામે ઓળખાયો. આબુ, ઉજેણી અને ચિતોડ ઉપર એના વંશની આણ વાતી ગઈ ચિતોડગઠનાં તોરણ બાંધનાર આ પરમાર વંશનો જ એક પુરુષ હતો. એ વંશનો એક વેલો સિંધના રણવગડામાં પણ ઉિતરી આવ્યો. એ વેલો ચલાવનાર મૂળ પુરુષ સોટાજુ. સોટા પરમારોના હાથનો ઉમરકોટ તાલુકો એક વખત એની પડતી દશામાં છૂટી ગયો ને નગરપારકરને નાનો તાલુકો રદ્દ્યો. ત્યાંનું બેસણું પણ ગયું, ને થરપારકર રદ્દ્યું. થરપારકરનું રાજ એટલે તો રેતીના રણનું રાજ : રાજધાનીને રિદ્ધિસિદ્ધિમાં ટોર સિવાય બીજુ કાંઈ ન હોય. માલધારી રાજ પોતાનો માલ ચારીને ગુજરો કરતા; નેસડામાં રહીને રાજમહેલની મજા લેતાઃ રોટલો અને દૂધ આરોગીને અમૃતના ઓડકાર ખાતા; રૈયતની સાથેસાથ રહીને તેની જુવ સાટે રક્ષા કરતા. તેથી જ –

**અંગ પોરસ, રસણે અમૃત, બુજ પરચો રજબાર,
સોટા વણ સ્ફૂર્જે નહિ, હોય નવડ દાતાર.**

સોટાઓના અંગમાં દાન દેવાની જેવી હોશ આવે, જુભમાં જેવું અમી વરસે અને ભૂજામાં જેવું પાણી હોય તેવું બીજામાં નથી હોતું.

બાપુ રતનુજુ તો કૈલાસમાં પદ્ધારી ગયેલ, પણ મા જોમબાઈ હજુ બેઠાં હતાં. મા જોમબાઈને ચાર દીકરા હતાઃ આખોજુ, આસોજુ, લખધીરજુ ને મૂજોજુ મા અને દીકરા ગોડી પારસનાથજુનાં* મોટાં ભક્ત હતાં.

સંવત ૧૪૭૪ની અંદર પારકરમાં કાળો દુકાળ પડ્યો. તાવડામાં જેમ ધાણી કૂટે, તેમ માલધારીઓના ટોર ટપોટપ મરવા માંડયાં. બે હજાર સોટાઓ પોતાનાં ટોર લઈ ને દુકાળ વર્તવા સોરઠમાં ચાલી નીકળવા જ્યારે તૈયાર થયા ત્યારે ચારે ભાઈઓને ચિંતા થઈ કે પારકા મુલકમાં આપણી વસ્તીની રક્ષા કોણ કરશે ? માટે આખોજુ બોલ્યા : “ભાઈ લખધીર ! તું ને મૂંજોજુ સાથે જાઓ, હું ને આસો અંહી રહીશું.” લખધીરજુ ને મૂંજોજુ પોતપોતાની હાંસલી ઘોડી ઉપર પલાણી તૈયાર ઊભા, ત્યારે મા જોમબાઈ બોલ્યાં : “બાપ, આપણી વસ્તીને પરદેશમાં મા કયાંથી મળશે ? માટે હુંય સાથે ચાલીશ.”

માતાજુ રથમાં બેઠાં, અને બે હજાર સોટાઓ એના રથને વીઠી લઈને પોતપોતાનાં ટોર હાંકતા હાંકતા, રસ્તે ચારતા ચારતા દડમજલ મુકામ કરતા ચાલી નીકળ્યા.

પણ લખધીરજુને તો નીમ હતું કે રોજ ઈષ્ટદેવ ગોડી પારસનાથનાં દર્શન કર્યા પછી જ અક્ષપાણી ખપે. આ દેવતાની પ્રતિમા પારકરના પીલુ ગામમાં હતી. રોજ રોજ પ્રભાતે જ્યાં મેલણ પડયું હોય ત્યાંથી લખધીરજુ પોતાની હાંસલી ઘોડી પાછી ફેંટીને પીલું જઈ પહોંચે, દેવનાં દર્શન કરે, ત્યાર પછી અનાજ આરોગે. એ રીતે તો જેમ જેમ પલ્લો લાંબો થતો ગયો, તેમ પીલુ પહોંચવામાં મોકું થવા માંડયું. એક પહોર, બે પહોર, ચાર પહોર, ને પછી તે બળબે દિવસના કડાકા થવા લાગ્યા. પછી એક રાતે લખધીરજુના સ્વપનમાં ઈષ્ટદેવ આવ્યા ને બોલ્યા : ‘ બેટા, કાલ પ્રાગડના દોરા કૂટતાં જ તને ગાયનું એક ધાણ મળશે. એમાંથી એક કુંવારી કાળી ગાય મોખરે ચાલતી હશે. એ ગાય પોતાનો મોચલો પગ ઊંચો કરીને તારા સામે જોઈ જમીન ખોતરશે. ખોતરેલી જમીનમાં ખોદશે, તો તને એક પ્રતિમા જડશે એ પ્રતિમાનાં દર્શન કરી રોજ જમજે, રથમાં પદ્ધરાવીને સાથે લઈ જજે, ને જ્યાં રથ ઊભો રહી જાય, ચસકે નહિ, ત્યાં તારો મુકામ કરી રહેજે. તારી ફુલેહ થશે.’

બીજે દિવસે પ્રભાતે સ્વપનની વાત સાચી પડી. પાંચાળ ભૂમિમાં માંડવ કુંગરની ધાર ઉપર જ ગાય મળી, ને મૂર્તિ જડી. એ માંડવ-રાજની પ્રતિમાને માતા જોમબાઈ ખોળામાં લઈને બેઠાં અને સોનાના થાળ સરખી પાંચાળ-ભૂમિમાં મોતીના દાણા જેવા કુંગરા જોતા જોતા અરિનપુત્ર પરમારો આગળ ચાલ્યા. હવે, કેવો છે એ પાંચાળ દેશ ?

**કંકુલરણી બોમકા, સરવો સાલેમાળ,
નર પટાધર નીપજે, બોય દેવકો પાંચાળ. (૧)**

એ પાંચાળની જમીન રાતી છે, સુંદર સાલેમાર કુંગર છે, અને એ દેવભૂમિમાં શૂરવીર પુરુષો નીપજે છે.

**ગૂઢે વસ્તરે ગોરિયાં, પગની પિંડીનો તાલ,
પનઘટ ઉપર પરવરે, પડ જોવો પાંચાળ. (૨)**

પાંચાળની શ્રીઓમાં વિશેષે કરીને કાઠિયાણીઓ અને ચારણિયાણીઓ હોવાથી એનો પહેરવેશ કાળા રંગનો છે, અને દેહનો વર્ણ ગોરો છે. એ રમણીઓ લચકાતે પગે નદીને તીરે પાણી ભરે છે.

**ઓદરથી ઊરે સરસ, નાક નેણનો તાલ,
ચાર હાથનો ચોટલો, પડ જોવો પાંચાળ. (૩)**

જેવાં રૂપાળાં એ ગોરીઓનાં ઉદર, તેથી વધુ રૂપાળી એની છાતી છે તેથીયે વધુ રઘ્યામણાં એનાં નાક અને નેણ છે માથે લાંબા ચોટલા છે.

**નરનારી બજે ભલાં, કદી ન અંગણ કાળ,
અવેલને અદર કરે, પડ જોવો પાંચાળ. (૪)**

**અછાં પાણી વીરડે, ધરતી લાંપડિયાળ,
સર બર્યા સારસ લવે, પડ જોવો પાંચાળ. (૫)**

જેની ધરતી લાંપડ (કાંટાવાળા) ઊંચા ધાસથી ઢંકાયેલી છે, જેની નદીઓના પટમાં વીરડા ગાળીને લોકો તેલ જેવાં નિર્મિત પાણી પીએ છે, જેનાં ભરપૂર સરોવરડાંમાં સારસ પક્ષીઓ કલ્લોલ કરતાં હોય છે, એવી એ દેવભૂમિ પાંચાળ છે.

**નદી ખળકે નિગરણાં મલપતાં પીએ માલ,
ગાળે કસૂંબા ગોવાળિયા, પડ જોવો પાંચાળ. (૬)**

જ્યાં નદીઓ અને ઝરણાંઓ ખળખળ વહી રહેલ છે, જ્યાં માલધારીના માલ (ગાયબેંસો) ભરપૂર પાણીમાં મલપતાં મલપતાં નીર પીએ છે, જ્યાં ગોવાળ લોકો અફીણાના કસૂંબા ગાળીને ગટગટાવે છે, એવો એ પાંચાળ દેશ છે.

**ઠાંગો માંડવ ઢીક છે, કદી ન અંગણ કાળ
ચારપગાં ચરતાં ફુરે, પડ જોવો પાંચાળ. (૭)**

જ્યાં ઠાંગો અને માંડવ જેવા વંકા કુંગારા છે, દુષ્કાળ કદી પડતો નથી, ચોપગાં જાનવરો ફુરે છે એવા એ પાંચાળ દેશ છે.

**તાતા તોરિંગ મૃગકૂદણા, લીલા પીળા લાલ,
એવા વષેરા ઊછરે, પડ જોવો પાંચાળ. (૮)**

જ્યાં હરણ જેવી ફાળ ભરનારા પાણીદાર, રંગરંગના ધોડા નીપજે છે.

**કુકડકંધા મૃગકૂદણા, શત્રુને હૈયે સાલ,
નવરંગ તોર્ણિગ નીપજે, પડ જોવો પાંચાળ. (૬)**

જ્યાં કુકડાના જેવી ઊભી ગરદનવાળા, અને દુશ્મનોના હૃદયમાં શલ્ય સમ ખટકનારા નવરંગી ધોડા નીપજે છે, એવો એ પાંચાળ દેશ છે.

**કળ ડોળી ફળ લીબોળી, વનસ્પતિ હરમાળ,
(પણ) નર પટાધર નીપજે, બોય દેવકો પાંચાળ.(૧૦)**

કુળનાં જુએ તે ઘણું ખરં કોળીના જ કુળ વસે છે.(કોળીની સંખ્યા બહુ મોટી છે), ફળમાં લીબોળી બહુ થાય છે, અને વનસ્પતિમાં હરમાળ વધુ નીપજે છે, એમ છતાં ત્યાં મનુષ્યોમાં તો વીર પુરુષે પાકે છે, એ દેવભૂમિ પાંચાળ છે.

ચાલતાં ચાલતાં એક દિવસ એક રૂપાળા પરદેશની અંદર, એક નાની નદીની બરાબર વચ્ચાં દેવનો રથ ઊભો રદ્દ્યો. ઘણા બળદ જોડીને ખેંચ્યો, પણ પેડાં ચસકયાં નહિ. નાડાં બાંધી-બાંધીને રથ તાણ્યો, પણ નાડાં તૂટી ગયાં. લખધીરજુએ પોતાની પાયડીને છેડે ગળે વીટી, પ્રતિમાની સામે હાથ જોડી કર્યું : “હે ઠાકર ! તે દિવસ સ્વપ્નામાં તમે મને કહેલું યાદ છે કે જ્યાં રથ થોબે ત્યાં મારે ગામ બાંધીને રહેવું. પણ આ નદીને અધગાળે કાંઈ ગામ બંધાશે ? સામે કાંઠે પદ્ધારો તો ત્યાં જ આપની સ્થાપના કરં.”

એટલું બોળીને પોતે જરા પેડાને હાથ દીધો, ત્યાં તે આરસપા’ણની બોય તેમ રથ દડવા લાગ્યો. સામે કાંઠે જઈ ઉચાળા છોડ્યા, નાનાં ઝૂંપડાં ઊભાં કરી દીધાં, અને ચોપાસના નિર્જન મુલક ઉપર પરમારોની સિંધી ગાયો, બેંસો, બકરાં, ધેટાં ને ઊંટ, બધાં પોતાને ગળે બાંધેલી ટોકરીનો રણકાર ગજવતાં ગજવતાં લહેરથી ચરવા લાગ્યાં. જે નેરામાં રથ થંભી ગયો હતો તે અત્યારે પણ ‘નાડાતોડિયું’ નામથી ઓળખાય છે.

પારકી ભૂમિમાં ધાણીની રજા વિના કેમ રહેવાય ? પરમારનો દીકરો – અને વળી પરભુનો સેવક – લખધીરજુ તપાસ કરવા માંડ્યા. ખબર પડી કે વઠવાણના રાજા વીસળેવ વાદેલાનો મુલક છે. નાના ભાઈ મૂંજાજુના હાથમાં આખી વસ્તીને ભળાવી લખધીરજુ વઠવાણ આવ્યા. દરબારગઢની ડેલીએ બેઠા બેઠા વીસળેવ ચોપાટ રમે છે, ત્યાં જઈને પરમારે ધોડીએથી ઊતરી, ધોડીના પગમાં લોટાની તાળાબંધી નેવળ નાખી, બગલમાં લગામ પરોવીને વાદેલા રાજાને રામરામ કર્યા. કદાવર શરીર, પાણીદાર છતાં ભક્તિભાવનીની બે મોટી આંખો, અને હજુ તે ગઈ કાલે જ આબુના અર્દિનકુંડમાંથી “માર ! માર!” કરતો પ્રગટ થયો હોય એવો દેવતાઈ તેજસ્વી ચહેરો : જોતાં તે એક જુગાની જૂની ઓળખાણ હોય તેમ તે પરમારપુત્ર વીસળેવજુના હૈયામાં વસી ગયો.

મહેમાન કથાં રહે છે, કેમ આવેલ છે, નામ શું છે, એવું પૂછ્યા વિના પાધરે રાજાએ સવાલ કર્યો :

“ ચોપાટે રમશો ?”

“ જેવી મરજી.”

“ દોડી બાંધી દયો.”

“ ના, રાજ ! દોડી મારી હેવાઈ છે. બીજે નહિ બંધાય. એક તરણુંયે મોમાં નહિ લ્યે. હું બેસીશ ત્યાં સુધી ઊભી જ રહેશે.”

હાંસલી પણ જાણે વાતચીત સમજી હોય તેમ તેણે એક કાનસૂરી માંડીને હણાહણાટી દીધી. વીસળદેવજુના હૈયામાં વધુ પ્રેમ પુરાયો; અને ચોપાટ ખેલવામાં લખધીરજુનો સાધેલ હાથ જોઈને તો વીસળદેવ મોહ પામી ગયા.

સાંજ પડી એટલે વીસળદેવ એળખાણ પૂછી. લખધીરજુએ બધી વાત કહી સંભળાવી : “દુકાળ વર્તવા વસ્તીને લઈને પારકરથી આવ્યો છું રજા આપો તો માલ ચારીએ.”

વીસળદેવ બોલ્યા : “ એ બેં તો ઉજ્જડ પડી છે : તમે પચાવી પડયા હોત તોપણ બની શકત, પણ તમે નીતિ ન તજી તેથી હું એ આખી ધરતી તમને સોપું છું. સુખેથી ગામ બાંધો. પણ ઊભા રહો, એક શરત છે. રોજરોજ આંહી ચોપાટ રમવા આવવું પડશે.” લખધીરજુએ શરત કબૂલ કરી. હાંસલીના મોયલા પગમાંથી નેવળ છોડી, રાંગ વાળી, પોતાના પડાવ તરફ ચડી ગયા. ડાયરો જોઈ રહયો : “વાહ રજપૂત ! કાંઈ વંકો રજપૂત છે ! રાજપૂતી આંટો લઈ ગઈ છે !”

ડાયરાની આંખમાં એ વેણ બોલતી વખતે લાલ લોહી બર્યું હતું.. પેટમાં પાપ ઊંઘું હતું.

એક દિવસ સાંજે લખધીરજી વઠવાણથી ચોપાટ રમીને પડાવ ઉપર પાછા ફર્યા ત્યારે મૂંજાજુએ એને વાત કહી : “ભાઈ, આજ તો હું પૂજા કરતો હતો ત્યારે માંડવરાજ બે વાર મારી સામે જોઈ ને હસ્યા !”

ચતુર લખધીરજુએ વાત રોળીટોળી નાખી, પણ અંતરમાં એને ફાળ પડી કે નક્કી મૂંજાજુને માથે ભાર છે : તે વગર પ્રતિમા હસે નહિ.

“ માડી ! સાંભળયું કે ?”

“શું છે, છોડી ?”

“ આ ઓલ્યા રજપૂત રોજ રોજ મારા બાપુ પાસે ચોપાટે રમવા આવે છે, એની ખબર છે ને ?”

“હા, એ રોચો આવે છે ત્યારથી દરબારે ઓરડે આવવાનુંય ઓછું કરી નાખ્યું છે. કોણ જાણે શું કામણ મેલ્યું છે એ બોથડ સોટાએ.”

“મા, તમે તે બહુ ભોળાં છો. સાચી વાત કહું ? એ રજપૂત આવ્યા છે સિંધમાંથી. એને એક જુવાન બે'ન છે. મારા બાપુને વિવા કરવા છે એટલે આ રજપૂતને જમીન કાઢી આપી છે, ને રોજ અંહી ચોપાટ રમવા બોલાવે છે. પોતે પણ ત્યાં જાય-આવે છે.”

ઠાકાર વીસળેવનાં ઠકરાણી અને એની વડારણ વરચે એક દિવસ આવી વાત થઈ. લખધીરજુની લાગવગ વીસળ દેવજી ઉપર એટલી બધી જામી ગયેલી કે એના વિના ખાવું ન ભાવે. આ રાજપરીતિ વઠવાણના દરબારી નોકરોથી નહોતી ખમાતી. લખધીરજુના પગ કાઢવા માટે વાદેલાઓએ રાણીવાસમાં આવી ખટપટ ઊભી કરી હતી.

રાણીને હાડોહાડ વ્યાપી ગઈ કે નક્કી રાંડ શોકચ આવશે. એનાં સ્લંવાડાં સડસડ બળવા લાગ્યાં. એનું પિચર સાયલે હતું. પિચરિયાં ચબાડ જાતનાં રજપૂત હતાં. પોતાના ભાઈભત્તચીજાને બોલાવી કાળી નાગણ જેવી રાણી ફૂફડાડી ઊઠી : “મારું ચલણ છે ત્યાં લગી તમે ઊભે ગળે વઠવાણમાંથી ખાવા પામો છે. રાજા નવી લાવશે એટલે તમારો પગાંડો પણ આંહીથી નીકળી જશે. માટે મારા ભાઈઓ હો તો જાઓ, એ કાળમુખા રજપૂતોના લબાચા વીખી નાખે, અને મારી-મારીને પાછા પારકરને રસ્તો પકડાવો.”

3

જંગલ તેતર ઊડિયો, આવ્યો રાજદુવાર,

ચબાડ સહુ ઘોડે ચડયા, બાંધી ઊભા બાર.

“તેતર ઘવાણો, બરાબર ઘવાણો !” તીરંદાજોએ ચાસકા કર્યા. ‘કિયો ! કિયો ! કિયો !’ એવી કિકિયારી કરતું એક નાનું તેતર પક્ષી પાંખો ફૂફડાવી રદ્યું. પાંખ તૂટી પડવાથી ઊડી શકતું નથી. પગ સાબૂત છે તેથી દોટાદોટ કરવા લાગ્યું. વનનાં બીજા પક્ષીઓએ કળેળાટ મચાવી મૂક્યો.

“હા, હવે દયાન રાખજો, ભાઈઓ ! જોજો. તેતર બીજે જાય નહિં. હાંકો આ પરમારોના ઉચાળામાં, કબજિયો જગાવવાનું બરાબર બહાનું જડશે.”

એમ બોલતાં એ સાયલા ગામના ચબાડ તીરંદાજોએ ઘાયલ થયેલા તેતરને દેરી લઈ સોટા પરમારોના પડાવ તરફ હાંકયો.

ચીસો પાડતો તેતર પાદરમાં દોડ્યો ગયો, અને બરાબર માતા જોમબાઈ પોતાના ઈષ્ટદેવ માંડવરાજની પરબાતપૂજા કરે છે ત્યાં જ પહોંચી દેવમૂર્તિના બાજઠની નીચે લપાઈ ગયો.

મા જોમબાઈએ કિકિયાટા સાંભળ્યા ને અંણી શરણાગત તેતરના શરીરમાંથી રુધિર ટપકતું દીકું. પ્રભુજાપની માળા પડતી મૂકીને એમણે બાજદ હેઠળથી હળવે હાથે તેતરને ઝાલી લીધો. એ લોહીતરખોળ પંખીને. હૈયાસરસું ચાંપીને પંપાળવા માંડયું. માની ગોદમાં છોકરં લપાય તેમ તેતર એ શરણ દેનારીના હૈયામાં લપાઈ ગયો. મા તેતરને પંપાળતાં પંપાળતાં કહેવા લાગ્યાં કે : “બી મા, મારા બાપ ! હવે આંણી મારે હૈયે ચડયા પછી તને બીજ કોની છે ? થરથર મા હવે, આ તો રજપૂતાણીને ખોળો છે, મારા બરચા !”

ત્યાં તો બહાર ઝાંપે ધકબક બોલી રહી. ચભાડોનાં ધોડાં હમચી ખૂંદતાં હતાં અને ચભાડો ચાસકેચાસકા કરતા હતા : “અંણી ગયો. એલા, અમારો ચોર કાઢી આપો. કોના છે આ ઉચાળા ?”

સોટાઓ બધા પોતપોતાના ડેરામાંથી બહાર નીકળ્યા. પૂછવા લાગ્યા : “ કોણ છો તમે સહુ, માડુ ? આટલા બધા રીડિયા શીદ કરો છો ? અંણી બચરવાળોના ઉચાળા છે. એટલું તો દયાન રાખો, ભાઈઓ !”

“અમારો ચોર કાઢી આપો જલદી. ચોરી ઉપર શિરજોરી કરો મા.” ચભાડોએ તોષડાઈ માંડી.

“કોણ તમારો ચોર ?”

“અમારો શિકાર : જખમી તેતર.”

સોટાઓએ હસાહસ ચાલી : “વાહ ! રંગ તમને ! એક તેતર સારુ આટલી બહાદુરી ?”

ત્યાં તો ઝાંપે જોમબાઈ દેખાણાં, ગોદમાં તેતર છે. પડછંદ રજપૂતાણીએ પ્રતાપભેર પૂછયું : “શું છે, બાપ?”

“ઈ જ ! ઈ જ અમારો ચોર ! ઈ જ તેતર ! લાવો પાછો.”

“તેતર પાછો અપાય કાંઈ? એ તો મારો શરણાગત ઠર્યો, ભાઈ ! વળી એ તો મારા ઢાકરના બાજદ હેઠળ બેઠેલ હતો. એ ભગવાનનો શરણાગત મારાથી પાછો કેમ અપાય ?”

શરણ ગયો સોપે નહિં, રજપૂતાણી રીત,

મર્યે તોચ મેલે નહિં, ખલ્ચી હોચ ખચીત,

“ અને પાછા તમે તો બધા રજપૂત લાગો છો, બરચાઓ ! ”

“ હા, અમે ચભાડો છીએ.”

“ત્યારે હું તમને શું શીખવું ? શરણે આવેલાને રજપૂત ન સોપી દે, એટલુંચ શું તમારી જનેતાએ તમને ધાવણમાં નથી પાયું, બાપ ?”

ચભાડો કોણા : “હવે એ બધી વાત મૂકીને ઝટ અમારો ચોર સોપી દ્યો.”

“ભાઈ ! તમે ધર ભૂલ્યા.” કહીને મા જોમબાઈએ તેતરને છાતીએ દાળ્યો, તેતરના માથા પર હાથ પંપાળ્યો.

“તો અમે તમારા લબાચા ફેંદી નાખશું. આંહી પરદેશની માટી ઉપર તમે ભૂંડાં લાગશો.”

જોમબાઈએ કહ્યું : “શીદ ઠાલા ગેર વાવો છો ? અમને પરદેશીઓને શા સારુ સંતાપો છો ? કહો તો મારાં ઘોટાં આપું, ગાય-બેંસ દઉં, પણ શરણાગત કેમ સોંપ્યો જાય મારાથી ?” ચભાડોને તે કજિયો જોઈતો હતો. બહાનું જડી ગયું. સમશોરે ખેંચાઈ. એ મામલો દેખીને માતાએ જુવાન બેટા મુંજાજુને પડકાર્યો.

મુંજાને માતા કહે, સુણ સોટાના શામ,
દળમાં બળ દાખો હવે, કરે ભલેરાં કામ.

મુંજા તેતર માહરો, માગે દૂજણ સાર,’

ગર્વ ભર્યા ગુર્જરધણી, આપે નહિ આણવાર

બેટા, એક ચકલ્યું છે, તોપણ એ આપણું શરણાગત ઠર્યું. આજ આપણે મર્યામાર્યા વગર છૂટકો નથી. ભલે આજ ચભાડો પારકરા પરમારની રજપૂતી જેતા જાય.

“વાહ મારી જનની !” કહી મુંજોજુ તેગ લઈને ઊઠ્યો : “ હું તો પરમારને પેટ ધાવ્યો છું ના !”

દર્દાવ ચઢો મેરા ડગો, ગમ મરડે ગિરનાર,

મરડે કથમ મૂળીધણી, પગ પાછા પરમાર ?

દર્દાવને તારો ચઢો, મેરા પહાડ ડગામગો, ગિરનાર પોતાનું પડખું ફેરવે, તો પણ પરમાર પાછો પગ કેમ માંડે ?

પછી તો તે દિવસે –

સંવત ચૌદ ચુમોતરે, સોટાનો સંગરામ,

રણધેલે રતનાવતો, નવખંડ રાખ્યું નામ.

સંવત ૧૪૭૪માં સોટાએ સંગરામ જમાવ્યો. રણધેલા રતનજુના પુત્ર નવે ખંડમાં નામ રાખ્યું.

વાર શનિયર શુદ્ધ પણે, ટાટા પૂરજ ત્રીજ,

રણ બાંધે રતનાવતો, ધારણ મુંજો ધીજ.

ફાગળ મહિનાના શુક્લ પક્ષની ત્રીજ ને શનિવારના રોજ રનજુના પુત્રે રણતોરણ બાંધ્યું.

1. * ‘રાસમાળા’ (પાનું ૩૬૮) માં જણાવેલ છે કે ‘માર્ત્ઝરાય અથવા માંડવરાય, જે સૂર્ય દેવની મૂર્તિ કહેવાય છે (કેમ કે મૃત્ઝનો વંશજ સૂર્ય છે તેથી તેનું નામ માર્ત્ઝ કહેવાય છે.) તેના ઉપાસક બજે નાયક હતા.
‘પણ માંડવરાય નામ તો સોરઠમાં પરમારોના આગમન પછી ‘માંડવ કુંગર’ પરથી પડ્યું લાગે છે, મતલબ કે ‘માંડવરાય’ શબ્દ ‘માર્ત્ઝરાય’ નો અપરંશહોવા સંભવતો નથી. પરિણામે, સોટા પરમારોની ઉપાસના સૂર્યની હતી કે ગોડી પાર્શ્વનાથની, તે નિર્ણયને અન્ય કશાક આધારની જરૂર છે.
2. “રાસમાળા”નો પાઠ : ‘સંવત સાત પનોતરે.’ પણ સાતસો પંદર અતિ વહેલું છે.

આ જુએ છે ને બેટે ઝૂઝે છે : એવું કારમું ધીગાણું મંડાઈ ગયું. ચબાડોનાં તીરભાલાં વરસ્યાં, પરમારોની ખાંગોાએ ખપપર ભર્યાં, અને દિવસ આથમતે તો –

પડ્યા, ચબાડહ પાંચસે, સોટા વીસું સાત,

એક તેતરને કારણે અળ રાખી અખિયાત.

પાંચસે ચબાડો કપાઈ ગયા, સાત વીસું (૧૪૦) સોટા કામ આવ્યા, એમ એક તેતરને કારણે સોટા પરમારોએ પૂછવી પર પોતાની ઈજ્જત આબાદ રાખી.

લખધીરજુ તો તે વખતે વીસળેવની ડેલીમાં ચોપાટ રમવામાં તલ્લીન હતા. એમને આ દગાની ખબર નહોતી. રાણીએ લખધીરજુને પણ તે જ દિવસે ત્યાં ટૂંકા કરવાનું કાવતરં રચેલું. સાંજ પડી એટલે વીસળેવને રાણીએ બોલાવી લીધા; કદયું : “હવે આંહી બેસો.”

“પણ મહેમાન એકલા બેઢા છે.”

“મહેમાનને એકલા નહિં રાખું, હમણાં એના ભાઈયુંની હારે જ સરગાપુરીની સાથ પકડાવી દઈશ.”

“રાણી, શું આ બોલો છો ?”

“ ઠીક બોલું છું. એ વાઘરીની દીકરી હારે તમારે પરણવું છે, કં ?”

“ તમે આ શી વાત કરો છો ?”

“હું બધુંચ જાણું છું, પણ આજ તો મારા ભાઈએ એ તમામને જમપુરીમાં પહોંચતા કર્યા હશે !”

વીસળેવ બધો બેદ સમજયો. દોડતો દોડતો ડેલીએ આવ્યો. લખધીરજુને કહે : “ ભાઈ, જલદી ભાગ, તારે માથે આફત છે, ફરી આંહી આવીશ મા !”

છબ દઈને લખધીરજુ ઘોડી ઉપર પલાણ્યો, પણું ગઢ વળોટવા જાય ત્યાં તો રાણીના કાવતરાબાજો આડા ફર્યા. “ મને કોઈ રીતે જાવા દ્યો ?”

“હા, તારી હાંસલી દેતો જા.”

“ ખુશીથી, પણ દરવાજે. આંહી બજારમાં હું ગરાસિયો ઊઠીને બોંચ ચાલીશ તે મારી આબરન જાશે.”

દરવાજે પહોંચીને હાંસલીના ડેબામાં પગની એડી મારી ત્યાં હાંસલી ઊઠીને એક નાડાવા જઈ ઊભી. લખધીરજુ બોલ્યો કે : “ લ્યો બા, રામરામ ! રજપૂતનાં ધોડાં ને ડોકાં, બેય એકસાથે જ લેવાય એટલી વાત હવેથી ભૂલશો નહિં.”

હાંસલીને જાણો પાંખો આવી; ઘણુંચ દોડવા જાય, પણ શું કરે ? પગમાંથી લોટાની નેવળ કાટતાં લખધીરજુ ભૂલી ગયેલો હતો, પાછળ વઠવાણાની વાર હતી એટલે ઊતરીને નેવળ છોડાય તેમ નહોતું. પછી તો હાંસલીને છલંગો મારવાનું જ રહ્યું. હાંસલી ધરતી ઉપર ચાલે તે કરતાં ત્રણગણું તે હવામાં ઊડવા લાગી. એમ કરતાં રસ્તામાં એક ૧૮-૨૦ હાથનો વોકળો આવ્યો. પાણી ભરપૂર હતું. જે ઘડીએ હાંસલી ટપીને બીજે કાંઢે પહોંચી તે ઘડી નેવળ તૂટી ગઈ.

રસ્તામાં લખધીરજુને ફ્રાળ પડી ગઈ હતી. મુકામ ઉપર આવીને જુઓ, તો મા મૂંજાજુના શબનું માથું ખોળામાં લઈને બેઠાં હતાં. એક તેતરને કારણે મૂંજો મર્યાદા હતી. એ વાત સાંભળીને લખધીરજુની છાતી સવા વેંત ઊંચી ચડી. માને કહે કે “ મા, આજ રોવાનું ન હોય, આજ તો ધોાળમંગળ ગાવાનો દિવસ છે, આજ તમારી કૂખ દીપાવીને મૂંજો સ્વર્ગો ગયો. જુઓ મા, જોયું મૂંજારા મો ? હમણાં ઊઠીને તમને ઠપકો દેશો ! આવું મોત તો તમારા ચારે દીકરાને માટે માગજો, માડી !”

1. તથારથી એ વોકળાનું નામ આજ પણ ‘ધોડાપટ ‘ કહેવાય છે.

“બાપ લખધીર, તારો બાપ સ્વર્ગ સિધાત્યા તે દી આ મૂંજો પેટમાં હતો, એટલે મારાથી એની સંગાથે જવાણું નહિં. આજ તારા બાપની ને મારી વરચે વીસ વીસ વરસનું છેટું

પડી ગયું. હવે તો મૂજાને સથવારે જ મને રાજુ થઈને જાવા દે.”

ચેહ ખડકાવીને માતાજી દીકરાનું શબ લઈને સતી થયાં. આજ પણ એ જગ્યાએ જોમબાઈ માતાનો પાળિયો છે. આજ પણ જે બાઈને છાતીએ ધાવણ ન આવતું હોય તે આ પાળિયાને પોતાનું કાપડું અડાડી આવે તો ધાવણની શેડો છૂટે છે એવી લોકવાયકા છે.

આ અને ભાઈને સ્વર્ગ વળાવીને લખદીરજી શોકમાં નહોતો પડી ગયો. એણે એ ઠેકાણે ગામ બાંદયું. એક રબારણ રોજ દૂધ આપી જતી તેને લખદીરજીએ બહેન કહેલી. એનું નામ મૂળી હતું, મૂળીની મમતાથી પરમારે ગામનું નામ મૂળી રાખ્યું. એ રીતે આજનું મૂળી સોટા પરમારોની રાજધાની બન્યું.

1. કોઈ કહે છે કે એ મૂળી ટેટ હતી.

એક અબળાને કારણે

સિં ધમાં તે સમયે એક સૂમરો રાજ રાજ કરતો હતો. સૂમરાના દરબારમાં હેબતખાન નામના એક જતની નોકરી હતી. સૂમરાના કાનમાં કોઈએ મોહિની રેડી કે હેબતખાનના ઘરમાં સૂમરી નામની પદ્મણી જેવી કન્યા છે. કામદેવના ભૂવા સરખા સૂમરાએ હેબતખાનની કન્યાનું માગું મોકલાવ્યું.

હેબતખાને ના પાડી; જવાબ વાળ્યો : “ રાજના હીરામોતીના હારની બેડીઓ કરતાં તો મારી સૂમરીને હું કોઈ મારા જેવા ગરીબના ઘરની ઘરવાળી બનાવીશ.”

સૂમરાએ નકાર સાંભળીને હુકમ કર્યો : “નાસવા માંડ, છ મહિને જબરજસ્તીથી તારી છોકરી ઝૂંટવી લઈશ.”

હેબતખાન પોતાના કબીલાને લઈ પોતાના રસાલા સાથે ભાગવા માંડયો. ભૂજમાં આવીને એણે રાવનું શરણું માગ્યું. રાવે તો પોરસમાં આવી જઈ આશરો દીધો, પણ રાવના અમીર-ઉમરાવોએ ને કામદારે સિંધ તરફ આંગળી ચીધીને બતાવ્યું : “સૂમરાનાં ભાલાં આવીને હમણાં ભૂજને રોળી નાખશો.” કામદારે હેબતખાનને કહ્યું : “ચાલ્યો જા.” ભરકચેરીમાં હેબતખાને રાવને પૂછ્યું : “ આ હુકમ આપનો છે ?”

રાવની આંખો ભોયમાં ખૂંતી ગઈ. એણે માથું ઊંચું કર્યું નહિ. ‘યા અલ્લાહ !’ કહીને હેબતખાન પોતાના બાળબરચાં લઈ ચાલતો થયો. બધા જતો જામનગરમાં રોકાઈને આશરો માગવા ગયા. જામનગરે સંભળાવ્યું : “ભૂજે ન સંદર્ધો, તો મારં શું ગજું ?” નગરનાં બારણાં બંધ જોઈને જતો દરોળ રાજમાં ગયા. દરોળથી જાકારો સાંભળીને આખો કબીલો મોતની તૈયારી કરી ચાલી નીકળ્યો.

માર્ગ મૂળી ગામનો ટીબો આવ્યો પાદરમાં જ જુવાન સોટાઓ રમતા-ખેલતા હતા. જુવાનોએ આ જતોનાં બાળકોને રોતાં સાંભળ્યાં, લીબુની ફાડ જેવી આખોંમાંથી બોર બોર જેવડાં પાણી પાડતી જતાણીઓને જોઈ. મૂળીને પાદરથી એક વટેમાર્ગું પણ પોરો ખાધા વગાર જાય નહિ, અને આ રોતાંકકળતાં દોઢ હજાર મુસાફરો કાં સીધાં ચાલ્યાં જાય ? સોટાએઓ જતને પૂછ્યું : “ ભાઈ કચાં જવું ?”

“જાવું તો દરિયામાં.”

“ કેમ, એમ ?”

“ ધરતી અમને બધોયથી જાકારો દે છે, એને અમારે ભાર આકરો થઈ પડયો છે.”

“ આમ આડું કેમ બોલો છો, બા ?”

“ આડું નથી બોલતા, ભાઈ ! સાચું જ કહીએ છીએ. પરશુરામે એકેય રજપૂત કચાં રહેવા દીધો ?”

“પણ, ભાઈ, બોલો તો ખરા, શી આફુત છે ?”

હેબતખાને બધી વાત કહી સંભળાવી. પરમારોમાં વાત પરસરી ગઈ. મૂળીને ટીબે મોટા લખધીરજુથી ચોથી પેટીએ લખધીર બીજાનું પાટ તપતું હતું. એણે જઈને પોતાની વૃદ્ધ માતાને પૂછ્યું : “માડી, જતોને આશરો આપું ?”

પરમાર માતા બોલ્યાં : “ દીકરા, આજ એક વાત મને સાંભરી આવે છે : તું નાનો હતો. એક વખત હું નાહવા બેઠી હતી, ત્યારે તું રોતો હતો. હું આવીને જોઉં, ત્યાં તો તને વડારણ ધવરાવતી હતી. મેં તને ઊંઘે માથે લટકાવીને વડારણનું ધાવણ ઓક્કાવી નાખેલું. પણ આજ લાગે છે કે એકાદ ટીપુ તારા પેટમાં રહી ગયું હશે, નહિ તો પરમારનો દીકરો નિરાધારને આશરો દેવાને ટાણે રજા લેવા આવે નહિં.” એટલું બોલતાં તો માની મોટી મોટી અંખોમાંથી અંસુડાં ચાલ્યાં ગયાં.

“માડી ! તમારે અક્કેક અંસુએ મારે અક્કેક અવતાર એળઘોળ કરું.” એટલું કહી માને પાયે માથું અડાડી જુવાન લખધીરજુ ઉપડતે પગે ચાલ્યે ગયો. આખો ડાયરો લઈને જતોની આડે ફર્યો : “જવાય નહિં, મૂળીના કુબામાં જેટલી જગ્યા હશે તેટલી તમને કાઢી દેશું; અને રક્ષણ નહિં કરી શકાય, તોય મરશું તો ખરા !”

હેબતખાન બોલ્યો : “ હું પારકાને રક્ષણે જીવવાના લોબે નથી આવ્યો, પરમારો ! હું તો ફક્ત આટલી જ શાંતિથી મરવા માગું છું કે આખરે અમને સંઘરનાર રજપૂત મળ્યા ખરા.”

પરમારોએ જતોને ઓરડા કાઢી આપ્યા. જતના ઉચાળાને વીટીને રાતદિવસ પરમારોનો પહેરો બેસી ગયો. ત્યાં તો સૂમરાની ફોજના પડધા બોલ્યા.

મૂળીની ભોં થાળી જેવી સપાટ છે. થોડે માણસે એ ભોંમાં બચાવ થઈ શકે નહિં. તેથી જત અને પરમારોએ માંડવના વંકા કુંગર ઉપર આશરો લીધો. સૂમરાની ફોજ કુંગરાની તળેટીમાં ઓડા લગાવી બેઠી. પણ ઉપર જવાનો લાગ આવતો નથી, ઉપર ચડવાની એ વિકટ કેડીએ જનાર શત્રુ કાં તો પલભરમાં ઉપરની ગોળી ખાઈને મરે છે, કાં તો તે નીચેનાં ઊંડાં કોતરામાં ઊડી પડે છે. એમ છ મહિના વીતયા. એક દિવસ પરમારોના મુકામમાં કુંવર હાલાજુએ વેલા નામના હજામને કાંઈક આકર્ચાં વેણ કદચાં હશે, તે ન સંખાવાથી વેલો ભાગીને સૂમરા બાદશાહની છાવણીમાં આવ્યો. આવીને કદચાં : “શું કામ મરો છો ? તમને એક દિવસમાં જિતાડું.”

બાદશાહ કહે : “ શાબાશ ! હું તને ગામગરાસ અપીશ ”

વેલાએ દીલાજ બતાવ્યો. કુંગરની પાછળના ભાગમાં એક બહુ જ વંકી છૂપી જગ્યાએ પરમારોને પાણી પીવાને એક ફૂવો હતો. એ એકના એક જળાશયમાં વેલા હજામે સૂમરાઓને હાથે બે ગાયો કપાવી નખાવી.

સાંજે આવીને પરમારોના પખાલીઓએ કુવાને ભરણ થયેલો જોયો. પરમારોએ પોતાનું મોત સામે ઊભેલું દીઠું અને જતોને જણાવી દીધું : “ ભાઈ ઓ, સવારે ઊઠીને અમે તો ઝાડીમાંથી નીકળીને કેસરિયાં કરશું, પણ તમે મુસલમાન કોમ છો, તમને એ પાણી પીવામાં વાંધો નથી, તમે સુખેથી જીવાચ ત્યાં લગી જુવજો. અમારા છેલ્લા રામરામ છે !”

હેબતખાને જવાબ વાજ્યો : “ શું એકલા પરમારો જ મરી જાણે છે ? આજે જુઓ તો ખરા, જતના લોહીમાં પરમારના લોહી જેટલી જ ક્ષાત્રવટ ભરી છે કે નહિ ?”

રાત પડી ત્યાં તો જતાણીઓમાં કાળો કકળાટ થઈ રદ્યો : “ અરેરે ! દૂધિયા દાંતવાળા પરમારોને આવતી કાલે તો જરનાં કુંડાની જેમ વાઢી નાખશે, અને હજુ તો માની ગોદમાંથી ચાલી આવતી રંભા જેવી રજપૂતાણીએ કાલે પરભાતે ચિતા ઉપર ચડશે. હાય દે પાપણ દીકરી, સૂમરી ! હાય ડાકણી ! તું કેટલાને ભરખી લઈશ !”

સૂમરીએ એક ખૂણામાં બેઠાં બેઠાં આ મે'ણાં સાંભળયાં. અધરાત ભાંગી અને સહુ જતાણીઓની આંખ મીચાઈ તે વખતે સૂમરી કિલ્લાના ચોગાનમાં આવીને ઊભી રહી. આકાશમાં ટમટમ ઝબૂકતાં ચાંદરડાં સામે જોઈ રહી. એના હૈયામાંથી નિસાસો નીકળી ગયો : “ રે ખુદા ! મારો શો ગુનો ? મને આવડું બધું રૂપ કાં દીધું ?”

સવારને પહોરે સૂર્ય મહારાજે જ્યાં ઉદ્યાચળને માથે કોર કાઢી, ત્યાં તો કેસરિયા વાધા સજુને પરમારો નીકળ્યા. જતો પણ સાથે જ નીકળ્યા. સૂમરા સાથેના એ સંગરામમાં હેબતખાનનો એકનો એક જુવાન દીકરો કામ આવી ગયો. રાંડેલ ભાલીએ સૂમરીને સંભળાવ્યું : “ ચુડેલ ! તારા સગા ભાઈનેય તેં આજ ભરખ્યો ?”

સૂમરીને કાળજે જાણે છેલ્લું તીર ભેંકવાનું હતું તે ભેંકાઈ ગયું. રાતે સોપો પડી ગયો તે વખતે છાનીમાની બહાર નીકળી, એક ગોવાળિયાના છોકરાને સાથે લઈ સૂમરી સાંટય ઉપર ચડી, અને ખુદા બતાવે તે માર્ગ પંથ કાપવા માંડ્યો. એ વાતની ખબર પડતાં જ એની પાછળ સૂમરાઓ ચડયા. બરાબર બગબગું થયું તે ટાણે સૂમરી વણોદ ગામને પાદર પહોંચી પાછું વાળીને જુએ ત્યાં તે સૂમરાના ઘોડા આડા ફરી વળેલ જોયા !

“ હે અમ્મા, મારગ દેજે !” એટલું કહીને સૂમરીએ. સાંટય ઉપરથી પડતું મેલ્યું. ધરતી ફાટી, અને મા જેમ રાતા બાળકને પોતાને થાનેલે વળગાડીને ઉપર પાલવ ટાંકે, તેમ ધરતીએ પણ સૂમરીને અંદર લઈ પોતાનું પડ ટાંકી દીધું. સૂમરી જે ઠેકાણે સમાઈ

ગઈ ત્યાં એની ચૂંદડીનો એક છેડો બહાર રહી ગયો હતો. અત્યારે ત્યાં “ સૂમરી બીબીનું તળાવ ” છે, ને કબર છે, એ કબરની માનતા ચાલે છે.

અહી માંડવના કુંગર ઉપર તો જુવાનડાઓ લોહી ખેલતા હોય તેમ લાહીની શોડો છૂટતી હતી. ઈસાજુ નામનો એક જત દુશ્મનની કારમી ગોળી ખાઈને કંડોળાની ટેકરી ઉપર પડ્યો હતો, અને એનાથી થોડે આદે લખદીરનો કાકો આસોજુ પણ ધાયલ થઈને સૂતો હતો. બેયનાં અંગમાંથી ખળળ ખળળ લોહીની રેલ ચાલતી હતી. ઈસોજુ પડ્યો પડ્યો પોતાના લોહીના રેલા આડે માટીની પાળ બાંધતો હતો. મોતની પીડામાં કષાતો આસોજુ પૂછવા મંડ્યો : “ભાઈ ઈસા ! મરતી વખતે શું તને ચાળો ઉપડ્યો ? માટી શીદ ફેંકી રહ્યો છે ?”

ઈસો જવાબ આપે છે : “ હે ભાઈ, આ ચાલો નથી. આ મારં – મુસલમાનનું – લોહી છેલ્લી ઘડીએ તારા લોહીમાં ભેળાઈ ને તને ભરણ ન કરે, ને તારં મોત ન બગાડે, માટે હું આડી પાળ બાંધ્યું છું !”

“એ ઈસા ! મ બોલ, મ બોલ ! મોત બગડતું નથી, સુધરે છે. આજ છેલ્લી પથારીએ સૂતાં સૂતાં આભડછેટ ન હોય. ન અટકાવ, ન અટકાવ. આપણાં લોહીને ભેળાવા દે.”

ઇસા સુણ, અસો કહે, મરતો પાળ મ બાંધ,

જત પરમારાં એક જો, રાંધ્યો ફરી મ રાંધ.

એ સાંભળીને ઈસાજુએ પોતાના લોહીને વહેવા દીધું. બેયનાં લોહી ભેળાં રેલ્યાં. ત્યારથી જત અને પરમાર પરસ્પર પરણે છે. એ લોહીનાં આલિંગન અમર રહી ગયાં છે.

ત્યાં તો વણોદથી વળી આવેલા સવારો એ ખબર આપ્યા કે જેને માટે વેર મડાયું હતું તે તો ધરતીમાં સમાઈ ગઈ. પોતાની દીકરી જુવતી દુશ્મનોના હાથમાં ન ગઈ, અને મોત વહાલું ગણયું, તે જોઈને જતો પ્રસ્ત્ર થયા. પણ પરમારો ને તો એ ઝીની આત્મહિત્યા ઝીહુંત્યા જેટલી જ વસમી લાગી. પરમારો હતાશ થઈ ગયા. સૂમરાએ તો પરમારોની કંઠલ કરી નાખી હતી. તે ઉપરાંત એણે હાલાજુને કેદ કરીને લખદીરજુને કહ્યું : “મારા લશકરને સિંધમાંથી આવવાનું ખર્ચ નહિ આપ તો હાલાજુને ઉપાડી જઈ મુસલમાન કરીશ.”

લખદીરજુએ અમદાવાદના બાદશાહ મહમદ બેગડાની સહાય માગી. બેગડાએ વરચે પડી લશકરનું ખર્ચ લખદીરજુ ચૂકવશે એવી બાંયધરી દીધી, અને ખર્ચ પરમારે ન ભરે ત્યાં સુધી હાલાજુને પોતાના કબજામાં રાખવાનું ઢરાવ્યું.

હાલોજુ પરમાર મહમદશાહની સાથે અમદાવાદ જઈ રહ્યો. બાદશાહની ઉમેદ હતી કે હાલાજુને મુસલમાન બનાવવો; પણ જોરજુલમથી નહિં – એને ઈસ્લામનું સાચું નૂર બતાવીને. તેથી બાદશાહે ચાર મરજાદી જ્રાહમણોને બોલાવીને હાલાજુના રસોડા ઉપર મૂક્યા. હાલાજુ જરાય ન દુભાય તેવી રીતે બાદશાહે બંદોબસ્ત કરાવ્યો. બીજુ તરફ એને ઈસ્લામ ધર્મનાં રહેસ્યો સમજાવવા મૌલવીઓ રાખ્યા. પણ હાલાજુનું મન પલળ્યું નહિં. સૂમરાની ખંડણી પૂરી થયે હાલાજુ પોતાના ભાઈની પાસે મૂળી ચાલ્યો ગયો.

પાંચમે જ દિવસે મારતે ઘોડે હાલોજુ પાછો અમદાવાદ આવ્યો. ભરકચેરીમાં હંફ્ટી છાતીએ હાલોજુ આવીને બોલી ઉઠ્યો : “બાદશાહ સલામત ! મને મુસલમાન બનાવો, જલદી મને મુસલમાન બનાવો.”

બાદશાહ તાજુબ બની ગયા. એમણે બધી હકીકત પૃષ્ઠી. હાલાજુએ હકીકત કહી.

“હું મારે ધેર ગયો, આપે અંહી મને કેવી રીતે પવિત્ર રાખ્યા તેની વાત મેં મારાં ભાઈ-ભાભીને કહી સંભળાવી. ત્યાર પછી મને તરસ લાગવાથી હું પાણિયારે જવા ઉઠ્યો, ત્યાં તો મારી ભાભી આડી ફરીને ઊભી રહી. ભાભીએ કહ્યું : ‘તમે પાણીને ગોળે અડશો મા.’”

“મેં કહ્યું : ‘ભાભી, હંસી કરો છો કે શું ?’ ભાભી બોલ્યાં : ‘ના, હંસી નથી, ખરં છે.’ તોય હું હંસી સમજ્યો, ચૂલા પાસે જવા ચાલ્યો, પણ ભાભીએ કરોધ કરીને કહ્યું : ‘તમે તો મુસલમાનની ભેળા રહી આવ્યા છે. હવે તમે ચોખા ન ગણાઓ.’ જહાંપનાહ, જો હિન્દુ ધર્મ આવો સાંકડો હોય તો મુસલમાન જ કાં ન થઈ જવું ? મને મુસલમાન જ બનાવો.’”

હાલોજુ મુસલમાન બન્યો; બાદશાહે લખદીરજુને મૂળીથી અમદાવાદ બોલાવ્યા, અને હુકમ દીધો કે રાણપુરની ચોવીસી હાલાને આપો. બાદશાહે પોતે બીજા ચાર ગામ પણ હાલાજુને મસાલમાં આપ્યાં; એ રીતે હાલાજુને રાણપુરની ગાઢી પર મોકલ્યા. સાથે મોગલ, શેખ, સિપાઈ, લોદી અને બલમલા રાઠોડ એમ ચાર અમીરો આપ્યાં; એક મસાલ આપી.

એક દિવસ હાલોજુ પરમાર રાણપુરથી જમાબંધી ભરવા માટે ધંધુકા ગયા છે. તે જ દિવસે કાઠીઓએ ધંધુકાની ગાયો વાળી. ગામમાં વસ્તીનાં કલપાંત સાંભળીને હાલાજુનું હૃદય હલમલી ઉઠ્યું. મનમાંથી અંતર્યામી દેવ બોલ્યા : “હાલાજુ, તારી કાયા

ભલે વઠલી, પણ રૂદિયે । તો ગૌરુચાદમણાપ્રતિપાળનો રદ્દ્યો છે ને ! આજ તું બેઠાં કાઠી ગાયે વાળી જશે? હે અર્દિનપુત્ર ! બાપદાદાના બિરદસંભાર !”

એકલ પંડ હાલોજુ ગાયોની વહારે ચડયા. ધંધુકાની દક્ષિણે એક ગાઉ ઉપર કાઠીઓની સાથે બેટો થયો. અને ધીગાળામાં હાલોજુ કામ આવ્યા. આજ સરવરશા પીરની જગ્યામાં એમની પાંચેક હાથ લાંબી કબર મોજૂદ છે.

હાલાજુનાં રાણી પોતાના દીકરા હાંસુજુને તેડી બાદશાહની પાસે ગયાં. રાણીની અરજથી, જે જગ્યાએ ગાયોને કારણે હાલોજુ કામ આવ્યા તે આખી જગ્યા બાદશાહે ગૌયરમાં આપી દીધી.*

હાલાજુના માથામાં બાદશાહે હાંસુજુને ભૂતિયા, ભહરિયા, દાંતિયા ને જંબુડિયા નામનાં ચાર ગામડાં પણ આપેલાં. તે ગામ આજે ઉજજડ થઈ ધંધુકાની સીમમાં ભળી ગયાં છે. હજુયે એના ટોરા અંધાણીઓ તરીકે મોજૂદ છે, અને એ ગામો ઉપરથી મારગોનાં નામ પણ પડેલાં છે.

1. * અજે અંગરેજ સરકારે એ જગ્યાની સરકારી વીડી બનાવી નાખી છે.

૫

સિંહનું દાન

મુ ગીની પાટ ઉપર સાતમી પેટીએ ચાંચોજુ થઈ ગયા. એક વખત હળવદના રાજરાણા કેસરજુ, દરોળના રાજા અને ચાંચોજુ એકસાથે ગોમતીજુમાં નાહવા ગયા હતા. ગોમતીજુમાં સ્નાન કરતી વખતે દરાંગદરાના તથા દરોળના દરબારે કાંઈક વરતો લીધાં, પણ ચાંચોજુએ તો એવું વરત લીધું કે ‘મારી પાસે જે કાંઈ છશે તે હું મારા જાયનારને આપીશ.’

તરણે જાત્રાળુઓ ઘરે આવ્યા. બે મોટા દરબારોનાં વરત થોડે વખતે છૂટી ગયાં, પણ ચાંચોજુની પ્રતિફાનો તો જુવસટોસટની હતી.

હળવદ દરબારે પોતાના દસોદી ચારણને ઉશ્કેર્યા. વચન આપ્યું કે પરમારનું નીમ છોડાવ તો તું જે માગે તે તને આપું.

ચારણ કહે: “પરમારનો પુત્ર હું માથું માગીશ તો માથુંયે વધેરી દેશો.”

દરબાર કહે : “એવું કંઈક માગ કે પરમારને ના પાડવી પડે.”

ચારણ મૂળી આવ્યો. ભરકચેરીમાં દેવીપુત્ર અને અર્દિનપુત્ર બેટીને મળ્યા. ચાંચોજુ કહે: “કવિરાજ, આશા કરો.”

“બાપ ! તમથી નહિ બને.”

“શા માટે નહિ ? માંડવરાજ જેવા મારે માથે ધણી છે. આ રાજપાટ ઉપર તો એની ધજા ફરકે છે, મારી નહિ. કોઈ દિવસ આ રાજપાટના ગુમાન કર્યા નથી; માંડવરો ધણી એની લાજ રાખવા જરૂર આવશે.”

“અજ્ઞદાતા, મારે તારી વિદ્યસિદ્ધિની એક પાઈયે નથી જોતી. તારા લાખપશાવ પણ ન ખપે. તારા માથાનો પણ હું ભૂખ્યો નથી.”

“જે માગાવું હોય તે માગો.”

ચારણે ગોઠણાભર થઈને દુહી કદયો કે :

અશ આપે કે અધપતિ, દે ગજ કે દાતાર,

સાવર્જ દે મું સાવબલ, દે પારકરા પરમાર !

કોઈ રાજ ધોડાનાં દાન કરે, તો કોઈ હાથી આપે, પણ હે સહુથી ભલા રાજા, તું મને જીવતો સાવજ આપ.

“સાવજ!” સભાનો અવાજ ફાટી ગયો.

“હા, હા, જીવતો સાવજ !” ચારણે લલકાર કર્યો :

જમી દાન કે હે જબર, લીલવળું લીલાર,

સાવજ હે મું સાવભલ, પારકરા પરમાર !

કોઈ જબરા રાજાએ જમીનનાં દાન આપે, કોઈ પોતાનાં લાલાં માથાં ઉતારી આપે, પણ હે પરમાર, તારી પાસે તો હું સાવજ માગું છું.

હાહાકાર કરીને આખી કચેરી તાડુકી ઊઠી : “ગઠવા, આવું માગીને પરમારની આબરન પાડવામાં વડાઈ માને છે કે ?”

ચારણે તો બિરદાવળ ચાલુ જ રાખી :

કરોડપણાં હે કલ્યંદને, લાખપણાં લખવાર,

સાવજ હે મું સાવભલ, પારકરા પરમાર !

1. કોઈ

2. સહુથી ભલો

તું બીજા કવિઓને ભલે કરોડપણાવ અને લખપણાવનાં દાન દેજે, પણ મને તે, હે પારકર પરમાર, સાવજ જ ખપે.

“ગોઝારો ગઠવો !” સભામાં સ્વર ઊઠ્યો. ગઠવીએ યોથો દુહો ગાયો:

ઢોઢા રંગ તુંને દઉં, સોઢા, બુદ્ધિ સાર,

મોઢે ઊજળે હે મને, પારકરા પરમાર !

હે સારી બુદ્ધિવાળા સોઢા પરમાર, હસતું મો રાખીને મને સાવજ દેજે, એટલે હું રાજાઓની કચેરીમાં તારાં ઢોડાં વખાણ કરતો કરતો જ કસુંબો લઈશ.

ચાંચોજુના મુખની એકેચ રેખા બદલી નહિ. મો મલકાવીને એણે કદચું : “કવિરાજ, આવતી કાલે પ્રભાતે તમને સાવજનાં દાન દેશું.”

મધરાતે માંડવરાજના થાનકમાં જઈને ચાંચોજુએ અરજ ગુજરી : “એ સૂરજદેવ !
જીવતો સાવજ શી રીતે દઉં ? તારી ધજ લાજે નહિ એવું કરજે, દેવ !”

દેવળના ઘુમ્મટમાંથી ધણધણાટી દેતો અવાજ આવ્યો : “હે ક્ષતરી ! એમાં મારી પાસે શું
આવ્યો ? મારા કુંગરમાં આટલા આટલા સાવજ ડણક દઈ રહ્યા છે; તું ક્ષતરી છે. તે
એમાંથી એકાદને ઝાલી લે !”

બીજો દિવસ થયો. પરભાતે આખી કચેરીને લઈને ચાંચોજુ ચોટીલાના કુંગરમાં ગયા.
ચારણને કદયું : “ ચાલો, કવિરાજ, સાવજ આપું.”

પરમારના ચારણોએ બિરદાવળ ઉપાડી :

પાંચાળી ચીર પૂર્ણિયાં, વીઠલ, તેં વણપાર,

શરમ રાખ્યા ચાંચાતણી, જગદીશણ ગજતાર !

ત્યાં તો ત્રાડ દેતો એક સિંહ નીકળ્યો, દોટ કાઢીને ચાંચોજુએ એના કાન ઝાલ્યા.
બકરી જેવો બનીને સિંહ ઊભો રહ્યો. પરમારે બૂમ પાડી : “લ્યો કવિરાજ, આ
સાવજનાં દાન.”

ચારણ પાછે પગે ભાગવા લાગ્યો ત્યારે ચાંચોજુએ સાદ કર્યો : “ગટવા ! નવ લાખ
લોબડિયાળીઓ લાજે છે. અરે ! તું કોઈકનો શીખત્યો મારી લાજ લેવા આવ્યો, ને હવે
ભાગ્યો ?”

સાવજ ભાળી સામહો, ભડકથા, કેમહી ભાગ,

પાંથું, પાછા પાગ, ભરવા ન ઘટે ભડ જને !

સિંહને સામો ઊભેલો જોઈને ભડકીને કેમ ભાગો છો ? એ ચારણ ! મર્દને પાછાં પગાં
માંડવાં ન શોભે.

દાન માગતી વખતે ગટવી એ વાત ભૂલી ગયેલો કે દેવા કરતાં લેવું ભારે પડશે. અને
એક વાર માગેલું દાન સ્વીકાર્યા વિના તો બીજો ઉપાય નહોતો, ચારણનો વંશ લાજે. શું
કરવું ? ચારણે ચતુરાઈ કરીને આદે ઊભાં ઊભાં કદયું કે :

ચાંચે સિંહ સમૃપયો કેસર ઝાલિયો કાન,

(હવે) રમતો મેલ્યે રાણા, પોત્યો પરમાર ધાણી !

એ બાપ ચાંચા, તેં કેસરી સિંહનો કાન ઝાલીને મને સમર્પણ કર્યો, એ હું કબૂલી લઉં છું.
મને દાન પહોંચી ગયું. હવે તું તારે એને રમતો મૂકી દે, હે રાણા !

સાવજને માથે હાથ ફેરવીને રાજા બોલ્યો : “ જાઓ, વનરાજ ! મારી લાજ આજે તમે રાખી છે.” સાવજ ચાલ્યો ગયો. લોકો કહે છે કે એ મંડવરાજ પોતે જ હતા.

1. સાચો ચારણ
2. સાચો ચારણ

૬

વર્ણવો પરમાર

સૌ ચાષ્ટ્રને ઓતરાદ કિનારે ટીકર નામનું, છસો વરસનું જૂનું ગામ છે. એ ગામનીયે ઉતરે મરડક નામની એક ધાર, બરાબર બેઠેલા ઊંટનો આકાર ધરીને પડેલી છે. એ ધારથી રેણ ગાઉ આઘે, ઉતરમાં, ઝાળ નામનાં પાંચ ઝાડનાં ઝુંડની વરચે એક મીઠા પાણીને વીરડો છે, એક પુરુષનો પાણિયો છે, ને એક સતીના પંજાની ખાંભી છે. આસપાસ ધગધગતી રેતીનું રેણ પડયું છે.'ચૌદ ચૌદ ગાઉ જુધી મીઠા પાણીનું એકેચ ટીપું નથી મળતું કે નથી કોઈ વિસામો લેવાની છાંચડી, દિવસને વખતે કોઈ મુસાફર એ રેણમાં ચાલતો નથી. ચાલે, તો ચોકીવાળાઓ એની પાસે પૂર્ણ પાણી છે કે નહિ તેની ખાતરી કર્યા પછી જ જવા આપે છે, રાતે ચાલેલા વટેમાર્ગું સવારને પહોરે રેણને સામે કાંદે એક ધર્મશાળાએ પહોંચીને વિસામો લે છે. એને 'વર્ણવા પીરની જગ્યા' કહે છે.

આ વર્ણવો પરમાર કોણ હતો ? પચીસ વર્ષનો એક ક્ષત્રી જુવાન : હજુ તો દસૈયા નહિાતે હતો. અંગ ઉપરથી અતલસના પોશાક હજુ ઉત્તર્યા નહોતા. હાથમાં હજુ મીઠળ હીચકતું હતું. પ્રેમીની આંખના પાંચ પલકારા જેવી પાંચ જ રાત હજુ તો માણી હતી. આખો દિવસ એને દોરીને ક્ષત્રી-ડાયરો એના સંયમની ચોકી કરતા, અને ત્યાર પછી તો એ કંકુની ટશાર જેવા રાતા ટોલિયામાં, સવા મણ રૂની એ તળાઈમાં, સમુદ્રકીણ સરખા એ ધોળા ઓછાડમાં ગોરી રજપૂતાણીની છાતી ઉપર પડયાં પડયાં રાતિરના રેણ પહોર તો કોણ જાણો કેટલા વેગથી વીતી જતા; રાતિરથી જાણો એ ક્ષત્રીબેલડીનાં સુખ નહોતાં સહેવાતાં, નહોતાં જોવાતાં.

આજ છહા દિવસનું સવાર હતું. રાત અડા કેટલા પળ રદ્યા છે તે ગણ્યા કરતી રજપૂતાણી એની મેડી ઉપરથી કમાડની તરડ સાંસરવી, ડેલીએ બેઠેલા બંદીવાન સ્વામીને જોયા કરતી, પણ વર્ણવાનું માથું તો એ બીડેલી બારી સામે શી રીતે ઊંચુ થઈ શકે ? ઉધાડી સમશેરો સરખી કેટલીયે અંખો એના ઉપર પહેરો ભરતી હતી. એ તે હતાં ક્ષત્રીનાં પરણોતર!

ત્યાં તો ગામમાં ચીસ પડી. ઘરેઘર વાછર રોવા લાગ્યાં. બૂંગિયો ટોલ ગાજ્યો; અને ચારણે ચોરે આવીને હાકલ મારી કે :

**ક્ષત્રી લાગે ખોટ, ગઠથી જાતાં ગાવડી,
દેખી વર્ણવા દોડ, મત લજાવ્યે માવડી !**

ગામનું ધણ ભેળીને મિયાણા ભાગતા હતા. ભાલો લઈને વર્ણવો ચોરેથી જ ઘોડે પલાણ્યો, મિયાણાની ગોળીઓનો મે'વરસતો હતો. તેમાં થઈને વર્ણવો પહોરયો. બીજા રજપૂતોને પાછળ મેળીને દોડ્યા આવતા આ મીટળબંધા વરરાજાને જોતાં તો મિયાણાને પણ થયું કે ‘વાહ રજપૂત !’ એ અસુરોને પણ પોતાની લીઓની મીઠી સોડ સાંભરી આવી. જુઝ કર્યા વિના જ આખું ધણ વર્ણવાને પાછું સોપ્યું ન કર્યું : “જા બાપ, તારી પરણેતર વાટ જોતી હશે.”

સહુને પોતપોતાનાં પશુ પહોંચી ગયાં. પણ સુતારની બાયડી પોતાના રાતાં છોકરાંને કેડે વળગાડીને કકળતી અવી : “એ બાપુ વર્ણવા ! બધાંચનાં ટોર લાવ્યો, ને એક મારી બોડી ગા જ રહી ગઈ? મીરાં ગભરાડી જ શું છાશું વિના ટળવળશે ?”

વર્ણવો ફરી વાર ચક્કયો. “બહેન, તારી બોડી વિના પાછો નહિ આવું.” કહેતો ઉપદ્ધયો. પણ બોડી કચાંથી મળે ? મિયાણાઓએ ખાવાને માટે કાપી નાખી હતી. ગૌમાતાનું રાધિર ભાળીને વર્ણવો મરણિયો બન્યો. આખા રણમાં રમખાણ જાગ્યું. કંદ સામા કાંઢા સુધી શત્રુઓને તગડ્યા પછી ત્યાં વર્ણવાનું મસ્તક પડ્યું; ત્યાર પછી ધડ લડ્યું. મિયાણા નાસી છૂટયા. ધડ પાછું વળ્યું. હાથમાં તલવાર ને માથે ઊંઘળતી રાધિરની ધાર; મરડકની ધારથી તરણ ગાઉ ઉપર ધડ પડ્યું.

રણમાં ગયેલો પતિ જો જીવતો હોય તો એની તરસ ટાળવા ને મર્યાદ હોય તે મોમાં જળ મેલવા, પેલી મેડીએ બેસીને વાટ જોતી રજપૂતાણી પણ મંગળ ચૂંદડીએ, માથે ગંગાજળને ધડે મૂકીને રણમાં આવી. સ્વામીનું શબ જોયું, પણ માથું ન મળે.

એણે ત્યાં ને ત્યાં ધડો પછાડ્યો. ધડની સાથે જ બળી મરી.

]

હાંકી ધેન હજાર, સુણી આજુઝ સજાયો,
કર રાહિપો કુળબાન, અહુચળ ખાગ ઉઠાયો.
વરણવ સરવર ઝાળ, રણ મહી જુઝ રચાયો.
પણ પડતે પરમાર, પાટ ઈંદ્રાપર પાયે.
જળપાત્ર લે જમના તણું, મૂકી પાણ હંદા મથે.

એ દિન નીર અમૃત બર્યું, હિંદવાણી નાર પોતે હથે.

જે ઠેકાણે સતીએ ધડો પછાડ્યો તે ઠેકાણે શિલાની અંદર આજે અખૂટ મીઠા જળનો વીરડો બની ગયો છે. લાખો તરસ્યા જીવો એ એનાં જળ પીધેલાં હશે, અને

કરોડો હજુ પીશે. આસપાસ ત્રણ દિશે ચૌદ ગાઉમાં બીજે કચાંય પાણી નથી, ગામ પણ નથી.

૨

વસિયો, વણમાં વર્ણવો, દીનો મરતાં દેન,

પાણ થઈ પરમારનું, ધાવે મસ્તક ધેન.

વર્ણવો તો રણમાં મર્યા, એના શરીરને બાળી નાખવામાં આવ્યું, પણ એનું માથું તો પથથરનું બનીને ગાયનું દૂધ ધાવતું હતું.

રણને સામે કાંઠે, આડેસર ગામની અને દરાંગદરાની વરયે વર્ણવાનું માથું પડ્યું હતું, પણ એ કચાં પડ્યું તે કોણ જાણો ? આડેસરની એક ગાય રોજ સાંજે જયારે ઘેર જાય ત્યારે એના અંચળમાં દૂધ ન મળો ! ગાયનો ધણી ગોવાળને રાજ ઠપકો આપે કે : “ કોઈક મારી ગાયને દોહી લે છે.”

એક દિવસ સાંજ પડી. આખું ધણ ગામ ભણી ચાલવા માંડયું. રસ્તામાં એક ઠેકાણે આખા ધણમાંથી એ જ ગાય નોખી તરી ગઈ ને બીજુ દિશામાં ચાલતી થઈ. ભરવાડને કૌતુક થયું. ધણને રેઢું મૂકીને એ ગાયની પાછળ ચાલ્યો. આધે એક ઝાડની નીચે ગાય થંભી ગઈ, ચારે પગ પટાળ કરીને ઊભી રહી. એનાં ચારે અંચળમાંથી ખળળ ખળળ દૂધની ધાર ચાલી, અને જમીનમાં પાંડડાંના ગંજ નીચેથી ઘટાક ! ઘટાક ! ઘટાક કરતું કોઈ એ દૂધ પીતું હોય એવો અવાજ આવ્યો. આખું આઉ ખાલી કરીને ગાય ગામ તરફ ચાલી ગઈ. ભરવાડ પાંડડાં ઉખેળીને જુઅએ

ત્યાં તો પથથરનું એક સૂપાળું મસ્તક દીકું. એ મસ્તકનું

દૂધેભર્યું મો દીકું !

તે દિવસથી એ મસ્તકને ઠેકાણે વર્ણવાપીરની જગ્યા બંધાયેલી છે.

આજ કોઈ વાર કોઈ ગાફિલ પ્રવાસી એ રણમાં ભૂલા પડે છે. પાણી વિના એને ગાળે શોષ પડે છે, જુવવાની આશા છોડીને વર્ણવાનું નામ સમરે છે, ત્યારે કોણ જાણો કચાંથી કોઈ તેજસ્વી ઘોડેસવાર, એક હાથમાં ભાલું ને બીજા હાથમાં મીઠા પાણીની મશક લઈને મારતે ઘોડે હાજર થાય છે, અને બેશુદ્ધ બની ગયેલા મુસાફરને મોએ પાણી સીયે છે, એવી વાતો ધણાને મોટેથી સંભળાય છે.

1. * ક્ષતિરયોમાં એવી રીત છે કે પરણયા પણી દસ દિવસ સુધી રોજ સવારે નહાય, ને પાછો એ-નો એ પોશાક પહેરી લે.

2. *આ છપય એક ટાટીનો રચેલા છે , કારણ કે ચારણો ઋનું કાવ્ય કરતા નથી .
3. ૧. શસ્ત્રો
4. ૨. ખડગ.
5. ૩. પાણીમાં બળતી જવાળાઃ વડવાન ; સમુદ્રમાં જે વડવાનલ બળે છે તેની આગ અત્યંત આકર્તી હોય છે. વર્ણવાની ક્ષત્રીવટાને અહી એ ઉપમા અપી છે.
6. ૪. પથથર.
7. *દહિન

૭

આલમભાઈ પરમાર

૨। શાપુરને ટીબે આશરે બસો વરસ પૂર્વ સાહેબજુ નામે હાલાજુનાં વંશજ હતા. સાહેબજુ ખુદાના બંદા હતા. આ દુનિયાની મારામારીને એમને મોહ નહીંતો. તેથી જ એમના પિતરાઈ રહીમજુ, સાહેબજુના ઊભા મોલમાં પોતાના ઘોડા ચરાવી દેવા લાગ્યા અને ધીરે ધીરે તે એમણે સાહેબજુન ગામડાં પણ દબાવવાનું શરૂ કર્યું. સાહેબજુ પરમાર કંટાળીને પાંચાળમાં દતા ભગતની મેલડી નામે ગામમાં પોતાના દોસ્તો કાઠી દરબારોને દેર જઈ રહ્યા.

એક દિવસ એ ભલા સાહેબજુને વાવડ મજયા કે દરબાર રહીમજુ ગામને પાદર થઈને નીકળવાના છે. એમના દિલમાં થયું કે ‘મારો ભાઈ નીકળે છે !’ દૂધના કેસાંદ્રિયા કટા લઈને, સાકર અને બદામ લઈને, રહીમજુની બરદાસ્ત કરવા પાદર જઈ ઊભા.

રાતી આંખવાળા રહીમજુ ઘોડા ઉપર બેસી પોતાના ઘોડેસવારોની સાથે નીકળ્યા. સાહેબજુ અને આખો કાઠી ડાયરો આડો ફર્યો, ને ભાઈના ઘોડાની લગામ ઝાલી સાહેબજુ વીનવવા લાગ્યા : “ભાઈ ! ઊતરો, સાથે બેસીને રોટલા ખાઈએ.”

“એલા, તું હજુ મરી નથી ગયો ?” એમ બોલીને રહીમજુએ પાતાના હાથમાં ભરેલી બંદૂક હતી તે સાહેબજુની છાતીમાં ચાંપી ઢીધી. વીધાઈને સાહેબજુ બોય પર પડ્યા. એ પળ પહેલાંની પ્રીતિભરી આજુજુ એમના ભક્તિમય, બોળા મેં ઉપર એમ ને એમ છવાયેલી રહી ગઈ. લાગણી બદલવાનો વખત જ કયાં હતો ?

“દગો ! દગો ! દગો ” કરતા કાઠીઓ એ ખૂની ઉપર હાથ ઉગામવા તૈયાર થયા, ત્યાં તે હસતે મુખે મરતા સાહેબજુએ તરફકડતી જુબે સમજાત્યું : “ના, મારી

છેલ્લી ઘડી બગાડશો મા.””

મારતે ધોડે રહીમજુ રાણપુર પહોંચી ગયા.

સાહેબજુના મુડદાને દફનાવવા માટે એનાં ઠકરાણી ગાડાં જોડાવીને રાતોરાત રાણપુર આવ્યાં. પણ રહીમજુ કહે કે એની કબર અમારા રાજવંશી કળરસ્તાનમાં ન હોય. આખરે એમને નોખી જગાએ દફનાવવામાં આવ્યા. રહીમજુના ઝેરની સાક્ષી પૂરતી એ આરામગાહ હજુ પણ જુદી પડેલી મોજૂદ છે.

સાહેબજુના કુલ ગરાસ પર રહીમજુની આણ વર્તી ગઈ. સાહેબજુના એકના એક બેટા આલમભાઈ નો જીવ જેખમાં છે એવો વહેમ એની નિરાધાર વિધવા માતાને પડ્યો. આલમભાઈને કયાંય બહાર કાટવામાં આવતો નથી.

મારે પુત્રને પૂછ્યું : “બેટા, આપણી બહેન માણેકબાઈ ને ધેર વીરમગામ જઈશ ?”

બહેનને ધેર જવાની હોશમાં ને હોશમાં આલમભાઈ ભૂલી ગયા કે પોતાની ઉમર હજુ અગિયાર જ વરસની છે. એ બોલ્યો : “માડી, ખુશીથી. ધોડો આપો, હું જઈશ.”

અગિયાર વરસના એકના એક દીકરાને અંધારી રાતે મારે મીઠડાં લઈને પરગામ વળાવ્યા. સાથે માણસ મોકલે તો શત્રુ ઓળખી જાય, એટલે આલમભાઈ રાતદિવસ એકલો જ પંથ કાપવા લાગ્યો. અને બહેનને ગામ પહોંચે, ત્યાં તો રાજબાળની એકેચ ઔદ્ઘાણી એના દીદાર ઉપર ન રહી.

બનેવી સાલેભાઈ વીરમગામના અમીર હતા. ડેલીએ આરબોની એવી ચોકી હતી કે અંદર પંખી પણ પેસી ન શકે. ચીથરેહાલ આલમભાઈ ડેલીના ઓટા ઉપર બેઠા. જે અંદર જાય તેની સાથે કહેવરાવે : “બહેનને મળવા હું એનો ભાઈ રાણપુરથી આવ્યો છું.” સાંભળીને લોંડાં હસતાં જાય.

પણ બહેનની સાથે રાણપુરથી બે વડારણ ગઈ હતી. એણે આલમભાઈને ઓળખ્યો. સોનાની હીડોળાખાટે હીચકતી બહેનોએ ખબર આપ્યા : “બા, ભાઈ રાણપુરથી આવ્યો છું.”

બીજા ગેલાં હસીને બોલી ઊઠ્યાં : “ઓલ્યો રાંકો ડેલીએ બેઠો છે એ બેગમસાહેબનો ભાઈ?”

બહેનને લાગ્યું કે મારા ભાઈ એ મારી હાંસી કરાવી. ભાઈને મળવાની એણે ના કહી. ખાવા માટે શકોરામાં કઢી અને જુવારને રોટલો મોકલ્યાં. આલમભાઈએ અંખનાં પાણી લુછીને રોટલાને પગે લાગી કર્દાં : “ અજ્ઞાદેવ ! બાપુએ મને શીખવ્યું હતું કે

તમને ન તરછોડાય.” બટકું રોટલે ખાદો, બાકીનો ત્યાં જ દાટચો, અને ધોડે ચડી પાછો ચાલી નીકળ્યો.

પાછળથી બનેવી ગામતરેથી આવ્યા. એણે પોતાના સાળાને જાકારો મહિયાની વાત સાંભળી. રાણીને ધિક્કાર દીધો. આલમભાઈની પાછળ સવારો દોડાવ્યા, પણ આલમભાઈ પાછો ફર્યો નહિં.

રાણપુર પહોંચીને માના હૈયા ઉપર માથું રાખીને દીકરો ખૂબ રોચો

૨

“અમ્મા, આમ બીતાં બીતાં ઘરને ખૂણે કચ્ચાં સુધી સંતાઈ રહું? આજે તો ચારે જવા દે, ખુદા જે કરે તે ખરં, મારી નાખશે તો છુટકારો થશે.”

એ રીતે પોતાની માને મનાવીને આલમભાઈ અંબલિયાળ ચોરે ડાયરામાં આવ્યા. એ યોરાને બે પરસાળ છે. એક પરસાળમાં રહીમભાઈનો ડાયરો બસતો, અને બીજામાં અભુભાઈ કુરેશીનો. બુદ્ધા અભુભાઈનું કુટુંબ પેટ્રી-દર-પેટ્રીથી આલમભાઈના કુળમાં દોઢ સો દોઢ સો ધોડેસવાર રાખીને ચાકરી કરતું. આજ રાણપુર તાલુકા રહીમભાઈના હાથમાં ગયા છે, પણ અમુભાઈ એ રહીમ ભાઈની તાબેદારી સ્વીકારી નથી. પાણીડાં પાડે છે : “ શું કરું ? મારી પાસે માણસો નથી. બુટાપાએ મારું બધું કૌવત હરી લીધું છે, નહિં તો મારા બાળ ધણી કાંઈ આમ રજરૂ ?”

“ આવ બાપ આલાભાઈ ! આવ, મારા ધણી !” એમ કહીને બુદ્ધા અભુભાઈએ આલમભાઈને ખોળામાં બેસાડી લીધો; અને માથે ને મોટે પોતાને ધૂજતે હાથ ફેરવ્યો.

સામી પરસાળેથી રહીમભાઈ બોલ્યા : “ત્યારે તો તમારા ધણીને રાણપુરની ગાદીએ જ બેસાડો ને, મિયા !”

“તમારા મોમાં સાકર, રહીમભાઈ ! એલા કોઈ છે ? જાઓ, ઓરકેથી એક ચાકળો લઈ આવો.”

ચાકળો આવ્યો. આલમનું કાંકું ઝાલીને અભુભાઈએ એને ચાકળે બેસાડ્યા, પોતાની તલવાર એના સામે ધરીને તાજમ કરી : “ બાપુ, સલામ.”

રહીમભાઈએ પણ સામી પરસાળે મશકરીમાં ઉઠીને કહ્યું : “ બાપુ ! સ... લા... મ !”

અભુભાઈ બોલ્યા : “બાપુ, રહીમભાઈની સલામ લ્યો.” આલમભાઈએ સલામ લીધી. તે દિવસે અભુભાઈને ઘેર લાપસીના રંગાડા ચડયા. આખા ગામને અભુભાઈએ જમાડયું. આલમભાઈ અભુભાઈના રમકડા જેવા રાજ થયા !

તે વખતે સૌરાષ્ટ્ર ઉપર દામાજુરાવ ગાયકવાડની આણ ફરતી. દર વરસે દામાજુરાવ જમાબંધી ઉધરાવવા આંહી આવતા. તેમને ધોળકાથી લઈ હરીણા નીનામા ગામ સુધી પહોંચાડવાની ફરજ રાણપુર દરબાર ઉપર હતી. અભુભાઈ કુરેશી પોતાના બાળારાજને સાથે લઈને ધોળકે ગયા. જઈને દામાજુના ખોળામાં આલમભાઈને બેસાડીને બધી કથની કહી દામાજુ રાણપુર આવ્યા. એમની આજ્ઞાથી મરાઠાએ રહીમભાઈને પગે રસ્સી બાંધી ગામમાંથી ટસડી કિલ્લામાં લાવ્યા. દામાજુએ પીઠ ફેરવી હુકમ દીધો : “ મારે એનું મો નથી જોવું. એને કંધ મારો.”

“ન બને, એ ન બને.” કરતો જુવાન આલમભાઈ આડો પડયો.

દામાજુએ કહ્યું : “બરચા, એણે તો તારા બાપને કાપી નાખ્યો છે. એના ઉપર દયા હોય ?”

“મહારાજ, મરેલો બાપ હવે જુવતો નહી થાય, પણ મારા કાકાના મોતથી તે અમારી સો પેટી લગી વેર જુવતું થશે. ગમે તેવો તોયે એ મારો કાકો છે.”

રહીમભાઈને કેદી બનાવી લઈ જવામાં આવ્યા. આલમભાઈની ચોવીસી પાછી આલમભાઈને ઘેર આવી. મહારાજે આલમભાઈના રક્ષણ બદલ રાણપુર થાણું મૂક્યું. એના ખર્ચા બદલ આલમભાઈએ ગાયકવાડ સરકારને રાણપુર અપ્યું.

અંહી આલમભાઈને દિવસ ચડયો, ને વીરમગામમાં બહેનનો દિવસ આથ્યો. સોનાની હીડોળાખાટના મીઠા મીઠા કિંચૂડાટ બંધ પડયા. લાજુને બહેનબનેવીએ રાણપુર આશરો લીધો. પોતાને મળોલા જાકારાનું એક પણ વેણ સંભાર્યા વિના આલમભાઈ એ બહેનને ગઢિયું નામનું ગામ આપ્યું, જે હજુ એના વંશજે ખાય છે.

3

છૂટા થયેલ રહીમભાઈ કિલ્લો લેવાની તજવીજ કરતો હતો. એના હાથમાં વઠવાણના ઝાલા રાજા સબળસિંહ આવી પડ્યો. સબળસિંહને અણે સમજાવ્યું કે તને હું એક પહોરમાં રાણપુર જિતાડું. સબળસિંહની સવારી ચડી. સીમાડે બુંબાડ પડયા.

આલમભાઈ કિલ્લો છેડી ગામમાં આવ્યા. વરસીને કહ્યું : “પોતપોતાની પ્યારી વસ્તુ હોય તે લઈને કિલ્લામાં પેસી જાએા.” વરસી કિલ્લામાં પેસવા લાગી. આલમભાઈ ગામના ચોકમાં અભય બનીને ઊભા રદ્દયા. સબળસિંહની સેનાનો ડમર ચડયો તેથી આલમભાઈ ન ખસ્યા, ધોડાના ડાબલા ગાજ્યા તોય આલમભાઈ કોઈ ઓલિયા જેવી શાંતિથી ઊભા જ રદ્દયા. એ કોણી વાટ જોતા હતા ? એક ડોશીની ! ડોશી પોતાના ઘરમાં કોઈ કુલડીમાં પૈસા મૂકેલા તે ગોતતી હતી, ને કહેતી હતી : “ એ બાપુ, જરા ઊભા રહેજો ! જરા ખમજો !” આખરે સેના ગામમાં આવી પહોંચી ત્યારે જ ડોશી ગામમાંથી ખસી.

આલમભાઈને અને સેનાને બેટંબેટા થઈ. સૈન્યને મોખરે અગરસિંગ નામને સરદાર ચાલતો હતો, તેને જોઈને આલમભાઈ એ પોતાના મણા નામના યોજ્ઝાને કહ્યું : “ હે મણા ! તારી બરછી ફરી કયારે કામ આવશે ? માર અમરસિંગને.” પોતાના ધણીની છેલ્લી આજ્ઞા પાળીને મછે રાણપુરની બજારમાં જ મોતની રાતીઓળ પથારીમાં સૂતો. આલમભાઈ અને એના સાથીએઓ કિલ્લાનું શરણું લીધું. ધબોધબ દરવાજા બંધ થયા.

સબળસિંહ રાણપુર ગામમાં જ માટીને કિલ્લો કરી મોરચા બાંદયાં. આલમનાઈના કિલ્લાને તેડવાનું એનું ગજું નહોતું. એક દિવસ આલમભાઈ નાઠાબારીએ થઈને ધોળકા પહોરયા. દામાજુ ગાયકવાડને વાત સંભળાવી. દામાજુનું સૈન્ય ચડ્યું એ સાંભળીને સબળસિંહ રાણપુરથી બે ગાઉ દૂર પોતાના નાગનેશ ગામના કિલ્લામાં જઈને ભરાયો. દામાજુરાવે નાગનેશને ધેરો ધાલ્યો અને ગઢ તોડવા માટે અમદાવાદથી મહાકાળી ને મહાલક્ષ્મી નામની બે તોપો મંગાવી. બળદનાં સો સો તરેલાં જોડાય ત્યારે જ તાણી શકાય એવી એ બે તાપે નાગનેશની નદીમાં આવીને અટકી ગઈ. પછી દામાજુરાવે બજેની પૂજા કરી. સિંદૂર અને ફૂલ ચડાવ્યાં. તોપો સડેડાટ સામે કાંદે ચડી.

તોપો વધોડવાનું મુરત જોવરાવ્યું. બરાબર પો ફાટવાનો સમય મુરતમાં નક્કી થયો. દામાજુરાવે હુકમ કર્યો : “ધોળી ધજા લઈને ગામના ગઢ ઉપર ચડી ખબર આપો કે સવારે તોપ ચાલશે. ખબર આપો કે ગર્ભવતી લ્લીઓના ગર્ભ ન વધૂટી જાય માટે કાનમાં સૂંઠનાં પૂમડાં કરીને ધાલે. ખબર આપો બાળકોને, બુટાંઓને કે થડકે નહિ.”

બીજુ બાજુ સબળસિંહને એક વધુ ખબર પડી. ગઢના ચારે કોઠાની અંદર, થાળીએમાં મગ મુકાવ્યા હતા તે મગના દાણા, એક દિવસ થરથરવા માંડયા. સબળસિંહ સમજ્યો કે દરબારગઢની નીચે સુર્ંગ ખોદાય છે. ઉપરથી બાકોળ પાડી, પાણી રેડી, સુર્ંગને નકામી કરી નાખવા તૈયારી થઈ; પણ ગામની વસ્તીએ ખાણો કરી કરી જાર ભરી હતી તે ટળી જાય, માટે લોકોએ ના પાડી.

ભળકડું થયું. બધા કહે : “ મહારાજ, હવે તોપો વધોડો. ”

મહારાજ કહે : “ના, હજુ ઝાડ ઉપર પંખી નીદર કરે છે. એને ફડકો નહિ પડાવું, સૂરજને ઊગવા દ્યો.”

સૂરજ ઊગ્યો ને તોપો ગડેડી : ધુંબાંગ ! ધુંબાંગ ! ધુંબાંગ ! અને નાગનેશનો ગઢ બાંગીને ભૂકો થઈ ગયો. સબળસિંહ પકડાયો. એ ટાળે બે રજપૂતાએ એને પડખે ચડીને કહી દીધું : “તમે તમારે કેદમાં જાઓ. અમે હમણાં વાણિયાને વરે આવીને દામાજુને અને આલમભાઈને રેંસી નાખશું.”

સ્નાન કરતાં કરતાં દામાજુએ હુકમ દીધો : “સબળસિંહને ઝાડ નીચે લઈ જાઓ ને ઝાટકે મારો.” આલમભાઈ એ ચીસ નાખી : “ મહારાજ, ન બને, એમ ન બનો.”

“કેમ ?”

“શેતરંજની રમતમાં જે લાકડાને રાજા હોય છે એને પણ મારવાની મના છે, તો પછી આ જીવતાજાગતા મનુષ્યાવતારને, આ લાખોના પાળનારને કેમ મરાય, મહારાજ ?”

બંદીવાન સબળસિંહ જાણે પ્રભુની દચાનું અમૃત પીતો હોય તેમ આલમભાઈના મૌની સામે જોઈરદયો. દામાજુરાવનું દિલ પણ નરમ થયું.

ત્યાં તો બે વાણિયા એકબીજાને ગાળો દેતા, મારપીટ કરતા, બૂમબરાડા પાડતા ચાલ્યા આવે છે. મહારાજે જાણ્યું કે શેઠિયા ફરિયાદે આવે છે. લગોલગ આવી પહોરયા ત્યારે કૃતજ્ઞી સબળસિંહે રાડ પાડી : “મહારાજ ! આ દગ્ધો છે, મારા રજપૂતો વાણિયાને વેશે તમને મારવા આવે છે.”

દામાજુરાવ નહાતા હતા. શરીરે પૂરા પોશાક પણ નહોતો. આલમભાઈ પાસે પણ એક છરીયે નહોતી. રજપૂતો પોતાની જંધમાં છુપાવેલી કટારે કાઢી મહારાજની સામે ઢોડયા. ત્યાં તે આલમભાઈએ ઢોટ કાઢી બેયની ગરદન અક્કેક હાથમાં ઝાલી, બેયનાં માથાં સામસામાં પટકીને ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યાં.

મહારાજ બોલ્યા : “ રંગ છે, આલમભાઈ ! અત્યાર સુધી હું માનતો હતો કે તમે ફક્ત ઓલિયા છો, પણ ના, તમે શરીર પણ સાધી જાણ્યું છે.”

આલમભાઈએ આસમાનની સામે જોઈ ને માથું નમાંયું.

“આલમભાઈ, મારા જીવ બચાવ્યો તેની જુગો જુગ ચાદગીરી રહે એ માટે તમારા ગામ આલમપુરની જમાબંધી માફ કરું છું.”

“મહારાજ, એમ થાશે તે ભવિષ્યમાં કોઈક દિવસ આપના વારસદારો મારા વારસદારોને કહેશો કે એ તે ધર્માદાનું ગામ ખાય છે. માટે જમાબંધી કાઢી નાખવા તો નહિં દઉં.”

આખરે આલમપુરની જમાબંધી એક આંકડે રૂપિયા ચારસો બાંધી આપ્યા. તે જ જમા હજુ સુધી આબાદ છે.

આલમપુરનાં તોરણ બાંધીને આલમભાઈ ત્યાં રહેવા લાગ્યા. પણ રોજ રોજ એની મીટ એક આદમી ઉપર મંડાઈ રહે છે. અ અદમી હતો ખોજો નામે એક હજામ. અબોલ

ખોજો મૂંગો મોટે પોતાના માલિકની ચાકરી કર્યા જ કરતો. પથારી પાથરતા, હોકો ભરી આપતો, મશાલ પેટાવતો, વાળુ કરાવતો.

દાયરામાં આલમભાઈ કહેતા : “ આ દુનિયા ફાની છે. મારી ગર્જારીને ખાતર મેં મારા નામનું ગામડું વાસ્યું છે, પણ મારાં સુખદુઃખોનો સાચો દોષ્ટ આ હજામ શું જિંદગી ખતમ થયા બાદ બુલાઈ જાશે? મારા બેળો ને બેળો મૂંગો મૂંગો તડકાણાંય વેઠનાર એ હજામ બુલાઈ જાય તો પછી હું શા સબબથી યાદગાર રહું ? ખોજ ! તારા નામનું પણ એક ગામ વાસવું છે. આલમપર ને ખોજાપર બેળાં જ બોલાશો; એક જ દમભાં તારં ને મારં નામ લેવાશો, તને હું નહિં તજું.”

દાયરાએ હાંસી કરી, “ બાપુ હજામના નામનું ગામ ! રાજરીત શું ઊંધી વળી ગઈ?”

“ખુદાની રીત જ ખરી છે, ભાઈ! ખાવંદની નજરમાં કોણ છે આલમભાઈ, કોણ છે ખોજો હજામ?”

આલમભાઈએ આલમપુરની સામે જ ખોજાપરનાં તોરણ બાંદયાં.

૪

“ બાપુ ! કિલ્લાની અંદર આજ ત્રણ દિવસથી કંઈક બેદ કળાય છે. દીવાલને કાન દઈને ઊભા રહીએ તે માલીપા રોવાના અવાજ આવે છે.” સૂક્ખભાદર અને ગોમા, એ બે નદીઓની વરચેના ટેકરા ઉપર ઊભેલા, સામા કાંઠાના કિલ્લા વિશે આવી વાત થઈ.

આલમભાઈના હાથમાં તસબી ફરતી હતી. એમનો બીજો હાથ તુરત જ સમશોરની મૂઠ ઉપર ગયો. બાતમી મળી કે કોઈક આખા કુટુંબ ઉપર – મરદ, એસરત અને બાળ-બચ્ચાં ઉપર – મરાઠો સૂભો સિતમ ગુજારી રદ્દ્યો છે. સૂભાની બદલી થઈ છે. ગામના વાણિયાનું મોટું દેણું ચંડેલું છે. વાણિયો ઉધરાણીએ ગયો તો સૂભાએ ખાલી ખિસ્સાં દેખાડ્યાં, એટલે વાણિયા એ એક બાજુથી ડારો દીધો કે : “ હું હેઠ વડોદરા જઈને દાદ માગીશ.” ને બીજુ બાજુ તરકીબ બતાવી કે ‘અ જાય બોટાદનો લખપતિ વાણિયો : પકડ ને રસ્તામાંથી. માગીશ તેટલું મળશે !’ આ પરથી મરાઠા સૂભાએ બોટાદના એક વેપારીને હાથ કર્યો છે. કિલ્લામાં પૂરીને મારપીટ શરૂ કરી છે, પણ વાણિયો માનતો નથી, પછી બોલાવ્યાં છે એનાં બાયડીઘેકરાંને. બાયડી અને બરચાં ચોધાર પાણીડાં પાડતાં ઊભાં છે. સૂભાએ તો ધમકી બતાવી છે કે : “તારાં છોકરાંને કિલ્લા ઉપરથી નદીમાં ફગાવી દઈશ.”

આલમભાઈ ઊભા થયા. પાછળ ચારે દીકરા પણ ચાલ્યા. નદીને કાંઢે આવીને આલમભાઈએ પાછા વળી કદયું : “ દીકરાઓ, મારો આખો વંશ ચાલ્યો જવા નહિં દઉં.

માટે બે જણા પાછા વળો.”

લાખોજુ અને ડોસુજુ કચવાતા પાછા ગયા. તોગાજુ અને બાપુજુ સાથે ગયા. સૂભાને કાનજુ વાણિયાએ વાત પહોંચાડી દીધી કે આલમભાઈ આવે છે. સૂભાએ ગઠ બંધ કરાવ્યો, અને આલમભાઈ પોતાના પુત્ર સાથે દોઢીમાં દાખલ થયા કે તુરત જ દોઢીના દરવાજાને બંધ કરી, આ સ્થી ખંભાતી તાણું મારી, ગફની હેયારખી ઉપર થઈને દરવાન અંદર ચાલ્યો ગયો. દોઢીમાં કેદ થયેલા ત્રણે પરમારો ઉપર કિલ્લાના મોરચામાંથી બંદુકોનો મારો ચાલ્યો. ત્રણે જણા ઘાવા ખાનામાં પેસી ગયા.

બંદુકોના ધૂબાકા સાંભળતાં તે ગામમાં એક સ્વામી આવેલા તે પોતાના સાઠ ચેલા એને લઈ આલમભાઈની વહાર કરવા બહાર નીકળયા. એ ભગવા વસ્ત્રની પાછળ આખી વરટી નીકળી. કિલ્લાની બહારથી હાકલા પડકારા થવા માંડયા : “ બાપુ ! મુંગાશો મા. હમણાં બારણાં તોડીએ છીએ.”

પણ એ તોતિંગ બારણાં કેમ કરી તૂટે!

અંદરથી ગાળીએને વરસાદ ઝીકે છે તેમાં થઈને દરવાજામાં જવું શી રીતે ? આલમભાઈ મુંગાયા છે. તે વખતે દીકરો તોગાજુ બોલ્યો : “બાપુ, હું નાનપણમાં મરતી કરતો ત્યારે તમે કહેતા કે બેટા, વખત આવે ત્યારે જોર બતાવજો. આજ એ વખત આવી પહોરયો છે. આપને મૌખેથી ‘ફલેહ’ ઉરચારો. ને પછી જુઓ, હું તાણું તોડું છું કે નહિં !”

“ જી બેટા, ફલેહ કર.”

માથા ઉપર ગેડાના ચામડાની ટાલ ટાંકી, હાથમાં તરવાર લઈ તોગાજુ દરવાજામાં આવ્યો. અંદરથી ભડભડ ગોળીએ ટાલમાં લાગી, પણ તોગાજુને ઈજા ન થઈ પોતાના બે પગ ભરાવીને એણે દરવાજાના ખંભાતી તાળાને બે ભુજાથી એવું મરડયું કે આંકડિયો નીકળી પડવ્યો. ધબ દઈને તાણું નીચે પડયું. સાંકળ ખોલી નાખી ને આખી મેદની “મારો ! મારો !” એવા દેકારા કરતી અંદર દોડી આવી.

‘રંગ તોગુભા ! રંગ તોગુભા !’ કરતા જચાં બધા તોગાજુ સામે જુએ ત્યાં તો તોગાજુની અંખાનાં બેય રતન નશ્વર લબડતાં હતાં, ને એને રન્વાડે રન્વાડે લોહી ટપકતું હતું.

“ભાઈને ધેર લઈ જાઓ.” એવા પોકારો સાંભળીને તોગાજુ બોલ્યા : “અંદર જે નિર્દીષ પુરાણાં છે એમને છોડાવ્યા વિના હું અહીથી નહિં ખસું. હું આલમભાઈ પરમારનો દીકરો છું, આંહી જ મરીશ.”

અંદર શું થઈ રદ્યું છે? એક આરબ સરદાર પોતાના સો સવારે સાથે કિલ્લામાં મહેમાન આવેલો. એની એ સો સાંટયો બહાર દોઢીમાં બાંધી રહી છે. આરબોને બીક

લાગી કે ગામલોકો સાંટ્યોને હાંકી જશે. સૂખાને એણે કદયું : “મારી સાંટ્યોને અંદર લેવા દે, નહિ તો બંદૂકે હાજર છે, હું ધીગાણું કરીશ. મારી જુવ સાટેની મોઘી સાંટ્યોને હું નહિ ગુમાવું.”

સૂખો ડર્યો. દરવાજા આડાં તલવારો, બંદૂકો ને ભાલાં ગોઠવ્યાં. પછી અધું કમાડ ઉધાડ્યું. જ્યાં પહેલી સાંટ્યને અંદર દાખલ કરી, ત્યાં આલમભાઈ એ સાંટ્યને એથે રહીને પોતાના માણસો સાથે ધસારો કર્યો. સાંટ્ય ભાલામાં વીધાઈ ગઈ, માણસે બરયાં. સૂખો ભાગ્યો. આલમભાઈએ સૂખાને પકડી, પછાડી, છાતી ઉપર ચડી, તલવાર કાઢી કદયું : “જો. આટલી વાર લાગો. પણ જા, કમજાત ! તારે ખબે જનોઈ ભાળીને હું બોંઠો પડું છું !”

નિર્દોષ વાણિયાનાં બાળબરચાંને છોડાવી પરમારો ધેર ગયા. દીકરો તોગોજુ જિંદગીભર અંધ રહ્યો.

1. * દાઢીના ચોકીદાર આરબોને કાવો કાટવાની એઓરડીઓ

દીકરો !

“આપા દેવાત ! આ તમ સારા થઈને હોકાની બજરનું પડતલું આણ્યું છે. ભારી મીઠી બજર હાથ પડી, તે મનમાં થયું કે આ બજરનો ધૂંવાડો તો આપા દેવાતની ધૂંટમાં જ શોભે.”

એમ કહીને ભરદાયરામાં એક કાઠી આવી, વરચોવચ બેઠેલ એક પડણ્ંદ પુરુષની સામે તમાકુનું પડતલું ધરે છે અને જાણે કોઈ ખંડિયાની પાસે નજરાણું લેતા હોય તેવો એ પુરુષ જરાક ડોકી હલાવે છે. એની સોનાના વેફવાળી આંગળીઓ દાઢીના કાતરા ઉપર રમે છે.

ત્યાં તો બીજો કાઠી ઊભો થાય છે : “આપા દેવાત ! આ નવોનકોર હોકોય હું ગંગા-જમની તાર મટાવીને ખાસ તમ સાટુ જ લાવેલ છું. સારં રાચ તો ઠેકાણે જ શોભે ને, બા !”

થોડુંક મો મલકાવીને આપો દેવાત હોકાની બેટ સ્વીકારે છે.

“— ને આ ઊનની દળી.” એમ કહેતા ત્રીજા ભાઈ આગળ આવે છે. “આપા દેવાત, તમારી ઘોડીને માથે આ મશરૂ જેવી થઈ પડશે. ઘોડીનું ડિલ નહિ છેલાય. ખાસ બનાવીને આપી છે હો !”

ચલાળા ગામના ચોરા ઉપર દરબાર ઓધાડ વાળાનાં આઈને કારજે કાઠી ડાયરો એકઠો મળેલ છે ત્યાં તમામ કાઠીઓની મીટ ફકત ગુંડાળાના ગલટેરા દેવાત વાંકને માથે જ ઠરી ગઈ છે. દેવાતને જ રીતવવા સારા સહુ મથે છે. દેવાયતની આંખ કરડી થાય એ વાતનો તમામને ફક્ફડાટ છે. દેવાત વાંક જેનો દુશ્મન બને તેનું ગામડું ત્રણ દિવસમાં ટીબો બને.

આદેની એક થાંભલીને થડ ડિલ ટેકવીને એક આધોડ અવરથાનો મર્દ બેઠેલો છે. પછેડીની પલાંઠ ભીડી છે. એની મૂળો ફરકી રહી છે. એના હોઠ મરક મરક થાય છે. પડખે બેઠેલા કાઠીને એ હળવે સાદે પૂછે છે : “કાઠીઓામાં આ કટીયણ્ણાપણું કચારથી પેકું, ભાઈ? જેની આટલી બધી ભાટાઈ કરવી પડે છે એવો માંધાતા કોણ છે આ દેવાત વાંક ?”

“ ચૂપ, ભાઈ ચૂપ ! આપા લાખા ! તું હજુ છોકરણ છો. તારં લાખાપાદર હજુ દેવાતના ઘોડાના ડાબલા હેઠ પડયું નથી લાગતું. નીકર તુંચ આપા દેવાતને તારી તળીની કેરિયું દેવા દોડ્યો જાત.”

“હું ? મારા આંબાની કેરિયું હું દેવાતને ડરથી દેવા જાઉં ? ના, ના એથી તો ભલું કે સૂડા, પોપટ ને કાગડા મારાં ફળને ઠોલે. કાઠીના દીકરા તો સહુ સરખા : કોણ રાંક, ને કોણ રાણા ! આવી રજવાડી ભાટાઈ મારાથી તો ખમાતી નથી.”

બોલનાર પુરખોનો અવાજ ઊંચો થયો. એના બોલ ડાયરાને કાને પડ્યા, અને વરચોવચ બેઠેલ વિકરાળ કાઠી દેવાત વાંકનું કાંધ એ વાતો કરનાર તરફ કરડું થયું. ધગેલ તરાંબા જેવી રાતી આંખ ઠેરવીને એણે પૂછ્યું : “ઇ કોણ મુછાળો ચાંદા કરે છે ત્યાં બેઠો બેઠો ? ઉદાહું બોલો ને,

બાપા ! ”

“આપા દેવાત વાંક !” આદમીએ થડકયા વિના જવાબ દીધો : “ઇતો હું લાખો વાળો છું ને ભણું છું કે કાઠીના દીકરા તો સહુ સરખા; છતાં કાઠી ઊઠીને રજવાડી ભાટાઈ કરવા બેસી જાય, ઈથી તો આપા દેવાતને પણ દુઃખ થાવું જોવે, હરખાવું નો જોવે.” “આપા લાખા વાળા ! તયેં તો હવે લાખાપાદર ફરતા ગઢ બંધાવજે, બા !”

તું તારે ચડી આવજે, આપા દેવાત ! હું નાની ગામડીનો ધણી ગઢ તો શું ચણાવું, પણ પાણીને કળશિયો ભરીને ઊભો રહીશ; આપા દેવાતને શોભતી મહેમાનગતિ કરીશ.”

“લે ત્યારે, લાખા વાળા !” એમ બોલીને દેવાત વાંકે પોતાની અંજળિમાં કસૂબો લીધો હતો તે ધરતી ઉપર ટોળી નાખ્યો, ને કદયું : “લાખાપાદરને માથે જો હું મીઠાનાં હળ હાંકું, તો તો ગુંડાળાનો દેવાત વાંક જાણજે, નીકર...”

“હાં-હાં-હાં—ગજબ કરો મા, બા !” એમ કરતો આખો ડાયરો આડો પડ્યો. ઘરડિયા કાઠીઓએ દેવાતના પગ ઝાલીને કદયું : “આપા, લાખા વાળો તો બાળક છે, એને બોલ્યાનું ભાન નથી. તમારે સમદરપેટ રાખવું જોવે.”

“ના ના, આપા દેવાત ! મારં નોતરં અફર જાણજે હો કે !” એમ કહીને લાખોવાળે તલવાર-ભાલો લઈને ઊઠી ગયો. ઘોડીએ પલાણીને નીકળ્યો. કહેતો ગયો : “કાઠી તો સંધાય સમવડિયા. કાઠીમાં ઊંચનીચ ન હોય, પણ તમે સહુએ બી-બીને દેવાત જેવા એક મોટા લુંટારાની ખુશામત માંડી છે. મારે તો દેવાતને કે દલ્લીના ધણીને નજરાણાં દેવાનો મોખ નથી, બાંધે એની તરવાર, અને ગા વાળે ઇ અરજણ; એમાં બેદભાવ ન હોય.”

એટલાં વેણ સંભળાવીને લાખાપાદરનો ધણી રોજડી ઘોડી હાંકી ગયો.

”*”

ચલાળા ગામથી ચાર ગાઉ ઉપર, બરાબર ગીરને કાંઠે શેલ નામની એક નદી ચાલી જાય છે કાળા પથથરોની એની ભેંકાર ઉચ્ચી ભેખડો વરચે ધીરાં ધીરાં ગર્જતાં એનાં પાણી વદ્યાં જાય છે : જાણે કોઈ ભૂતાવળનાં છોકરાં માને ધાવતાં ધાવતાં હોકારા કરી રદ્દયાં છે.

એ વિકરાળ નદીને કાંઠે પંખીના માળા જેવડું નાનું લાખાપાદર ગામડું છે. લાખાપાદરની ચોપાસ નદીઓ જ ચાલી જાય છે. ચોમાસામાં તો જાણે પાતાળલોકની નાગકન્યાઓ પૃથ્વી ઉપર નાચ કરવા નીકળી પડી હોય તેમ અનેક ઝરણાં ફૂટી નીકળે છે. સતજુગના અધિ જેવા એક જૂના વડલાની છાંયડી નીચે પથથરની ભેખડમાંથી પાણીનો મોટો ધોધ પડે છે. એ ધોધની આસપાસ લોકોએ ગૌમુખી બાંધીને ગૌમુખી ગંગા સ્થાપ્યાં છે. પડખે જ શંકર બેઠા છે. ત્યાં કુદરતે એકસામટી ગુલાબી કરેણ ઉગાડી છે. આંબાની ઘટા જામી છે. નીચે એ ગૌમુખને ઝીલનારે કુદરત માતાએ જાણે માપી કંડારેલો નિર્મિષ કુંડ આવેલો છે. નીચાણમાં ઊંડો ધરો છે. વડલા ઉપર મોરલા ટહુકે છે. ગૌમુખીનાં નીર ખળખળે છે. કુંડમાં નાની માછલીઓ તગતગે છે, ને ધૂનામાં મગારે શેલે છે. કુદરતના રૂપમાં કોમળ અને વિકરાળ, બેચ રેખા કેવી જુકિતથી આંકેલી છે ! એવે સ્થળે જન્મનારાં માનવી પણ એક વખત એવાં જ કોમળ અને વિકરાળ હતાં : શૂરવીર ને પ્રેમી હતાં. એ ગામનાં તોરણ બાંધનારો જ આ લાખોવાળો. ધાનાણી શાખનો એ કાઢી હતો.

લાખાપાદર આવીને એણે ભાઈઓને ખબર દીધા કે પોતે દેવાત વાંકનું ભયંકર વેર વહોરેલ છે. સાંભળીને ભાઈઓ પણ થથર્યા.

તે દિવસથી લાખો વાળો પરગામ જઈને રાત નથી રોકાતો. જ્યાં જાય ત્યાંથી ઝાલરટાણે તો ઝાંપામાં આવી જ પહેંચે.

એ વાતને તો છ-આઠ મહિના થઈ ગયા. લાખા વાળાને લાગ્યું કે દેવાત કાં તો ભૂલી ગયો, ને કાં તો થડકી ગયો. એ રીતે મનમાંથી ફડકો ઓછો થયો. એક દિવસ લાખો વાળો ચલાળે ગયેલ છે. ઓદ્ધાડ વાળાની ને એના ભતરીજાની વરચે તકરાર પતાવવાની હતી. સાંજ પડ્યે એણે રજા માગી, પણ ઓદ્ધાડ વાળો કહે : “આપા, આજની રાત તે નહિ જાવા દઈએ, અને હવે કયાં દેવાત તમારી વાંસે ભમતો ફરે છે?” લાખા વાળો કચવાતે મને રોકાયો.

આંહી લાખાપાદરમાં શું થયું ? સાંજ પડી અને વાવડ મહિયા કે : “દેવાત કટક લઈને આવે છે.” ગામનો ઝાંપો બંધ કરી, આડાં ગાડાં ગોઠવી, લોકો હથિયાર લઈ ઊભા રદ્દયા. પણ પોતાના મોવડી વિના લોકોની છાતી ભાંગી ગઈ. ઊભાના લોકો તો આવું વેર હાથે કરીને વહોરી આવનાર લાખા વાળા ઉપર દાંડ બળી ગયા.

દેવાતનું કટક પડયું. જાંપા ઉપર લાખાપાદરના કંઈક જુવાન કામ આવ્યા, જાંપો તૂટ્યો, કટક ગામમાં પેસીને વરસીને ધમરોળવા માંડયું. નક્કી કર્યું હતું કે લૂંટ કરીને સહુએ પરબારા ગામને સીમાડે કોઈ ઝાડ નીચે મળવું. તે પ્રમાણે સહુ ચાલવા માંડયા.

ગામમાં મસાણ જેવી શાંતિ છવાઈ ગઈ. દેવાત સમજતો હતો કે લાખો ઘરમાં સંતાઈ રદ્દ્યો છે. એ લાખા વાળાની ફળીમાં જઈને હાકલા કરવા માંડયો : “કાઠી ! બા’ રો નીકળ, બા’ રો નીકળ. તે દી તું કચે મોટે બકી ગયો’ તો !”

ઓરડામાં ઊભી ઊભી લાખા વાળાની સ્ત્રી થરથરતી હતી. એણે જવાબ દીધો : “આપા દેવાત ! કાઠી ઘરે હોત તો શેલને સામે કાંઢે તને લેવા આવત, સંતાત નહિં.”

ઉંચી ઊંચી ઓસરીની એક થાંભલીને ટેકો દઈને લાખા વાળાની દીકરી હીરબાઈ ઊભી હતી. પંદર વરસની ઉમર થઈ હશે. દેવાતના પડકારા, લોહીતરબોળ ભાલો કે લાલધૂમ આંખો એ છોકરીને મન જાણો કાંઈક જોવા જેવું લાગતું હતું, બીવા જેવું નહિં, એ શાંત ઊભી હતી. અંધારી રાત્રે જોગમાયા જેવી લાગતી હતી. મોતની લીલા તો જાણો ખૂબ નીરખી હોય તેવી ઠઢેલી એણી મુખમુદ્રા હતી. પેલા વડલાની છાંચડીએ રમેલી; કછોટા ભીડીને ઝાડવે ચડેલી; ધરામાં ટબીટબીને વજર જેવી એણી કાચા બનેલી; શેલ નદીના ધૂનામાં એણે મગારમરછના મોમાંથી બકરું પણ છોડાવેલું : ને હીરબાઈએ તો લાખાપાદરના ચોકમાં, શેલ નદીના કાંઠા ગુંજુ ઊંચે એવો ‘તેજમલ ઠાકાર’નો રાસડોયે કંઈ કંઈ વાર ગાયો હતો. ગાયું હતું કે :

ઉગમણી ધરતીના દાદા, કોરા કાગળ અવ્યા રે
એ રે કાગળ દાદે ડેલીએ વંચાવ્યા રે.
કાકો વાંચે ને દાદો રહ રહ રોવે રે
ઉપરવાડેથી તેજમલ ડોકાણાં રે
શીદને રોવો છો દાદા; શું છે અમને કે’જો રે
દળકટક આવ્યું દીકરી, વારે કોણ ચડશે રે !
સાત સાત દીકરીએ દાદો વાંજિયો કે’વાણા રે !
હૈયે હિંમત રાખો દાદા, અમે વારે ચડશું રે.

દેવાતે જોયું તો ફળીમાં એ કન્યા ઊભી હતી તે થાંભલી પાસે જ એક વછેરો બાંધેલો. બાપ સગા દીકરાને ચડવા ન આપે એવો એ વછેરો હતો. લાખા વાળાનો આત્મારામ એ વછેરો! દેવાતે વિચાર્યું કે ‘આ વછેરો લઈ જઈને જગતને બતાવીશ; લાખો વાળો જુવશે ત્યાં લગી નીચું જોઈ ને હાલશે !’

પોતાના હાથમાં ભાલો હતો તે ઓસરીની કોરે ટેકવીને વછેરાના પગની પણાડી છોડવા દેવાત નીચે બેઠો, માથું નીચું રાખીને પણાડી છોડવા મંડયો. બરડો બરાબર

દીકરી હીરબાઈના સામો રહ્યો.

ઓરડામાંથી મા કહે , ” બેટા હીરબાઈ, આંહી આવતી રહે.” પણ હીરબાઈ શું જોઈ રહી છે ? તૈયાર ભાલો, તૈયાર બરડો અને નિર્જન ફળિયું ! વિચાર કરવાનો એને વખત નહોતો, એણે ભાલો ઉપાડ્યો; ત્યાં ઊભાં ઊભાં જ બે હાથે ઝાલીને એ જોગમાયાએ દેવાતના પહોળા બરડામાં ભાલાનો ધા મૂક્યો. ભય દેતો ભાલો શરીર સોસરવો ગયો. દેવાતને ધરતી સાથે જડી દીધો.

નીચે ઊતરી દેવાતની જ તલવાર કાઢી હીરબાઈએ એને ઝાટકા મૂક્યા. શત્રુના શરીરના કટકા કર્યા. પછી માને બોલાવી : “માડી, પછેડી લાવ્ય, ગાંસડી બાંધીએ.”

દાણાની ગાંસડી બાંધે તેમ ગાંસડી બાંધીને ઓરડામાં મૂકી દીધી, કોઈને ખબર ન પડવા દીધી.

ધીમે ધીમે ગામમાંથી આખી ફોજ નીકળી ગઈ હતી. સંઘને મન એમ હતું કે દેવાત તો મોટા આગળ નીકળી ગયો હશે.

દીકરીએ તે જ ટાણે ગઠવીને બોલાવ્યા. કહે : “ગઠવા, ચલાળે જાઓ; ને બાપુને કહો કે પરબારા કચાંચ ન જાય. અંહી આવીને એક વાર મોટે થઈને પછી ભલે દેવાતની સામે જાય, પણ પરબારા જાય તો મને મરતી દેખો.”

ગઠવી ચલાળે પહોંચયા. દરબારે વાત સાંભળી કે દેવાતે ગામ ભાંચ્યું. લાખા વાળાને માથે જાણે સાતે આકાશ તૂટી પડ્યાં ! ‘હવે હું શું મોટું લઈ લાખાપાદર આવું ? પરબારો શત્રુઓને હાથે જ મરીશ... પણ એકની એક દીકરીના સમ ! ડાહી દીકરી શા સારુ બોલાવતી હશે ? મારાં સંતાનને મારં મોટું કાળું કરવાની કુમતિ સૂઝે શું ? કાંઈક કારણ હશે ! જાઉં તો ખરો.’

દરબાર ઘેર પહોંચયા ત્યાં ધીરેક રહીને દીકરીએ કદયું: “બાપુ, તમારે જાવું હોય તો ભલે, પણ કટક કોરં નથી ગયું, એક જણાને તો મેં આંહી રાખ્યો છે.” એમ કહીને ઓરડામાં લઈ જઈને ગાંસડી છોડી બતાવી. લાખા વાળાએ મોટું ઓળખ્યું. એ તો દેવાત વાંક પોતે જ.

દરબારનું છૈયું હરખથી અને ગર્વથી ફાટવા લાગ્યું. એણે દીકરીને માથે હાથ મૂક્યો : “બેટા ! દુનિયા કહેતી’તી કે લાખા વાળાને દીકરી છે; પણ ના, ના, મારે તો દીકરો છે!!

“અને મૂરખા દેવાત ! વણેરાની પણાડી કાઠવા તું શીદ નીચે બેઠો ! ઊભાં ઊભાં તરવારથી કાપતાં ન આવડ્યું ? પણ તારાં અભેમાન કચાં આછાં હતાં !”

૬

ટેટ કન્યાની દુવા

શિહોર ગામના દરબારગાઠની ડેલીએ તે દિવસે બાપદીકરા વરચે રક્ગક થઈ રહી છે. સોળ વરસનો રાજબાળ આતોભાઈ ભાલે ને તલવારે તૈયાર થઈ ધોડીના પાગડામાં પગ નાખી ચડવા જાય છે, અને બુઢ્હા બાપુ અખેરાજજુ એનું બાવડું ઝાલી મનાવી રદ્દ્યા છે : “ભાઈ, એમ ન ચડાય, તારાથી ન ચડાય. તું મારે એકનો એક છે. તું ગોહિલ ગાદીનો રખેવાળ છો.”

“બાપુ, બાવડું મેલી દ્યો. હું પગે પડું છું, મેલી દ્યો.” સોળ વરસની એની અવરુથા હતી. પરણ્યા પછી પહેલી રાતે જેમ કન્યા શરમાતી શરમાતી કંથના ઓારડામાં આવતી હોય તેમ જુવાની પણ આતાભાઈના અંગમાં ધીરે ધીરે પ્રવેશ કરી રહી હતી. હજુ ઘૂંઘટ નહોતો ઉદાડયો.

તે દિવસે બપારે દરબારગાઠની ડેલી ઉપરની મેડીમાં આતાભાઈની અંખ મળી ગઈ હતી. અચાનક ઊંઘમાંથી ગબકી ઉઠ્યો, અને કઠોડામાં આવીને જોયું તો ડેલીએ એક બુઢ્હો અને એનાં બાળબરચાં દરસકે દરસકે રોતાં હતાં. કુંવરે પૂછ્યું : “ એલા કોણ છે ?”

“ અશ્વદાતા, ટેટ છીએ.”

“ કેમ રાવો છે ?”

“ બાપુ, અમે આ નેસડા ગામમાં રહીએ છીએ. મારી દીકરીને દોલાશાના બરવાળે પરણાવી છે. બાઈ નાની છે, ને જમાઈ બહુ કપાતર મળ્યો છે. બાઈને મારી મારીને અધમૂદ્ય કરે છે. દુખની મારી દીકરી અંહી ભાગી આવેલી. વાંસેથી એને તેડવા આવ્યાં તે અમે ન મોકલી, એટલે દોલાશાના કાઠી ધોડે ચડીને આવ્યા, તે હમણાં જ દીકરીને ધોડે નાખીને બરવાળે ઉપાડી ગયા બાપુ ! મારી પારેવડી જેવી દીકરીનું શું થાશે ? અમારા ટેઢુંના કોઈ ધણી ન મળે ?”

‘અમારા ટેઢુંનો કોઈ ધણી ન મળે !’ એ વેણ જુવાન આતાભાઈના કલેજ સોસાં પેસી ગયું.

“તારા ધણી બાપુ છે, રો મા.” એમ કહીને એણે નોકરોને હુકમ કર્યો : “મારી ધોડી હાજર કરો.”

પોતે હથિયાર ધરીને નીચે ઊતર્યો. ધોડીને પલાણ નાખવાની વાટ ન જોઈ.

ઉપર ચેડે, ત્યાં ગઠમાંથી બાપુ અખેરાજજુએ સાદ કર્યો: “ભાઈ, તોબો રહે.” આવીને બાપુએ ઘોડીની લગામ જાલી લીધી. દીકરાનું બાવડું જાલ્યું. અખેરાજજુને એ એકનો એક દીકરો હતો. દરબારનો બુટાપો હતો.

કુંવર બોલ્યા : “ બાપુ, અત્યારે મને રોકો મા, આ ટેની છોકરીને અને મારે છેટું પડે છે. એ કહે છે કે અમારે કોઈ ધણી નથી.”

“ બાપ, તુંથી જવાય નહિ, ફોજ મોકલું.”

“ ના, બાપુ, મારે એકલાને જ જાવું છે.”

“ બેટા, એકલા ન જવાય, દુશ્મનો કચાંક મારી પાડે.”

“ બાપુ, છોડી દ્યો. આપણે રાજ : વસ્તીનું રક્ષણ કરવા આપણે જાતે જ ચડવું પડે.”

“ના, મારા બાપ! આખું કટક જાય, પણ તું નહિ. તું હજુ બાળકો છો.” આતાભાઈને બાપની મરજાદની છદ આવતી હોય એમ થયું. એના હોઠ ફફડવા લાગ્યા, એના મોટા ઉપર લાલ લાલ લોહી ધસી આવ્યું, તોય બાપુ સમજ્યા નહિ; ત્યારે એણે બાપનો હાથ ઝોટી, ઘોડીને એડી મારી કદચ્યું : “ખસી જા ભગતડા ! એમ રાજ ન થાય !”

બાપ જોતા રદ્દ્યા, ડાયરો “ હાં હાં ” કરતો રદ્દ્યો. આતાભાઈની ઘોડીને જાણે પાંખે આવી.

જોતજોતામાં તે પંથ કાપી નાખ્યો. દૂર દુશ્મનોને દીઠા. બે અસવારો છે, એકની બેલાડ્યે બાઈ માણસ બેઠેલું છે. બાઈની ચ્યંદડી પવનમાં ઊડતી જાય છે. વગડામાં અબળા ધા ઉપર ધા નાખી રહી છે, બીજો અસવાર એની પાછળ ઘોડી દોડાવતા પોતાની ઝગમગતી બરછી બતાવીને બાઈને ડરાવતો જાય છે. ‘ટેનનું કોઈ ધણી નહિ’ એવી ધા સંભળાય છે. વગડામાં કામ કરતાં લોકો ઊભાં થઈ રહે છે અને વીલે મોઅે વાતો કરે છે : “બાઈ ભાગેડુ લાગે છે.”

સોળ વરસનો એકલવાયો આતાભાઈ આ ત્રાસ જોતો, ઘોડીને દબાવતો, વંટોળિયા જેવો વેગ કરતો, લાલચટક મોટે લગોલગ આવી પહોરયો. ખળખળિયા વોકળાને વળોટી બરાબર સામા કાંઢા ઉપર ચડ્યો. હાક પાડી : “ હાં કાઠીડાઓ ! હવે માટી થાજો : અબળાને ઉપાડી જનાર શૂરવીરો ! સૂરજના પોતરાઓ ! હવે માટી થાજો, હું આતોભાઈ !”

ત્યાં તો ઘોડાંનાં બેટંબેટાં થઈ ગયાં. કાઠીડાઓ બરછીનો ધા કરે તે પહેલાં તો આતાભાઈ નો ભાલો એકની ઘોડીનાં તોરિંગનાં પાટિયાં વીધીને પાર થઈ ગયો, અને

બીજાનું બાવડું તલવારને એક ઝાટકે ઉડાવી નાખ્યું.

કાઠીએને જુવ બચાવવાની બીજી બારી નહોતી રહી. પોતાની છાતી સાથે બાંધેલા બંધ છોડી નાખીને અસવારે ટેટ કન્યાને પડતી મૂકી દીધી. બેચ જણા ‘ભાગો ! ભાગો !’ બોલતાં નીકળી ગયા.

કન્યા થરથર દરજે છે.

“બીશ મા હવે. હું આતોભાઈ, તારી બેરે ઊભો છું. આવી જા મારી બેલાડ્યે !” એમ બોલીને આતાભાઈ એ બાઈનું કાંદું ઝાલ્યું. પોતાના પગનો પો’ચો ટટાર કરીને કદ્યું: “ આના ઉપર પગ માંડીને આવી જા મારી વાંસે.”

કન્યા ઊભી થઈ રહી : “બાપા, હું ટેટ છું. તમને આભડ્યેટ...”

“આભડ્યેટ કેવાની વળી ? તું તો અમારી બોન-દીકરી છે. આવી જા ઝટ ઘોડી માથે, નીકર આપણે બેચ અંહી ઠામ રહેશું. હમણાં કાઠીડાનું કટક અંબી લેશો.”

આતાભાઈએ કન્યાને બેલાડ્યે લીધી. “ હા, હવે મારા ડિલને બરાબર ઝાલી રાખજે, નીકર પડીશ નીચે ને મનેય પાડીશ. ઝાલ્ય, બરાબર ઝાલ્ય !” એવી બથયડ વાણી બોલતે। આતોભાઈ ઉધાડી સમશેરે વગડો ગજવતો પાછો વળયો. ઘોડાના સફેદ દૂધિયા પૂછનો ઝડો, કન્યાની ઓટણી અને જુવાન આતાભાઈની પાદડીનું છોગું હવામાં ફરકતાં ગયાં.

માર્ગ એને પોતાના પિતાનું મોકલેલ કટક મળ્યું. કટકને મોખરે ટેટકન્યાને બેલાડ્ય લઈને ઉધાડી સમશેરે જ્યારે આતોભાઈ શિહોરની બજારે નીકળ્યો, ત્યારે હજારોની અંખાનાં તોરણ થઈ રદ્યાં હતાં. આતાભાઈના આ પહેલા પરાકમ ઉપર એ હજારો નેતરોની અંજણિઓ છંટાતી હતી. બાઈઓ આ વીરનાં વારણાં લેતી હતી. ટેટકન્યા તો એ નાટારંભ કરતી ઘોડી ઉપર બાપુને જોરથી ઝાલીને જ બેઠી રહી. ડેલીએ ઊતરીને એણે કન્યાનાં રોતાં માવતરને દીકરી સુપરત કરી. બાપુ અખેરાજજુને બાળોરાજ પગે લાગ્યો. ગદગદ કંદે ટેટકન્યાએ કદ્યું : “બાપુ ! હું નીચ વરણાની નાર છરી. હું તુંને તો શું આપું ? અંતરડીની આશિષ આપું છું કે તું જયાં ચદીશ ત્યાં તારી આવી જ ફિલે થાશો.”

આઈ જાસલ

“આ તેજણ તરસે તરસે તલવલાંસ, થાળામાં બે કળહા પાણી નાખાંસ
બીન ?” (આ તેજણ ઘોડી તરસે ટળવળે છે થાળામાં બે કળશિયા પાણી નાખીશ,
બહેન?)

“ભલેં, નાખાંસ, ભાઈ !”

તેજણની તરસ છીપી ત્યાં લગી પનિયારીએ સીચી સીચી થાળામાં પાણી ઠલવ્યું,
તરસ છીપતાં ઘોડીએ મેં ઊંચું કરી જોરથી હણહળાટી નાખી, કેમ જાણો એના ધણીને
સાન કરતી હોય કે “હવે હું તૈયાર છું !”

તેજણનો અસવાર તે ફૂછડીનો મેર લાધવો હતો. લાધવો બારાડીમાં * પોતાના
સગાને મળવા ગયેલો તે આજે ફૂછડી ભણી પાછો વળયો હતો, રસ્તો કાટવાણા પાસ
થઈને પસાર થતો હતો તેથી અત્યારે તે કાટવાણાના પાદર સુધી આવ્યો હતો, અને
તરસી થયેલી ઘોડીએ જોર કરી અસવારને ડેરવાવ તરફ લાવતાં તે વાવની નજીક
આવ્યો હતો. તે સમયે પાણી ભરવા આવેલી પનિયારી તે ચારણિયાણી જાસલ હતી, અને
તેને અસવાર સાથે ઉપર પ્રમાણે વાતચીત થઈ હતી.

પાણી પાનારનું કરજ ફિટાડવા સારુ લાધવો પાંચ કોરીઓ પનિયારીના પગ
તરફ થોડે દૂર ફેંકી અને બોલ્યો : “લે બીન, તારા વીર લાધવાનો આ કમખો. જો ના
પાડ, તો તુંને આ ભાઈના રહુમ છે.”

1. * જામનગરની હદમાં આવેલો બારડા પ્રાંતનો વિભાગ
‘બરાડી’ ‘નામથી ઓળખાય છે.

પનિહારી બોલી : “ લાધાભાઈ, એની કાંઈ જરૂર નથી. મારે ઘરે પરભુનો
પરતાપ છે, તમે રહુમ દીધા એટલે લાચાર; હું કમખો લાંસ, પણ એક વાતે. ખરા બપોર
થયાસ એટલે શિરામણ કીધા વિના બીનને ઘરેથી ભૂષણા ના જવાય.”

લાધવે ઘણી આનાકાની કરી, પણ ખરા ભાવના આગરહ પાસે છટકનાર કોણ
છે ? ધીમે ધીમે તેણે પોતાની ઘોડી જાસલની પાછળ હાંકી અને બહેનને ખોરડે આવ્યો.
એની ઓસરીની થાંબલીએ ઘોડીને બાંધી અને જાસલે ઓસરીમાં નાખી આપેલા ચાકળા
ઉપર તે બેઢો.

જાસલની ઉમર આશરે વીસ વરસની હતી; એના અંગેઅંગમાંથી રૂપ નીતરતું
હતું.

જાસલના પતિનું નામ ચારણ ધાનો બેડો હતું. જાસલ એ ધાના બેડાની નવી પરણેલી પતની હતી. પોતાની જૂની ઝી પુનસરીને પિસ્તાળીસ વર્ષ લગી કાંઈ છોકુ ન થયું ત્યારે ધાના બેડાએ પુત્રની લાલસાએ બે વર્ષથી આ નવું લગુન કર્યું હતું અને બંને શોકયો વરચે સારો બનાવ ન રહેવાથી તેમને થોડે થોડે દૂર નોખાં નોખાં ઘરોમાં રાખી હતી. ધાના મોટા ભાગે નવા ઘરનો અતિથિ હતો. પુનસરીને વિશેષ ઈજ્યાનું કારણ આ પણ હતું. નસીબજોગે આજે ધાનો ઘેર નહોતો, કાંઈ કામે બહારગામ ગયો હતો.

જાસલે લીલાછિમ રંગના, જાડા, બાજરાના બે રોટલા, તાંસળી ભરી દુધ, આગાળ ગોળનું એક મોટું દડબું, અને કુંગળીનું શાક, જે પહેલેથી તૈયાર હતાં તે પૂરે ભાવે પરોણાને પીરસ્યાં. લાધવો પણ પોતાનું પાગઠું સાંગામાંથી ઉપર મૂકી, કોગળા કરી તથા પગ ધોઈ ઓરડામાં જમવા બેઠો.

બસ પુનસરીને જોઈતું હતું તેવું નિંદાનું કારણ મળી આવ્યું, “અલી એઈ, જો જો, એ લોછો કુંણ સે ? એ કુંણને તાણ કરી કરીને પીરહે સે ?” એવી એવી ચર્ચા તેણે પાડોશમાં ચાલુ કરી. ચેપકાં જેવામાં ચતુર ચારણિયાણીઓનાં ટોળાં એકઠાં થઈ બિચારી નિર્દોષ જાસલની મનભાવતી નિંદા કરવા લાગ્યાં.

જમી રદ્દ્યા પછી લાધવે ઘેર બે ઘડી તડકો ગાળ્યો.

બહેનનું મફત ન ખવાય, એવી માન્યતાથી વિદાય થતી વખતે લાધવે જાસલના હાથમાં પચીસ કેારી મૂકી. પણ તે પાછી આપતાં જાસલ બોલી : “ ભાઈ, જગતમાં મહિયરમાં મારે કોઈ નથી. આજથી તું મારો ધરમનો ભાઈ ! જો સાચો ભાવ હોય તો કોઈ વસભી વેળાએ આવી ઊભો રહેજે. પરભુ તને ખેમ રાખે.” એટલું બોલી સજળ નયને તેણે લાધવાનાં દુખણાં લીધાં. દુખણાં લેતાં ચોળાફળી જેવી તેની કોમળ અંગળીઓમાંથી ફૂટેલા અનેક ટચાકા વિદાય લેતા લાધવાએ સાંભળ્યા. બહેનને પગે લાગી લાધવા સવાર થયો. રવાના થતાં થતાં તેણે ટપકતે નેત્રે બહેન જાસલને હાથ જોડ્યા.

એ વખતે આદે ઊભેલા ઝીઓના એક ટોળામાંથી ખડખડાટ હસવાનો અવાજ થયો.

પરનિંદા જેવું મીઠું જગતમાં બીજુ શું છે ? પુનસરીએ પરસરાવેલી જાસલની નિંદા આખા ગામમાં ફેલાઈ ગઈ.

બે દહાડે ધાનો ઘેર પાછો આવ્યો. તેને જોઈને એક ઝીએ હાસ્ય કર્યું. નાગાણી જેવી વેરણ શોકય પુનસરીએ તે બધી વાત ચોખ્ખેચોખ્ખી ધાના બેડાને કહી. ચારણનો મિજાજ હાથથી ગયો. તેના બળતા અંતકરણમાં ઘીના ઘડા ઠલવાયા.

ધાનો બેડો એક તો બહારગામથી થાકયો પાકયો આવેલો. વગડાનો વા તો તેના માથામાં ભરાયેલો હતો જ. તેમાં અધૂરામાં પૂરું આ દાળણ વાત સાંભળી. એટલે બાકી શું

રહે ? ધૂવાંપૂવાં થયેલો ચારણ હાથમાં ચાબખો લઈ ફાટી આંખે જાસલના મકાન તરફ ચાલ્યો. બે દહાડાથી ન જોયેલા, જુવ જેવા વહાલા પોતાના ઘરવાળાને સાકાર કરવા જાસલ સામી ચાલી, અને હસતે મુખે એસરીની ધાર પાસે આવી ઊભી રહી, પણ ત્યાં તો કાંઈ જ પૂછયાગાછયા વિના વિકરાળ મુખમુદ્રાવાળા બેડાએ તેના અંગ ઉપર ચાબખાને પરહાર કર્યો. શરીરે સાપ વીટાતે | હોય તેમ “ફડાક” અવાજ કરતો ચાબખો બે-ત્રણ આંટા જાસલના કુમળા શરીર ઉપર વીટળાયો, અને તે જ પરમાણે બીજા અને ત્રીજા ફટકાનું પણ થયું. જાસલની કનકવરણી કાચામાંથી લોહીની શેડો વધૂટી.

આ દૃશ્ય જોવા ચોગમ મેદની માતી નહોતી; અને તેમાં પણ આજે પુનરસરીના હરખનો પાર નહોતો. એના મુખમાંથી “રાંડ વાલામૂર્દ, મેરને ધરમાં ધાલીને અમારું નાક વટાવ્યું !” એવાં મેં એંને વરસાદ વરસી રદ્દ્યો હતો.

પહેલાં તો પવિત્ર જાસલ, પતિના અચાનક કોપનું કારણ સમજુ શકી નહીં, પણ શોકયનાં વચ્ચનોએ તેને બધી વાત દીવા જેવી સમજાવી. એ આવેગમાં તે બોલી : “હે જગંબા, હે માવડી, જો હું પવિત્ર હોઉં તે તારા સાચના બે છાંટા મારા પર નાખીને મારું સતીપણું સાચવજે. આઈ, વધારે કાંઓ કહું ?”

આવા ઉરચાર કરી તેણે લોચનો બંધ કર્યા. થોડી વાર લગી તેનું અંગ સ્થિર જણાયું પણ ધીમે ધીમે તેની મુખકાંતિમાં તથા સમગ્ર અંગમાં કંપનો તથા દિવ્ય કાંતિનો સંચાર થયો. રૂપેરી ટોટીએાથી શોભતા બજે કાનમાંથી કંકુનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો.

આ અદ્ભુત પ્રભાવ જોતાં જ તમાશો જોવા ઊભેલી માનવમેદની ઝંખવાણી પડી ગઈ અને “આઈ, ખમૈયા કરો, અમે તમારાં છોરું છીએ, અમારી ભૂલ થઈ, છોરું કછેરું થાય પણ માવતર કમાવતર ન થાય. વડાંને વકાર ન શોભે. માવડી, તારે જે જોઈએ તે માગી લે, જગંબા : પણ અમારી ઉપર અમીનો છાંટો નાખજે.” દીત્યાદિ વચ્ચનો બોલી પગે પડી જાસલને વીનવવા લાગી.

જાસલ બોલી : “તમારામાંથી કોઈ અસવાર ઝટ કૂછડીએ જાઓ, ને મારા ભાઈ લાધવાને કહો કે :

સત ચઢિયું શરીર, અધ્યાતી ઊભાયે નહીં,

માડી માચલા વીર, (તું)વહેલો આવે લાધવા !

હે લાધવા, મારા શરીરમાં સત ચડયું છે, એટલે હવે સંસારમાં અધ્યાતી પણ ઊભાય એમ નથી, આ જાસલ તારી વાટ જુએ છે, તે હે માના જણ્યા વીરા, તું વહેલો આવ.

સળગી સમંદર માંદચ, એકલ ઓલાણી નહીં,

કૂણડિયા કુળ બાણ, વે'લો વળજે લાધવા !

ભાઈ ! આ તો સમુદ્રનાં જળમાંથી જવાળા સળગી છે, એટલે કે મારા સગા ઘણીના અંતરમાં જ શંકા ઊગી છે. મુજ એકલીથી એ લાય ઓલવાતી નથી, હે કુળબાણ કૂણડિયા, તું વહેલો આવજે.

અગર ને અબીલ, જાત્યું બે જૂજવિયું,
કૂણડિયા, કુળવીર, લેતો આવે લાવા !
સસ્વાદીલું સગા, બોજનમાં લઈ બેળવીએ,

(તે) સોરંભી સગા, લેતા આવે લાધવા !

તું આવ ત્યારે ખાલી ન આવતો. હું સતી થાડિ છું તો તેને લાયકનો સામાન પણ જોઈશે. જુદી જુદી જાતનાં હોવા છતાં પણ સાથે જ વપરાતાં અગર અને અબીલ જોઈશે. બોજનમાં બેળવાતું સ્વાદ અને સોડમવાળું ધી પણ જોઈશે. તે તમામ લેતો આવજે.

આજા સાંભળતાં જ ગામોટ ધોડીએ ચડીને કૂણડી તરફ ધાયો, લાધા મેરને મહયો, અને તેને બહેનનો સંદેશો કંદ્યો. પોતાને માટે બહેનને માથે આવી પડેલી આફુતથી લાધવાના કોમળ કાળજામાં બારે, આધાત થયો, પણ શું કરે? બહેને મગાવેલી સામગરી – મળી આવ્યાં તેટલાં અગરચંદનનાં કાઢો, અબીલગુલાલના પડા, કંકુ, નાડાછડી, ચ્યંદડી, મોડિયો, શ્રીફળો અને ધીના ભરેલા બે ડંબા – નાખીને તેણે બે સાંટણીઓ કાટવાણા ભણી વિદાય કરી, અને પોતે પણ સાચો કમખો લઈ પોતાની ઘરવાળી રૂપી સાથે ચડીને બહેનનાં છેલ્લાં દર્શન માટે ચાલ્યો.

લાધવો કોટવણે પહેંચયો. પણ આજે તો ગામને રંગ બદલાઈ ગયો હતો. બે દહાડા પહેલાં જોયેલું નીરવ કાટવાણું આજે નહોંતું, આજે તેમાં અનેક શરણાઈઓનો ચહણહાટ થતો હતો. અને તરંબાળુ ટોલ દરબૂકી દરબૂકી દિગંતોને ડોલાવી રદદ્યા હતા. મધુજરતે મીઠ ગળે સ્ત્રીઓ મંગળ ગીતો ગાતી હતી. સૌને મોખરે લાંબા અને છૂટા કેશવાળી વિશાળ લલાટમાં કેસરની પિયળવાળી અને ભવય મુખમુદ્રાવાળી જાસલ હાથમાં શ્રીફળ લઈ મંદ પગલે ચાલતી હતી. આજે એની ઠેકડી કરવાની તો શું, પણ તેની તેજભરી કાંતિ સામે જોવાની પણ માનવીએાની તાકાત નથી. જાણે આરાસુરી જગંબા સાક્ષાત્ પરગટ થઈ હોય તેવી મુખમુદ્રા ઝળહળી રહી હતી.

ગામને પાદર સતી માટે ચેહ ખડકાણી છે. ત્યાં જવા તે નીકળી છે.
આગળ તંબૂરાના ઝણણાટ ને મંજુરાના ઠણઠણાટ ને સાથે
ભક્તમંડળનાં ભજનની ધૂન મરી રહી છે. આંધળાં-પાંગળાં, વાંજિયાં
અને એવાં અનેક દુખિયાં સતીને રસ્તામાં આવી પગે લાગે છે, આશીર્વાદ
મેળવી શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે, અને સતી પોતાને માટે ગામ બહાર
ખડકાવેલી ચિતાએ પહોંચવા આગળ ચાલે છે.

જાસલ ચિતા પાસે પહોંચી નહોતી ત્યાં તો લાધવો પોતાની પતની સાથે
ત્યાં આવી પહોંચ્યો. એની આંખમાં આજે શ્રાવણ-ભાદરવો રેલી રદ્દ્યા
હિતા.

સતીને પગે લાગતાં તે બોલ્યો : “આઈ, માફ કરજે ! મારાં ગોઝારાં
પગલાંએ તારી આ દશા કરી છે.”

એને આશીર્વાદ અને સાંત્વન આપતી જાસલ બોલી : “ભાઈ, એવું ઓછું
ના બોલ. તારાં પાવન પગલાંએ તો જગતમાં હું પાવન થઈને — અરે !
આઈ થઈને પૂજાણી. વળી મારા બંને લોક સુધર્યા. હવે હું માગું ત્યારે
છેલ્લો કર્તિયાવર કરજે.”

એક ચારણ બોલ્યા : “આઈ જાસલ, શેર માટીની ખોટે મારા ભાઈ
બેડાએ તમને આણોલાં પણ તમે તો સિધાવો છો. હવે ભાઈની શી ગતિ ?”

આ વાણી સાંભળી જાસલ થંભી અને બોલી : “પુનસરી કર્યાં ? એને
મારી પાસે લાવો.”

શરમની મારી પુનસરી તો અત્યારે બાયડીઓનાં ટોળાં પાછળ કચાંચ
સંતાઈ ગઈ હતી. પોતાનું કાળું મોં એ સતીને શી રીતે બતાવી શકે ?
છતાં વકરાયેલી વાઘની પેઢે છલાંગ મારડો બેડો ઝીઓના ટોળામાં ગયો
ને લાતો મારતો, તથા ચોટલો ઝાલી ખેંચતો પુનસરીને તે જાસલ પાસે લઈ
આવ્યો. વળી પોતાની ભૂલની પણ ક્ષમા માગતા હોય તેમ તે પાઘડીનો
અંતરવાસ કરી સતી પાસે નીચે મુખે ઊભો.

ગંભીર સ્વરે જાસલ બોલી : “ચારણ, પુનસરીને પૂણશો મા. એ
બિચારીનો વાંક શો ? વાંક મારા નસીબનો. બેન પુનસરી, મારું વરદાન
છે કે આજથી નવમે મહિને તારે ઘેર પારણું બંધાશે, ને ધણીનો વંશ
રહેશે. પણ બોળા ભરથાર બેડા, ખબરદાર, જે વંશ હલાવવો હોય તે
હવેથી ડેરવાવનું પાણી અગરાજ (અગરાદય) કરજો. એ મારું વચ્ચન
છે.”

વળી ટાલ જોસથી ધડૂસવા લાગ્યા. કાયરને પણ શૂરવીર કરે એવા શરણાઈના સિંધુડા સ્વરે ચાલવા લાગ્યા, ને ‘જે અંબે’ના આકાશભેદી સ્વરો નીકળતાં ચારણપુત્રી જાસલ ચિતા પર ચડી. તેના ચરણોની દશે આંગળીઓમાંથી એકસાથે અનિનની જવાળાઓ નીકળી ને તેણે ચિતાને ભડભડાટ પ્રજવલિત કરી. થોડી વારમાં સર્વભક્તી અનિનદેવની રંગબેરંગી જવાળાઓ ભડક ભડક અવાજ કરી ચિતા પર ખેલવા લાગી. એવામાં ચિતા ઉપરની ગુંપીમાંથી સ્વર આવ્યો : “વીરા લાધવા! તું મારો સાત જન્મારાનો ભાઈ છે. બીના વિના તું ચિતા પર આવ. ને બેનને છેલ્લી વારનો કમખો આપી પાછો સિધાવ.”

ખરો મર્દ, પવિત્ર મેર લાધવો છલાંગ મારી ચિતા પર ચડ્યો, પણ અનિનની જવાળા તેને ટાટીબોળ લાગી. બહેનના પવિત્ર શરીર ઉપર ઘીનો હોમ કર્યો ને આંસુભર્યે નથને હાથ જોડી તે ઊભો રદ્દ્યો.

સતી જાસલ બોલી : “ભાઈ, તને શું આપવું? તારે માયા-મિલકત છે, છૈયાંછોકરાં છે, ને લાજઆબર્દી પણ છે. પણ મારું વચન છે કે જે તારા કુળનો છશે તે કદી સત નહિ ચૂકે.”

“તથાસ્તુ, આઈ!” એટલો ઉરચાર કરી, રોતો રોતો લાધવો વગર અંચે ઉપરથી નીચે ઊતર્યો.

૧૧

કામળીનો કોલ

” આ ગામનું નામ શું ભાઈ? ”

“નાગડચાળું. કચાં રે'વાં ? ”

“રે'વું તો મારવાડમાં. હિંગળાજની જત્તાએ નીકળેલ છું, બાપા ! ”

“ચારણ છો ? ”

“હાં, અંહી રાતવાસો રેવું છે. કોઈ રજપૂતનું ખોરડું છે અંહી ? ”

“હા, હા. દરબાર સાંગાજુ ગોડની ધીગી ડેલી છે ને, ગઠવા ! પાધરા હાંકી જાઓ. કવિયોની સરબરા કરવામાં અમારા સાંગાજુ ઠાકોરનો કરછમાં જોટો નથી, ગઠવા ! હાંકો પાધરા.”

એટલું કહીને રાતના અંધારામાં એ ગામનો આદમી સરી ગયો. ખૂણે ઊભો રહીને તાલ જોવા લાગ્યો. ‘આજ બેટાને બરાબર બેખડાવી મારું. બેટો સાંગડો, ગામ આખાનાં વાછડાં ચારે, ને હું કોટવાળ તોયે મારાં ત્રણ વાછડાંની ચરાઈની કોરી માગી હતી દીકરે! આજ આ ગઠવો જો એને બેટી જાય. તો એની ખરેખરી ફજેતી થવાની. ગઠવી મારવાડનો છે એટલે મોઢું પણ જળબર ફાડશે ને સાંગોજુ દરબાર શું ચૂલા માયલી ચપટી ધૂળ આપશે? ગઠવો નખખેદપાનિયાનો લાગે છે. એટલે સાંગડાની ફજેતી આખા કરછમાં ફેલાવશે. આજ મારું વેર વળશે. હું નાગડચાળાનો કોટવાળ!” એમ બબડતો મૂછો આમળતો એ આદમી અંધારેથી નજર કરતો ઊભો રદ્દ્યો. અંધારામાં ગાડું ઊભું રાખીને બારોટજુ બૂમો પાડવા લાગ્યા : “ અરે ભાઈ ! અંહી દરબાર સાંગાજુની ડેલી કચાં છે ? કોઈ દરબાર સાંગાજુનું ખોરડું દેખાડશો ? અમે પરદેશી છીએ.”

એક નાનકડા ગુંપડાનું બારણું ઊદાડયું. અંદરથી ભરવાડ જેવો મેલોઘેલો ગંધાતો જુવાન બહાર આવ્યો. હાથનાં ધીગાં કાંડાંમાં ફક્ત રૂપાનાં બે કડલાં પહેરેલાં. ગજ ગજ પહોળી છાતી હતી. મૂછો હજુ ફૂટતી આવતી હતી.

“ કોનું ઘર પૂછો છો ? ”

“બાપ ! દરબાર સાંગાજુ ગોડની ડેલી કચાં આવી? ”

અંહી કેાઈ સાંગાજુ દરબારની ડેલી તો નથી, પણ, હું સાંગડો ગોડ નામનો રજપૂત છું, આ મારો ફૂબો છે, મારી બુદ્ધી મા છે. તમારે શું કામ છે?”

“ભાઈ ! મારે દરબાર હોય તોયે શું, ને તું કૂબાવાળો રજપૂત હોય તોયે શું ? મારે તો રજપૂતને ખોરડે એક રાતનો ઉતારો કરવો છે. હું ચારણ છું; હિંગઠાજ જાઉં છું.”

“આવો ત્યારે.” કહીને સાંગડે ગટવીને સુંપડામાં લીધા. અની બુઢી મા પાડોશીઓને ઘેર ઢોડી ગઈ. તેલ, ધી, લોટ, ચોખા ઉછીના આણીને વાળું રાંધવા મંડી દરમાન સાંગાને ઓળખાણ પડી કે એ તો બાદ્રેસ ગામના કવિ ઈસરદાનજુ પાતે જ છે.

“આપ પંડ્યે જ ઈસરદાનજુ, જેને કરણ, કાઠિયાવાડ ન મરાધરદેશનાં માનવી ‘ઈસરા પરમેસરા’ નામે એથાખે છે?”

હસીને ઈસરદાનજુ બોલ્યા : “હું તો હરિના ચરણની રજ છું, ભાઈ ! જગત ચાહે તેમ ભાખે.”

“કવિરાજ ! તમારી તો કંઈ કંઈ દૈવી વાતું થઈ રહી છે. એ બધી વાત સાચી છે?”

“કઈ વાતું, બાપ ?” “લોકો ભાખે છે કે તમે તો જુવાનીમાં જોગમાયા જેવાં કવિપત્નીને ઠાકરીયો વીછી કરડાવ્યો ને મોત કરાવ્યું !”

“જુવાનીના તોર હતા, બાપ સાંગા ! હસવામાંથી હાણ્ય થઈ ગઈ. ચારણે મને વીછી કરડ્યાની બળતરા થાતી દેખી મેંણું દીધું. મેં અને પારકાની વેદનાનો આત્મ-અનુભવ કરાવવા સારુ વનનો વીછી લાવી કરડાવ્યો. ચારણીનો જુવ નીકળી ગયો.”

“હું દેવ ! આઈ પાછાં નગરમાં અવતરીને આપને મળી ગયાં એ વાત સાચી ?”

“ભાઈ ! ઈશ્વર જાણો, ચારણી એની એ જ હશે કે નહિ. મને તો એ જ મોઢું દેખાણું. મને સોણલે આવતી’તી ચારણી.”

“દેવ ! પીતામ્ભર ગુરુની તમે ખડગ લઈ ને હત્યા કરવા દોડેલા ને પછી પગમાં પડી ગયા, એ શી વાત હતી ?”

“બાપ ! હું પ્રથમ પહેલો નગરમાં રાવળ જામની કચેરીમાં આવ્યો. રાજસ્તુતિના છંદ ઉપર છંદ ગાવા લાગ્યો. રાજભક્તિના એ કાવ્યમાં મારી બધી વિદ્યા ઠાલવી દીધી હતી. કચેરીમાં રાવળ જામની છાતી ફાટતી હતી. પણ હર વખત દરબાર પોતાના કાવ્યગુણી પીતામ્ભર ગુરુની સામે જુઅે, અને ગુરુજુ દરેક વખતે મારા કાવ્યને અવગાણતાં માથું હલાવે. એ દેખી દરબારની મોજ પાછી વળી જાય, મારા લાખોનાં દાનના કોડ ભાંગી પડે. મને કાળ ચડ્યો. હું એક દી રાતે મારા આ વેરીને ઠાર કરવા તરવાર લઈ એને ઘરે ગયો.

“અંગણામાં તુળશીનું વન : મંજરીઓ મહેક મહેક થાય : લીલુંછમ શીતળ ફળિયું : ચંદ્રના તેજમાં આભકપાળા ગુરુ, ઉદ્ઘાડે અંગે જનોઈથી શોભતા, ચોટલો

છોડીને બેઠેલાઃ ખંભા ઉપર લટો ટળી રહી છે. ગોરાણી પડખે બેઠાં છે. ગુરુના ઉધાડા અંગ ઉપર સમશેર ઝીકવા મારો હાથ તલપી રહેલ. પણ આ બેલડી દેખીને મારું અરદ્ધું હૈયું ભાંગી ગયું.

“પછી ગુરુએ ગોરાણીને વાત કહી. કદયું” કે : “ગોરાણી! દરબારમાં એક મરાધરનો ચારણ આવેલ છે. શું એની વિદ્યાનાં વખાણ કરું? એનાં કવિત-છન્દો સાંભળી મારા ઉરનાં કપાટ તૂટી પડે છે. પણ હાય રે હાય! ગોરાણી! એવો રિદ્ધિવંત જુવાન કવિતાને મૃત્યુ-લોકના માનવી ઉપર ઢોળે છે, લક્ષ્મીની લાલયે રાજનાં ગુણગાનમાં વાપરે છે, એ દેખીને મારો આત્મા ઘવાય છે. અહોહો! એ વાણી જે જગતપતિનાં ગુણગાનમાં વળે તો! તો એ કવિતાથી ચોરાશીના ફેરા તો પતી જાય, ને જગતમાંયે પ્રભુભક્તિની પરમ કવિતા રચાઈ જાય. ગોરાણી! એના હરેક કાવ્યથી સભા થંબે છે. રાજ રાવળ જામની છાતી ફાટે છે, રાજ મારી સામે જોવે છે, હું અસંતોષથી ડોકું ધુણાવું છું, મારા મોળા મતને લીધે રાજની મોજ મારી જાય છે. ને જુવાન ચારણ મારા ઉપર બળીજળી જાય છે. હું એને દુશ્મન દેખાતો હોઈશ; પણ ગોરાણી! મારા મનની કોણ જાણો? હું તો આવી રસનાને અધમ રાજસ્તુતિમાંથી કાઢીને દ્યુરભક્તિમાં વાળવા મથું છું.”

“બાપ સાંગા! પીતામબર ગુરુનું આવું કથન સાંભળતાં જ મારાં ગાત્રો ગળી ગયાં. હું ન રહી શક્યો. તુલસીની મંજરિયાળી ધાટામાંથી બહાર નીકળીને મેં દોટ દઈ તલવાર પીતામબર ગુરુને ચરણે ધરી. એમના ખોળામાં માથું ટાજયું, અને તે દિવસથી રાજસ્તુતિને મેલીને હરિભક્તિ આદરી. મારા ‘હરિરસ’ ગરુથના પ્રથમ દોહામાં જ મેં ગાયું કે,

**લાગાં હું પહેલો લળે, પીતામબર ગુરુ પાય, બેદ મહારસ બાગવત, પાયો, જેણ
પસાય.**

સાંગો ગોડ આ બધી બીના સ્તરધ બનીને સાંભળી રદ્ધ્યો, ત્યાં તો માએ વાળું પીરસ્યું. સાંગાએ પોતાને ખલે નાખવાની એક મેલી ઉનની કામળી પાથરીને દ્યુરદાનજીને તેની ઉપર બેસાડ્યા. કવિએ એ ગરીબની આધીપાતળી રાબણાશ કોઇ રાજથાળી કરતાંયે વધુ મીઠાશથી આરોગી.

જમીને દ્યુરદાનજીએ કદયું : “ભાઈ, મારે એક નીમ છે કે એક વરસમાં એક જ વાર દાન લેવું. આજ તારી પાસે હાથ લાંબો કરું છું.”

“માગો, દેવ! મારી પાસે હશે તે બધું આપીશ.”

“ફક્ત આ તારી ઉનની કામળી દે. એ પવિત્ર કામળી ઉપર બેસીને હું દ્યુરની પૂજા કરીશ.”

“ભલે, બાપુ ! પણ મને એક વચન આપો.”

“વચન છે “

“હું વીનવું છું કે હિંગળાજથી પાછા વળો ત્યારે અંહી થઈને પદ્ધારો. હું આપને માટે એક કામળી કરી રાખીશ. આ તો જૂની થઈ ગઈ છે.”

ઇસર બારોટ વચન આપીને હિંગળાજ ચાલી નીકળયા. અંહી સાંગાએ કામળીની ઊન કાંતવા માડી. વગડામાં કોઈ નદીને કાંઠે વાછડાં ચરતાં ફરે, વાછડાને ગળે બાંધેલી ટોકરી રણકયા કરે અને હરિનાં ભજનો ગાતો ગાતો સાંગો એની તકલી ફેરવીફેરવીને ઊનનો ઝીણો તાંતણો કાંતયા કરે છે. આઠે પહોંચ એના ઘટમાં એકનું એક જ રટણ છે કે ‘મારી આ કામળી ઉપર બેસીને બારોટજુ પરભુની પૂજા કરશે, બેળો હુંયે તરી જઈશ.’

ચાર મહિને કામળી તૈયાર કરીને સાંગો બારોટજુની વાટ જોવા લાગ્યો. અને વાછડાં ચોમાસાની વાટ જોવા લાગ્યાં.

વાછડાંને ચોમાસું તો આવી મહયું, પણ સાંગાને હજુ બારોટજુ ન મળ્યા. એક દિવસ આકાશમાં મેદાંડંબર મંડાયો. વાવાઝોડું મરયું. મુશળધાર મે વરસવા લાગ્યો અને ગામની નદી બેચ કાંઠે પરયલકારી પાણીના કોગળા કાટવા લાગી. સાંગો વાછડાં લઈને સાંજ સુધી સામે કાંઠે થંભી રદ્દ્યો. પછી એને લાગ્યું કે મારી મા ઝૂચશે. આ વાછડાં આંહી ને આંહી થીજુ જશે. ને હવે બહુ તાણ નથી રદ્દ્યું, એમ વિચારી સાંગો વાંછડાંને હાંકી પાણીમાં ઊતર્યો. બીજા બધાં વાછડાં તો ઊતરી ગયાં. પણ સાંગાએ જેનું પૂછકું જાલ્યું હતું તે વાછડો મધવહેણમાં લથડયો. સાંગો તણાયો કાંઠે ઊભેલા લોક પોકાર કરી ઊઠયાં : ‘એ ગયો, એ તણાયો.’ પણ એને બચાવવા કોઈ ન પડયું. પાણીમાં ડુબકાં ખાતો ખાતો સાંગો પૂરની વરચેથી શું બોલે છે ? એને બીજુ કાંઈ ન સાંભર્યુઃ :

**જળ દૂબંતે જાય, સાદ જ સાંગરીએ દિયા,
કહેજે મારી માય, કવિને દીજો, કામળી.**

પાણીમાં દૂબતો દૂબતો સાંગો સાદ કરે છે કે ‘ ઓ ભાઈઓ , મારી માને કહેજો કે કવિરાજ આવે ત્યારે પેલી કામળી દેવાનું ન ભૂલે.

**નદીએં, વેળુ, નાગ, સાદ જ સાંગરીએ દિયા,
તોશો કાંઈ ત્યાગ, મન જોજો માટવ તણું.**

નદીમાં કારમી વેળ આવી છે, ચારે તરફ સર્પો ફેણ માંડી રદ્દ્યા છે, છતાં તેમની વરચેથી સાંગો સાદ કરે છે કે ‘કવિને કામળી દેવાનું ન ભૂલજો.’ એને બીજુ કાંઈ નથી

સાંભરતું હે સાંગા, કેવો તારો ત્યાગ ! માઠવ રાજ રોજ ચારણોને લાખપસાવ દેતો,
છતાં તારા દાનની તોલે એ ન અવે.

**સાંગરીએ દીધા શબ્દ, વહેતે નદપાણી,
દેજો ઈસરદાસને, કામળ સહેલાણી.**

વહેતાં પૂરમાં તણાતાં તણાતાં સાંગે શબ્દ કદયા કે કવિ ઈસરદાનજુને મારી
યાદરન્ઘે એ કામળી દેજો.

માને એટલો સંદેશો મોકલાવીને સાંગો અલોપ થઈ ગયો. નદીનાં મોજા એને
દરિયામાં ઉપાડી ગયાં. થોડે દિવસે ઈસરદાનજુ આવી પહોરયા. દીકરા વિના ઝરતી
ડોસીએ પોતાની પાંપણોનાં પાણી લૂછીને કવિને રોટલો જમાડવાની તૈયારી કરી. જમવા
બોલાવ્યા. ઈસરદાને પૂછ્યું: “સાંગો કચાં ?”

ડોસી કહે: “સાંગો તો ગામતરે ગયો છે. તમે જમી દ્યો, બારોટજુ !”

ચતુર ચારણ ડોસીનાં આંસુ દેખી ગયો. એણે સાંગા વિના ખાવું-પીવું હરામ કર્યું.
ડોસીએ છેવટે કદયું: “સાંગાને તો નદી-માતા તાણી ગઈ.”

ચારણ કહે : “અમ બને જ નહિ. રજપૂતનો દીકરો દીધે વચને જાય કે ?”

“અરે દેવ ! સાંગો તો ગયો. આખું ગામ સાક્ષી છે. પણ જાતાં જાતા તમને કામળી
દેવાનું સંભારતો ગયો છે, હો ! પાણીમાં ગળકાં ખાતાં ખાતાં પણ એણે તો તમને કામજય
દેવાની જ ઝંખના કરી’તી.”

“સાંગાના હાથથી જ કામળી ન લઉં, તો હું ચારણ નહિ. ચાલો, બતાવો, કચાં
ડૂબ્યો સાંગો ?”

ડોસી કવિને નદીને કાંઠે તેડી ગઈ, અને કદયું: “સાંગો અંહી તણાયો.”

“ સાંગા ! બાપ સાંગા ! કામળી દેવા હાલ્ય !” એવા સાદ કરી-કરીને કવિ
બોલાવવા લાગ્યા. દંતકથા કહે છે કે નદીનાં નીરમાંથી જાણે કોઈ પડયા દેતું હતું.
કવિને ગાંડો માનીને ડોસી હસતી જાય છે, વળી પાણી રોઈ પડે છે; ત્યાં તો નદીમાં પૂર
ચડ્યું, પાણીના લોાટ પણડા ખાઈ કોઈ રાક્ષસોની જેમ ગર્જના કરવા લાગ્યા. ફરી
કવિએ સાદ દીધો : “સાંગા ! કામળી દેવા હાલજે, મારી કામળી ! હરિની પૂજાને મોડું
થાય છે !”

“આવું છું, દેવ, આવું છું !” આધેથી એવો અવાજ આવ્યો. જુઅે ત્યાં એ જ
વાછરડાનું પૂછું ઝાલીને સાંગો. તરતો આવે છે. બહાર નીકળીને જાણે સાંગો ચારણને
બાગી પડયો. એના હાથમાં નવી કરેલી કામળી હતી. કામળી સમર્પીને સાંગો ફરી વાર
મોજાંમાં સમાયો; ઈસરદાને છેલ્લો દોહો કદયો :

દીધાંડી દેવળ ચડે, મત કોઈ રીસ કરે,
નાગડચાળાં ઠાકરાં, સાંગો ગોડ સરે.

નાગડચાળાના હે ઠાકોર ! તમે કોઈ રીસ કરશો મા કે હું સાંગાને એક કામળીને
ખાતર એટલો બધો વખાણીને તમારો પણ શિરોમણિ શા માટે બનાવું છું; કારણ કે એ તો
ખરેખરો દિલદાતાર ઠર્યો, દિલનો દાતાર હોય તેનું જ ઈકું કીર્તિના દેવળ ઉપર ચડી
શકે છે. આમાં દાનની વસ્તુની કિંમત નથી, પણ એક વાર મુખથી કહેલું દાન મરતાં
મરતાં પણ દેવા માટે તરફડવું એની બલિહારી છે.

અંચળ તાણનારા !

“હું કો, હાંકો માલને. ચોપ રાખો જુવાનો ! વાંસે. વાર વહી આવે છે.”

એવા ચીડિયા કરતા એકસો બોકાનીદાર જાડેજા જુવાનો ભેંસોનાં ખાડાં ઉપર લાકડીઓની ફડાફડી બોલાવતા ચારે બાજુથી તગડી રહેલ છે. દરાંગદરા તાબાના ગામ નગરાથી ટીકર ગામને કેડે માલ ઘોળી જાય છે. રણની સપાટ ધરતી ઉપર ભેંસોના પડછાયા છવાઈ ગયા છે. ઝાંઝવાંનાં જળ જામતાં આવે છે. ભેંસો સીધે માર્ગ ચાલતી નથી. પાછી વળવા મથે છે. ઘેરથી પાડળના સાદ પડતો હોય એવી જાણે બૂમો આવે છે. મા બાળકને બોલાવતી હોય એવી વાંબ સંભળાય છે :

“ બાપ ભગર ! મોળી જુવ સાટાની, ભગર !”

એ સાંભળીને આખા ખાડામાંથી ચાર ભેંસાના કાન મંડાય છે, ચારેનાં પૂછ ઊંચાં થાય છે, ચારેના કંઠમાંથી કરળણાભર્યો રણકાર નીકળે છે, ને ચારે ભેંસો પોતાના ઉપર વરસતી પરોણાની પ્રાણિની પણ મેં ઊંચાં કરીને નગરા ગામને માર્ગ મીટ માંડે છે.

“આ વાંસે ચસકા કોના પડે છે ?” જાડેજાએ કાન માંડીને સાંભળી રહ્યા.

“અ વાર નથી, સીમાડે કોઈક બાઈ માણસ ધા દેતું દોડયું આવે છે. એકલવાચું લાગે છે.”

લુંટારાએ તળાવડીની પાળ વળોટે તે પહેલાં તો “ ઊભા રો ” બાપ ! મારા વીરાઓ, જરીક ઊભા રો ! ” એવો અવાજ દેતી ઓરત અંબી ગઈ, એના હૈયામાં શ્યાસ સમાતો નથી. રાતુચોળ લોહી એના માં ઉપર છોળો મારી રદ્દ્યું છે. વાળ વીખરાઈ ગયા છે. માથે ઓટેલ ઊનનો ભેણિયો ખભે ઊતરી ગયો છે. આખો દેહ પરસેવે નાહી રહેલ છે.

ચાર ભેંસો એને દેખીને આકુળવ્યાકુળ થઈ ગઈ. જાડેજાઓની ડાંગો ખાતી પણ એ ચારે આ બાઈની સામે દોડવા લાગી.

“બાપ ! મારા પિયર ! તમારં તો જાદવ કુળ : તમે જાડેજા માયલા પણ સાહેબ સાખના બેટડાએ : તમારે ને દરાંગદરાને વેર, એમાં મારી ગરીબ ચારણયની ભીસું કાં હાંકી જાવ ? હું તો તમારી બીન વણું. અને મારો ચારણ પરદેશ વર્તવા ગયો છે. એ પાછો વળશે ત્યારે છાંટો છાશ વન્યા વાળું શેણે કરશે ? આ ભીસુનાં દૂધ તમે સાહેબ રજપૂતોનાં ગળાં હેઠે શે ઊતરશે ?”

પરદેશ ગયેલો પોતાનો ચારણ સાંભરતાં ચારણીના ભરજુવાન દેહ ઉપર લાલપ છલકી. ગાલ ઉપર આઠ આઠ ચૂમકીઓ ઊપડી. રૂપનો સાગર જાણે પૂનમની સાંજરે હેલે ચડ્યો. બોકાનીઓને મોટા ઉપરથી જરીક ખેસવીને સાહેબ જડેજાઓ બોલ્યા : “આઈ ! ટીકર આવજો. તમારી બેંસુ હશે તે કાઢી દેશું : અટાણે આખા ખાડામાંથી કચાં તારવવા બેસીએ ! અમારી વાંસે વાર વહી આવે છે.”

“ તમને ખમ્મા, મારા વીર ! પણ, મારા બાપ ! મારી ચારે ભગર કાંઈ ગોતવી પડે ? જો આ ઊભી મારી હાથથિયું. એક હજાર બેંસુમાંય નોખી તરી નીકળે ! મેં ચારેની બહુ ચાકરી કરી છે, મારા બાપ !”

“ ઠીક આઈ, તારવી લ્યો તમારી ચાર બેંસુ.”

ચારણીએ એની ચારે ભગરીને નામ દઈને બેલાવી. કાન ફ્ફડાવતી ને પૂછડાં ઉલાઘતી ચારે બેસો નોખી તરી ગઈ. પણ ત્યાં તે રજપૂતોની આંખ ફાટી ગઈ. એ કાળીભમ્મર કાચા, ગળામાં હંસડી આવી જાય એવી સાંકળ, કપાળમાં ધોળી ટીલડી, અધમણ દૂધ ભરેલાં આઉં, એવી બેંસ કેાને ગળેથી છૂટે ?

જડેજાઓએ એકબીજાની સામે મિચકારા માર્યા. ફાટેલ જુવાનડા હતા તે બોલી ઉઠયા : “એ બાઈ, ઈ ચાર બેંસુના આંચળ કોણ તાણશે, ખબર છે ? જે અમારી પાસે પોતાના આંચળ તણાવતી હશે ઈ; બીજુના હાથ બોંઠા પડશે, બોંઠા.” બોલનારાઓની મેલી નજરો બાઈની છાતી ઉપર રમવા લાગી.

ચારણી થંબી ગઈ એની જબરદસ્ત છાતીમાં જાણે ધમણ ધમવા લાધી. કાળી વાદળીમાંથી વીજળી ઝબૂકે તેમ કાળી કાળી બે આંખોમાંથી જાળ ઊઠી. સુકોમળ હાથે કમરમાંથી છરો કાઢીને એણે પોતાના બેય થાનેલા કાપી નાખ્યા. જુવાન રજપૂતોની સામે ફેંકીને કદયું : “લ્યો બાપ, તાણયા કરજો અને ધરાઈ ને દૂધ પીધા કરજો !”

છાતીએથી ધખ ધખ લોહીની બે ગૌમુખી વણૂટી. રજપૂતો કાંપતાં કાંપતા જોઈ રહયા. ચારણી ત્યાંથી ધેર ભાગી. ધેર આવી ગાડું જોડાવી એના ભાઈ કેશવદાસ રતનાની પાસે પહોંચી જઈને કદયું : “ભાઈ ! મારાં આંછળ તાણવા આજ ટીકરના રજપૂતો આવ્યા’તા, તું ચોટીલે જાજે ને આપા મૂળુ ખાચરને બોનનો ઝાગ્યા જુવાર કે’જે.”

એટલું કહીને એણે થાનેલા ઉપર બાંધેલું લૂગાડું છોડી નાખ્યું. એના પ્રાણ ત્યાં ને ત્યાં નીકળી ગયા.

બહેનના દેહને દેન દઈને કેશવદાસ ચારણ ચોટીલે ચાલ્યો. ચોટીલાના મૂળુ ખાચરને તો આખી પાંચાળ અત્યારે

1. સાંકળ - ગરદન , જે બેસની ગરદન બહુ ઝીણી હોય
તેના શરીર ઉપર લોહી ખૂબ હોય.

પૂજુ રહી છે.લૂંટફાટ અને અત્યાચારના એ જુગમાં મૂળુ ખાચરની તો નાડી ધોઈને પેટપીડવાળી બાઈઓને પવાતી હતી. મૂળુ ખાચર ધોડે બેસીને માર્ગ ચાલ્યા જતા હોય, ખરો ઉનાળો ખેરના અંગારા વરસાવતો હોય અને એમાં જો કોઈ આવીને કહે કે “બાપુ, મારી ઘરવાળીને આડું આવ્યું છે,” તો એ કાઠી ત્યાં ને ત્યાં થંભી જતો, તે જ જગ્યાચે દાસિયા નાખીને હાથમાં સૂરજની માળા લઈ બેસી જતો; અને હોકાની ચલમાંથી ચપટી રાખ નાખીને એ પાણી આપતો. આવનાર ધણી પોતાને ગામ જઈને એ પાણી પોતાની બાયડીને પિવડાવે, અને પાછા જઈને દરબારને કહે કે “બાપુ, આડું ભાંગી ગયું, ત્યારે મૂળુ ખાચર એ તડકેથી માળા ફેરવવાનું બંધ કરીને પાછા ધોડે ચડે, ત્રણ કલાકમાં જે આડું ભાંગ્યાના ખબર ન આવે તે પ્રાણ કાઠી નાખવા માટે તરવાર પણ તૈયાર રાખીને જ બેસતા.

એક વખત ઉદેપુરના રાણાને કોટ નીકળ્યો. એણે મેવાડમાં વાત સાંભળી કે કાઠિયાવાડના દરબાર મૂળુ ખાચર પરનારીસિદ્ધ પુરુષ છે. એનું નાહેલું પાણી લાવીને રાણાજી નહાય તો કોટ ટળે. રાણાના માણસો ચોટીલે પહોરયા. દરબારના માણસો સાથે મતલબ કરી, દરબારનું નાહેલું પાણી એક દિવસ તાવડામાં જિલાઈને મેવાડને રસ્તે પડ્યું. પાછળથી મૂળુ ખાચરને એની ખબર પડી. એના પરિતાપને પાર ન રદ્દ્યો. એણે વિચાર્યુ : “ હાય ! હાય ! રાણાનો કોટ નહિ મેટે તો જગતમાં મારે માટે શું કહેવાશે ? એ કરતાં તો મરવું શું ભૂંડું ?” એ ઉદેપુર પહોરયા. છાનામાના જઈને રદ્દ્યા. લોકોને મોટેથી જ્યારે એણે એ પાણી વડે રાણાને કોટ મટ્યાની વાત જાણી, ત્યારે એને નવો અવતાર આવ્યો. ચોટીલે પાછા વરદા.

એવા દેવતાઈ પુરુષને કવિ માનવીની સાથે કેમ કરીને સરખાવે ?

મૂળુ માનવીએ, માણો કી મીઠાવીએ,

અરસ ઢંદર તણે, તું નરખેવો નાગાઉિત !

નાગ ખાચરના પુત્ર, મૂળુ ખાચર, આરસની દેવમૂર્તિ હોય તેને

જેમ દેવ સાથે નથી સરખાવાતી, તેમ માનવીને તારી સાથે ન સરખાવાય. અર્થાતુ, તારો દેહ માનવીનો છે, પણ તું પોતે તો દેવ છો.

સિંતેર વરસના, શેત રૂપેરી દાટીમૂછે શોભતા મૂળુ ખાચર ગામતરે જતા હતા.

બેળા પંદર-વીસ અસવારો હતા. એમાં સામે રસ્તે આવતા કયાડી ધોડીના અસવાર ઉપર એની નજર પડી. પૂછ્યું : “બાઈ, પાંચાળમાં ઉધાડે માથે ભમનારો આ કોણ આવે છે ? પાદડી કે પનિયું કાંઈ કાં નથી બાંધેલ ?”

અસવાર નજુક આવ્યો. એઠાખાયો : “આપા, આ તો કેશવદાસ ગટવી.”

“ગટવી, રામ, રામ ! આમ ઉધાડે માથે કાં ?”

કેશવદાસે રામરામ ન કર્યા. એની આંખોમાં આંસુડાં હતાં. એણે દુછો ગાયો :

જોગાહર, જાચણ તણી, ધાયું કાન ધર્યો,

કાઠી, કટક કર્યો, મૂળવા, ટીકર મારવે.

હે જોગા ખાચરના પૌત્ર, મૂળુ ખાચર, યાચકની —ચારણની— ચીસને કાને ધરજે. હે કાઠી, દળકટક લઈને ટીકર ગામને રોળી નાખજે ! પછી જ રામ રામ કરશું. પછી જ હું માથું ટાંકીશ. આજ હું કયા શૂરવીરની લાજે માથું ટાંકું ! હાય હાય, મૂળુ ખાચર ! પાંચાળમાં કોઈ સૂરજ-પૂતર નથી રહ્યો ત્યારે જ સાહેબ રજપૂતો વગડામાં અંતરિયાળ આપણી બેનદીકરિયુંનાં થાન ઉપર નજર નાખે ને !

“કેશવદાસ, તમે આ શું બોલો છો ?”

1. નાગ ખાચરના પુત્ર, મૂળુ ખાચર, તને અન્ય માનવીઓ સાથે શું સરખાવવો ? અમે તો તને સ્વર્ગપતિ ઈન્દ્ર બરાબરીનો – અર્થાત દેવરાજા સૂપ જ જોયો છે.

“આપા મૂળુ ખાચર ! ઝાગી વાર નથી થઈ. હજુ કાલે સવારે જ મારી બોનના થાનેલા કપાણા. મરતી મરતી એ તારં નામ લેતી ગઈ છે.”

કેશવદાસે આખી વાત વર્ણવી. મૂળુ ખાચરની આંખોમાંથી ઊનાં ઊનાં આંસુ દડી પડ્યાં. એનું કલેજું સડસડ્યું. “અરે હાય હાય હાય ! કાઠી લૂંટશૂંટ કરે; કાઠી મારપીઠમાં પાછું વળીને ન જુઓ, કાઠીનાં પાપ તો પાર વગરનાં; પણ કાઠીએ સ્ત્રીની જાતને જોગમાયા કરી સદા પૂજુ છે. આજ પાંચાળને પાદર કરછી રજપૂતોએ કાળો કામો કર્યો, અમારી દેવભોગ લાજુ. સતી પાંચાળનું આ પિયરિયું શરમાણું. પણ કેશવદાસ ગટવી ! આ લ્યો, આ કોલ. ત્રણ દીમાં જો હું ટીકરને તાવડીમાંથી રોટલો ઉથલાવે તેમ ન ઉથલાવું તો જાણવું કે મૂળુ ખાચર સૂરજપૂતર નહોતો, - તો એના માવતરમાં ફેર જાણજો !”

“બસ, આપા ! તો હવે કસૂંબા પીએ !”

કસૂંબા લઈને મૂળુ ખાચર ગામતરે ન જતાં પાછા વળ્યા. પણ દેવને કરવું છે તે એ જ રાતથી આપાને માથાનો દુઃખાવો ઉપડ્યો. તાવ ચડ્યો. ટીકર તો

આદેં રહી ગયું સ્વર્ગાપરના દરવાજા દેખાયા. પણ જીવ કેમેય કરીને જતો નથી.

દીકરાએ પિતાની પથારી ઉપર બેસીને પૂછ્યું : “બાપુ ! જીવ કેમ જતો નથી ? પાંચાળમાં સહુ ટોળો કરે છે કે મૂળુ ખાચર સતવાદી મોતથી ડરી ગયો. બાપુ, જીવતરમાં એવડી બધી શી મમતા રહી ગઈ?”

“બેટા !” મરતાં મરતાં બાપે દીકરાને હાથ દાબીને કદયું : “તારો બાપ મોતથી ન ડરે; પણ મારા જીવતરનું એક કામ રહી ગયું, ટીકર મારવી હતી, પાંચાળનાં થાન તાણવા આવનાર સાહેબ રજપૂતોના પ્રાણ તાણવા હતા. પાંચાળની દીકરિયુંનાં રૂપ એ રજપૂતોથી ન દેખી શકાયા. હવે પાંચાળિએ પોતાની દૂધભરી ભાગીરથી જેવી છાતિયું કર્યાં સંતાડશે ?”

દીકરાએ આખી કથા જાણી લીધી. કદયું : “બાપુ ! એમાં શી મોટી વાત છે? બાપનાં કરજ તો બેટાઓ ફેડતા જ આવેલ છે. લ્યો, આ પાણી મૂકું છું કે તમારં તેરમું કરીને ચૌદમે જ દા'ડે ટીકર માથે મીઠાનાં હળ જોડાવું.”

“ બસ, બાપ !”

“ ત્યારે કરો સદગતિ.”

મૂળુ ખાચરને જીવ ચાલ્યો ગયો. એના કારજ ઉપર સોરઠની ત્રણે પરજોના કાઠીએ બેળા થયા. ડાયરાને જમાડીજુટાડી તેરમાની સાંજે આપા મૂળુના પુત્ર સહુને ટીકરના રજપૂતોનું પાપ જાહેર કર્યું તમામ કાઠીઓએ ત્યાંથી પરબારા જ ટીકર ઉપર ચડવાને ઠરાવ કર્યો.

મોડી રાતે સહુ સૂતા તે વખતે મૂળુ ખાચરના બુદ્ધા ચારણે છાનામાના ગટમાં જઈને જુવાનને કદયું :

“બાપ, વાંસેથી જગત વાતું કરશે.”

“શી વાતું, દેવ ?”

“ કે બાપને વચન આપતી વખતે તો એકલો જશ ખાટી ગયો, અને અંતે બાયલો ત્રણ પરજુંની મદદ લઈને ગયો !”

“દેવ, તમારાં વેણ એક લાખ રૂપિયાનાં.” પરભાતે ઊઠીને એણે મહેમાનોને કદયું : “હમણાં તો સહુ પદારો, પછી ટીકર ભાંગવાનો દિવસ ઠરાવશું.”

ત્રણે પરજ વીખાઈ ગઈ, દીકરો એકલો પોતાનાં જ ઘોડાં લઈને ચડ્યો. ટીકર ભાંગયું, અને કેશવદાસને ટાંકણિયું ગામ દીધું.

મોત સાથે પ્રીતડી

આ શરે ત્રણસો વરસ પહેલાં, પાલિતાણાની ગાર્દિયાધારવાળી ગાડી ઉપર કંધાજુના કુંવર સવાજુ ગોહિલ રાજ કરતા હતા. અટારેક વરસની અવસ્થા હતી. લોહીના ટીપેટીપામાંથી જુવાની પોકાર કરતી હતી, ‘મને મરવા દે; મોતની સાથે રમવા દે.’ જુવાનીમાં જ મોતની સાથે પ્રીતડી બાંધવાનો એ શૌર્ય-જુગ ચાલતો હતો.

એક દિવસ કચેરીમાં દરખારના વૃદ્ધ મામાને દમ ચઢ્યો. ઉધરસ ખાતાં ખાતાં એના મોમાંથી લાળ પડી ગઈ. સવાજુએ મો મલકાવી કદયું : “અરે મામા, ગધપણમાંચ માનસને જુવલું શે ગમતું હશે ? આ દમ ચડે, નાકે લીટું વહી જાય, મોટે લાળું વરસે એમાં શી મગજા પડે છે ?”

મામા બોલ્યા : “ભાઈ, શું કરવું ? માત આવે ત્યારે જ છુટકારો થાય ને ?”

“મોત તો આપણે બોલાવીએ ત્યારે હાજર જ છે ને, મામા ! ઈશ્વર કયાં આડે હાથ દેવા આવે છે ?”

“એ તો વાતો થાય, બાપ ! પ્રાણ કાઢી નાખવા એ કંઈ રમત વાત છે ?”

“ના, મામા ! વાત નહિ, સાચું કરી બતાવું લ્યો, આ પરતિજ્ઞા છે કે ત્રીસ વરસે મારે દેહ પાડી નાખવો.”

આખી કચેરીનાં મો કાળાં પડી ગયાં, સહુ સમજતા હત્યા કે સવાજુની પરતિજ્ઞા એટલે લોટે લીટી. મામીને મરવા જેવું થઈ પડયું સવાજુનાં બહેન સાસરે હતાં. ત્યાં એમને ખબર પડી. બહેન ગાર્દિયાધાર આવ્યાં. ભાઈની પાસે કાપડાની માગણી કરી. ભાઈ કહે : “બેલે બહેન, જે માગે તે આપું.”

“ભાઈ, હું માગું છું કે તું પાંચ વરસ વધુ દેહ રાખ્ય.”

હસીને સવાજુ બોલ્યા : “અરે બહેન ! મૂરખી ! પાંચ વરસ વધારે જીવું તે તારી પાસેથી ઊલટું કાપડું લીધું કહેવાય. માટે જ, મારા ત્રીસ વરસમાંથી પાંચ વરસ તને કાપડાનાં કરું છું. એટલે હવે હું ત્રીસને બદલે પચીસ વરસ દેહ પાડીશા.”

દરસકે ને દરસકે રોતી રોતી બહેન ચાલી ગઈ. ભાઈનું બોલયું કોઈથી ફરે તેમ નહોતું, બહેન, ભાઈને બરાબર એઠાખતી હતી. મોતની વાટ જોતાં જેતાં સવાજુનાં વરસ વીતવા લાગ્યાં, પણ ધીગાણાનું ટાણું જ ન આવે. ઘણે ઘણે ઠેકાણે જઈને મસ્તી કરી આવે, પણ કોઈ એની સાથે લડવા જાય નહિ. પછી પોતાના વાવણી ગામને પાદર દૂબાણિયા નામે એક માટે ભયંકર ફૂવો છે. તેના ઉપર એક વેંત પહોળું પાટિયું મુકાવીને

પોતે પાટિયા ઉપર ઘોડો હંકચ્યો, એમ સમજુને કે પાટિયા ઉપરથી ઘોડે લથડે એટલે કૂવામાં ડૂબીને જીવ કાઢી શકાય, કારણ કે જુઝ મળતું નથી, અને આપદાત કરવા કરતાં આવી રમત રમવામાં જ ઊંઠલી જવું વધુ સારં. પણ તેમાંથી ઘોડે ન લથડ્યો.

પછી સવાજુએ એક દિવસ ભાદરને કાંઠેથી જેતપુરના કાઠીઓની કાઠિયાણીઓનું હરણ કર્યું. બાઈઓને ગારિયાધાર લાવીને સગી બહેનોની રીતે રાખી.

ગારિયાધારને પાદર એક દિવસ કાઠીઓની જંગી ફોજ આવીને ઊભી રહી. સવાજુ રણસાજ સજુને હાજર થયા. સામસામી બે હાર કરીને કાઠીઓની ફોજ ખુલ્લે શરીર ઊભી હતી. સામે ઊભા રહીને સવાજુએ કંદયું : “ શૂરવીરો, સાંભળો ! તમે બરાબર તલવાર વાપરજો, તમારી ફોજ સોસરવો હું મારો ઘોડો દોડાવવાનો છું. તમારી બાઈઓને મેં મન, વચન, કાચાથી મા-બહેનો ગણી છે કે નહિ તેની સાખિતી બતાવું છું.”

એવું કહીને એણે કાઠીઓની ફોજ વરચે પૂરપાઠીએ ઘોડો નાખ્યો. સામે તલવારોની ગ્રીક બોલી, પણ સત્યવાદી ધાડેસવાર સાવ કોરેકોરો સામે કાંઠ નીકળી ગયો, કાઠીઓની તલવારે સામસામી જ અથડાઈ.

સામે પડખેથી ફરી વાર સવાજુ બોલ્યે : “શૂરવીરો ! આખા જગતની બાઈઓને મેં મન, વચન, કાચાથી મા-બહેનો ગણી છે કે નહિ તેની સાખી હવે જોજો.” એમ કહીને પાછો ફોજ વરચે ઘુસ્યો. ખર્ડિગ ! ખર્ડિગ કાઠીએની તલવારો સામસામી અફળાઈ સવાજુ સહીસલામત પાર નીકળી આવ્યો.

પછી એ બોલ્યો : “ હવે તો આવો શૂરવીરો ! સ્વર્ગને માગો મને વળાવવા આવો.”

એકલો સવાજુ આખી ફોજ સાથે લડીને મરાયો. આજ એનાં બિરદ ગાય છે કે,

કાંધાઉિત સવે અખીયાત કીધી,

જુગે જુગ વંચાણી ખ્યાત જાકી.

કૂવા પર હંકિયો અસવ જીવ તરણું કરી

ભૂવો વરસ પચીસે ગોહિલ માંકી.

કાંધાજુના પુત્ર સવાજુએ એવું કામ કર્યું કે એની કીર્તિ જુગે જુગ વંચાય છે, જીવતરને તરણા જેવું ગણીને એણે કૂવા ઉપર અશ્વ હંકચ્યો, અને આખરે પચીસ વરસે એ મર્યાદ.

૧૪ કરપડાની શોર્યકથાઓ

૧. ‘સમે માથે સુદામડા ?’

પહેલો પોરોપેરે રેનરો, દીવડા ઝાકમજાળ,

પિયુ કંટાળે કેવડે, ધણ કંકુની લેળ.

ગુ વાન કાઢી જુગલની મિલન-રાતને એવો પહેલો પહોર હતો. દીવડા ઝાકમજાળ બઢે છે. બાવીસ વરસનો મામૈયો ખાચર, પાંચાળના કુંગરમાં રમી રમી રાતોચોળ બનેલે કાઢી જુવાન એ રાતે કોઈ સુગંધી કેવડા સમો ફરે છે, એને રોમેરોમથી પહાડની જુવાની મહેકે છે, અને હજુ પરણીને તાજુ ચાલી આવતી કાઠિયાણી પિયુ બેળી હિંગળોકિયે ટોલિયે બેઠી બેઠી કંકુની પૂતળી જેવી દીસે છે.

વાતો કરતાં કરતાં ઓચિંતાની કાઠિયાણી ઓગપાઈ ગઈ. એનું મો કાળું પડી ગયું. મામૈયા ખાચરે પૂછ્યું : “શું છે, કેમ ચકળવકળ જુઅ છે ?”

“ કાઢી ! મને આ ઓરડામાં કોઈક ત્રીજા જણાનો ઓછાયો પડ્યો લાગ્યો. ”

“લે ગાંડી થા મા, ગાંડી ! કોક સાંભળશે તો તને બીકણ કહેશે. આંહી કોની મગફૂર છે કે પગ દઈ શકે ? ડેલીએ મારો સાવજ લાખો કરપડો ચોકી દઈ રહ્યો છે.”

કાઠિયાણી નવી પરણીને ચાલી આવતી હતી. બહાદુરની દીકરી હતી. બીકણ ગાણાઈ જવાના રડથી એ ચૂપ રહીને પતિની સોડમાં સૂઈ ગઈ, પણ એની આંખો ઘણી લાંબી વાર સુધી ઓરડાની દીવાલો ઉપર ફરતી રહી. ઓરડો જાણે હસતો હતો. અસલમાં કાઢીઓના ઓરડાની અંદર એક પછીતની પડખોપડખ બીજુ પછીત ચણાતી. વરચે રહેલા પોલાણને પછીતિયું કહેવાતું. મોયલી પછીતમાં નાનું એક બારણું રાખતા અને એ બદ્યું ગુપ્ત રહે એટલા માટે આખી પછીતે ચાકળા, ચંદરવા, તોરણ અને વાસણની રૂપાળી માંડ માંડી દેતા. કાઠિયાણીને જેવું ઘર શણગારતા આવડ્યું છે એવું બીજું કોણે શણગારી જાણ્યું છે? એ ગાર કરે છે ત્યારે કોણ જાણે એના હાથમાંથી કેવા કેવા રંગ નીતરે છે ! એના ઓળીપામાં જે સુંવાળપ ઝળકી ઊંઠે છે તે એની હથેઠીએની હશે કે એના હૈયાની ? ચાકળા-ચંદરવાનું ઓટણું ઓટીને જાણે ચારે ભીતો હસતી લાગે છે, પણ એ ભીતોના અંતરમાં શું છે ? કાળું ઘોર પછીતિયું !

જોઈ-જોઈને થાકેલી એની આંખો મળી ગઈ. મામૈયો ખાચર તો કચારનોચ ઘોરતો હતો. બેલડી ભરનીદરમાં પડી એ વખતે એ હસી રહેલા ઓરડાના ચંદરવા ખસેડીને પછીતિયામાંથી ત્રણ જણ નીકળ્યા. ઊંઘતા મામૈયાનું ગળું વાઠીને ચૂપચાપ નીકળી ગયા. થોડી વારે ભીનું ભીનું લાગતાં કાઠિયાણી જાગી ગઈ. કારમો બનાવ દેખીને એણે ચીસ પાડી.

સુદામડા ગામની આખી વસ્તી નીભળી નદીને કંઠે દરબાર મામૈયા ખાચરને દેન દેવા બેગી થઈ અને પછી ચર્ચા ચાલી. સુદામડાના ઘાટીદાર લાખા કરપડાએ વસ્તીને હાકલી: “દરબારનો મારનાર બીજો કોઈ જ નથી, એનો સગો ભાઈ શાપરવાળો લાખો ખાચર જ છે. લાખાને ગરાસને લોભ લાગ્યો છે; ભાઈને મારીમારીને એને બો બેળી કરવી છે; ને આજ એ આંહી કબજો લેવા આવશે.”

વસ્તી ચૂપ રહી. માંહોમાંહે સહુ ગુપપુસ કરવા માંડયા : “ભાઈએ ભાઈઓ વાટે એમાં આપણે શું ? કયે સવાદે આપણે માથાં કપાવીએ ?”

ડાંયો કાઠી લાખો કરપડો બેલ્યો : “ભાઈઓ, આવો, આપણે ઠરાવ કરીએ કે આજથી સુદામડાને ધણી કોઈ એક જણ નહિં; એક ગરાસ ખાય અને બીજા સહુ એની મજૂરી કરે એમ નહિં; આજથી ‘સમે માથે સુદામડા ? : એટલે જેને ધેર જે જે કંઈ ગરાસ-ચાસ હોય તે આજથી એની અધાટ માલિકીનો : સુદામડાની વસ્તી જ સુદામડાનો રાજ. ખબરદાર ! આપો લાખો ખાચર આવે કે માટો ચકરવર્તી આવે, આપણે એકએક સમશેર લઈને સુદામડાનો બચાવ કરવાના છે. છે કબૂલ ?’

વસ્તી એ કબૂલ કર્યું : તે દિવસથી – સંવત ૧૦૦૬ની આસપાસથી – ’સમે માથે સુદામડા’ બન્યું. સહુને પોતપોતાની જમીનના અધાટ હક મળી ગયા... * સહુને ‘મારં સુદામડા’, ‘મારં સુદામડા’ થઈ પડ્યું. પોતાપણાને કોટો ફૂટયો.

૨

“દિરજંગ ! દિરજંગ ! દિરજંગ !” કાનના પડદા તોડી નાખે તેવા ધોર નાદ કરતોબૂંગિયો ટોલ બજવા લાગ્યો, અને સુદામડામાં રાજગઢના કોઠામાં ચારણની વાર્તા થંભી ગઈ. જુવાન કાઠીડાઓનો ડાયરો ગુલતાન કરવા બેઠો હતો તેના હોશકોશ ઊડી ગયા.

માણસોએ દોડતા આવીને કદયું : “પીઠારાનું પાળ આવ્યું. આથમણો ઝાંપો ધેરી લીધો.”

જુવાનો સામસામા જોવા લાગ્યા ન્ગામમાં કોઈ મોટેરો હાજર ન હોતો. લાખો કરપડો તમામ મોટેરાઓને પાળમાં

લઈને નળકાંઠા તરફ ગયો છે. સોળ-સોળ અને અટાર-

અટાર વરસના ઉગતા જુવાને દિડમૂઠ બનીને બેઠા રહ્યા. હાય હાય. કાળજાળ પીઠારાઓનું કટક આવ્યું. કાચા મૂળાની જેમ સહુને કરડી ખાશે !

કોથાની પછવાડેની બારીએથી એક ધીરો અવાજ આવ્યો : “જેઠસૂર ! ભોજ ! નીકળી જાવ ! ઝટ નીકળી જાવ !”

બે જુવાનોએ પાછલી બારીએ નજર કરી. નીચે બે ઘોડાં સાબદાં કરીને એક આધેડ આદમી ઉભેલ છે. ઈશારો કરે છે : “બેય જણા ઝટ ઊતરી જાવ; ચડીને ભાગવા માંડો.”

બે જુવાનો જુવને વહાલો કરીને કોઠેથી ઠેકવાની તૈયારી કરે છે, ત્યાં તો જેણે વાર્તા માંડી હતી તે ચારણે બેયની વચ્ચેથી બારીની બહાર ડોકું કાઢ્યું : “કોણ, માણસૂર ખવડ? આપો માણસૂર ખવડ ઊઠીને – કરપડાઓને ભાણોજ ઊઠીને – અટાણે ગામના જુવાનોને ભગાડે છે ? અરે ! પેટના દીકરા ભોજને તો ઠીક, પણ સુદામડાના શિરોમણિ લાખા કરપડાના દીકરા જેઠસૂરનેય ભગાડે છે ? હાય રે હાય, આપા માણસૂર ખવડ ! કાઠીઓનું આથામી ગયું કે ?”

“લે બસ કર, કાળમુખા !” એમ બોલીને એ ઘોડાવાળો માણસૂર ખવડ જુવાનોને લલચાવવા માંડયો : “બેટા ભોજ ! ભાણોજ જેઠસૂર ! જુવતા હશું તો સાતવાર સુદામડું ઘેર કરશું. ભીત હેઠ ભીસાઈ નથી મરવું ભાગો, ઝટ ભાગો !”

માણસૂર ખવડના દીકરો ભોજ તે ખાબકી પડ્યો. ઘોડીએ ચડી ગયો, પણ જેઠસૂર ચારણની સામે જોઈ રહ્યો. ચારણે કદ્યં : “બાપ ઘેરે નથી ને તું સુદામડું છોડીશ ? અને ‘સમે માથે સુદામડું’ શું ભૂલી ગયો ? આજ લગી ગરાસ ખાવો ગળયો લાગ્યો, ને રક્ષા કરવા ટાણે તું તારા મામા માણસૂરની ઘોડીએ ચઢી જુવ બચાવીશ, જેઠસૂર !”

**સૂદલગઢ ચૂનો કરે, (જો) જેઠો ભાગ્યો જાય,
(તો) એબલ ચાંપો અજ, લાજે લાખણશિયાઉિત !**

હે લાખા કરપડાના દીકરા જેઠા, જે સુદામડું મૂકીને તું આજ તારા બાપની ગેરહાજરીમાં નાસી જા, તે કાઠી કોમના વીર ચાંપરાજ વાળા અને એબલ વાળા * ના નામને કલંક ચર્દે.

ચારણની અંખો લાલચટક બની ગઈ. કોઠો હલમલી ઊઠ્યો. દેવીપુત્રનું મુખ દીપી રહ્યું, એ દેખીને જેઠસૂરે કદ્યં : “મામા, બસ, થઈ રહ્યું. છવે મારે પગો તેની બેડી પડી ગઈ. તમને જુવ વહાલો છે, તો બેજાને લઈને ભાગવા માંડો.”

માણસૂર ખવડ ચારણને ગાળો દઈને ભોજાની સાથે ભાગી નીકળયો. ચારણ કોઠા ઉપર ઊભો થઈને બુલંદ નાદે ગામને બિરદાવવા લાગ્યો. એનાં ગીતો-છંદોએ ગામ આખાને પાનો ચડાવ્યો. પણ તોચ હજુ જેઠસૂર કોઠેથી નીચે ઊતરતો નથી.

સેજકપુરના ભાગદાર વોળદાન ખવડે વાડીએ કોસ હંકતાં હંકતાં સુદામડાને તરદ્યાયો ટોલ સાંભળ્યો; બળદની રાશ હેઠી મૂકીને પરબારી એણે ટાલ તલવાર ઉપાડી

કોઠાની બારીએ સાચ કર્યો : “જેઠા, સોનબાઈ માતાની કૂખની કીર્તિ કરતાં આજ જીવતર વહાલું થઈ પડયું કે? આમ તો જો, આ તલવાર લઈને કોણ નીકળ્યું છે ?”

જ્યાં જેઠસૂર નીચે બજારમાં નજર કરે ત્યાં તો અની માતા સોનબાઈ! જગદ્મબા ઉધાડે માથે ખડગ લઈ ને બજારમાં આવી ઊભી છે.

“માડી ! એ માડી ! મોડો મોડો તોય આવું છું હો !” એવી હાક દેતો જેઠસૂર ઊતર્યો. બીજા પંદર-વીસ કાઢીઓ

1.

આજ સુધી પણ એમ જ છે. વસ્તીના અધાટ હકને પાછે ઝુંટવી લેવા સારુ સુદામડાના દરબારો પણ ઘણી ઘણી વાર અદાલતોમાં લડ્યા છે , પણ વસ્તીના હકકો કાયમ રદ્યા છે.

2.

* આ બે પુરુષોની કથાઓ માટે જુઓ ‘રસધાર’ (ભાગ ૧)ની વાર્તાઓ ‘વાળાની હરણપૂજા’ અને ‘ચાંપરાજ વાળો.’

ઊતર્યો. મોખરે ચાલી ભવાની કાઢિયાણી મા આઈ સોનબાઈ.

મધ્યાંકમાં મુકાબલો થયો. એક બાજુ પંદર-વીસ કાઢી ને બીજુ બાજુ બસો પીઠારા. પણ એક બાજુ વીર જનેતા હતી ને બીજે પક્ષે પાપ હતું. પીઠારાના સાચ માણસો કાઢીના ઝાટકા ખાઈને પડ્યા. ઠેઠ આથમણે ઝાંપે પીઠારાને તગડી ગયા. પણ ત્યાં તો જેઠસૂર અને વોળદાન, બેય જણા ઘામાં વેતરાઈ ગયા. જાણે મોતને પડકારો કર્યો હોય કે ‘જરાક ઊભું રહે, ઝાંપે વળોટવા દે !’ એવી રીતે એ બેય જણા પાળને ઝાંપા બહાર કાઢયા પછી જ પડ્યા.

પીઠારા ચાલ્યા ગયા; ગામ લૂંટાયું નહિં, પણ સોનબાઈની કાચા ઉપર પાંચ ઘા પડી ચૂક્યા હતા. જેઠો અને વોળદાન આધે પડ્યા પડ્યા ડંકતા હતા, તે બેયનાં માથાં પોતાના ટીચણ ઉપર રાખીને એક છાપરીની નીચે માતાજી પવન નાખવા માડ્યાં.

રાત હતી. શત્રુઓ કચાં સંતાઈ રદ્યા છે તેની કોઈને જાણ નહોતી. એણામાં બે જીવાનોનાં માથાં ટેકવીને આઈ સમાધિમાં બેઠાં હતાં. એમાં ઓચિંતાના એ ઝૂંપડીને ચોયદિશ આગાના ભડકા વીટળાઈ વરયા. કાંટાના ગળિયા ખડકીને આગ ચેતાવનાર પીઠારા હતા.

પોતાના પ્રાણ છૂટ્યા ત્યાં સુધી આઈ સોનબાઈ એ દીકરાના અને ભાણેજના દેહ ઉપરથી અંગારા ખેર્યા હતા. ત્રણે જીવતા જીવ સુદામડાને પાદર ‘સમે માથે સુદામડા’ને ખાતર સળગી ભડયું થઈ ગયા.

એ તરણેની ખાંબીઓ આજે આથમણે ઝાંપે ઊભેલી છે.

૨. ફકીરો કરપડો

સુધી દામડાવાળા કનેયા કુંવર જેવા મામૈયા ભાઈનું ખૂન થયું. તેવી જ રીતે ઉબરડાવાળા ભાઈ કલા ખાચરને પણ દાર્ઢિમાં કોઈએ ઝેર દીધું એને વંશ ગયો. આ બીજા ભાઈને મારનાર પણ લાખા ખાચર હતો એમ બોલાય છે.

ઉબરડાની ચોકીદારી પણ કરપડા જ કરતા હતા. ફકીરા કરપડાની અવસ્થા પાકી હતી. એના હાથમાં હવે તો તરવાર દર્દજતી હતી. પણ લાખા ખાચર કે મૂળું ખાચર ઉબરડાના ગરાસ ભોગવે, તે પહેલાં તો મારે મરી ખૂટવું, એવી એની પરતિજ્ઞા હતી. બગડ ગામમાંથી ખાચરોનો એક દીકરો લાવીને એણે ઉબરડાની ગાઢી પર બેસાડ્યો. એનું નામ વેળો ખાચર.

એક દિવસ ફકીરો કરપડો ઘેર નથી. મૂળું ખાચર અને લાખા ખાચર ઉબરડે ચડી આવ્યા. કરપડાની ભાઈઓને હરણ કરી છોબારી ગામે ઉપાડી ગયા. પણ મૂળું ખાચર પવિત્ર હતા. ભાઈઓને એમણે બહેનો કરીને રાખી.

મૂળું ખાચર નહોતા ત્યારે કરપડાએ પણ દરાંગદરા રાજની મદદ લઈને છોબારી આવ્યો. આવીને પોતાની ભાઈઓને હાથ કરી. માણસો ફકીરોને કહે: “મૂળું ખાચરનાં ઘરનાંને લઈ ને આપણે આપણું વેર વાળીએ.”

ફકીરાએ જવાબ દીધો : “બાપ ! વહુનાં આણાં હોય પણ કાંઈ માનાં આણાં હોય ? મૂળું ખાચરના ઘરમાં આઈ છે. તે આપણી મા કહેવાય.”

ભાઈઓને ઘેર પહોંચાડ્યા પછી ફકીરે કરપડો રાજસાહેબનાં માણસો સાથે ભટકતો હતો. મરછુ નદીને કિનારે એ બધા ચાલતા હતા. ત્યાં તો સામે કાંઠે ખાચર ભાઈઓનું કટક ઊભેલું દેખ્યું. દેખીને ફકીરાએ પોતાનાં અને રાજસાહેબનાં તમામ માણસોને પાછાં વાળી દીધાં, “બીજા સહુ બચે એટલા માટે હું એકલો આખા કટકને રોકીશ. મને મારવામાં બધા રોકાઈ જશે. હું હવે જિંદગી જીવી ચૂક્યો છું; મને મરવા દ્યો. તમે આપણા ઘણીને સંભાળો.” એમ કહીને એણે પોતાના વંશના જુવાનને ને ઉબરડાનો માર્ગ પકડાવ્યો અને પછી નદીને કાંઠે કાંઠે એણે ઘોડી દોડાવી. વરચે ઓરિયાનો બાંધેલ ઊંચો ધોરિયે આવ્યોયા, તે વટાવ્યો. પણ બીજે જ ડગલે એક ભગડાળું આવ્યું, તેમાં પડતાં ધોડીને પગ ભાંગ્યો. બચવાની બારી રહી નહિ, કેમ કે સામે કાંઠે પણ શત્રુઓનું કટક દોડતું આવે છે.

તરવાર કાઢીને ફકીરો એકલો ઊભો રદ્દ્યો. સામે કાંઠેથી એ એકલવાયા સ્વામીભક્ત વીરને મૂળું ખાચર ધારી-ધારીને નિહાળી રદ્દ્યા. ફકીરાની ધોળી ધોળી દાઢી મૂછ પવનના ઝપાટામાં ફરકતી હતી; આથમતા સૂરજનાં કિરણ એની તરવાર

ઉપર રાસ રમતાં હતાં; નદીનાં પાણી એ બુઢા મેટા ઉપર ઝળંઝળાં થતાં હતાં; અને ફકીરો પડકારતો હતો : “હાલ્યા આવો, મૂળુ ખાચર, હાલ્યા આવો.”

મૂળુ ખાચરે પોતાની ફેાજને કદયું : “ખબરદાર, એની ઉપર બંદૂક છોડશો મા, તિભા તિભા એનાં દર્શન કરો. આવું રૂપ ફરી કે દી દેખવાના હતા ! વાહ વીર વાહ ! રંગ છે તારી જનેતાને.”

પણ એવું દર્શન કરવા માટે લાખા ખાચરની પાસે અંખો નહોતી. એની નજરમાં તે ઉબરડાની કાળી કાળી રસાળી; જમીન રમતી હતી. એણે પોતાના માણસને દશારો કર્યો, ગોળી છૂટી : હ મ મ મ : ફકીરો ટળી પડયો.

જખમમાંથી ખળળળ ખળળળ લોહીનો ધોરિયો છૂટયો છે, ફકીરાના શાસ તૂટવા મંડયા છે, પણ છેલ્લી ઘડીએ એ

શું કરતો હતો ? પોતાની પછેડીની ફાટમાં ધરતીની ધૂળ બેગી કરતો હતો.

સામે કાંઠેથી સ્વર આવ્યો : “ ફકીરા કરપડા ! મરતી વખતે ચાળો ઉપડયો કે શું ? ”

આ કાંઠેથી જવાબ ઊઠ્યો : “ ના, બાપ ! આ તો મારા ધણીની ધરતીને મરતે મરતેય બાંધી જાઉ છું. ત્યાં જઈને કહીશ કે મારા ધણી ! મરતાં મરતાંથે તારી જમીન લીધી છે, દીધી નથી.”

લીધી પણ દીધી નહિ, ધણિયુંવાળી ધરા,

કીધી કરપડા, ફતેહ અંગત ફકીરિયા !

ફકીરાના રામ ઊડી ગયા. મૂળુ ખાચરે એના પગ પાસે બેસીને આંસુ પાડ્યાં. એણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે ઉબરડાની ચપટી માટી પણ મારે હવે ન ખપે.

ફકીરા કરપડાની ખાંભી અત્યારે મરછુને કાંઠે મોજુદ છે.

3. વિસામણ કરપડો

દ ણીની ધરતી સાચવતો ફકીરો કરપડો મરછુને કાંઠે મર્યો, પણ પોતાની ખાનદાનીનું લોહી પોતાના વંશને વારસામાં દેતો ગયો. ફકીરાની ત૰ીજુ પેટીએ ઉબરડામાં વિસામણ કરપડો થયો, અને વેળા ખાચરની ત૰ીજુ પેટીએ બોજ ખાચર થયા, છ વરસના અને એકના એક વહાલા દીકરા બોજનું કાંડું વૃદ્ધ વિસામણાને ભળાવીને બોજના બાપ દેવ થઈ ગયા. બોજની મા તો વહેલાં ગુજરી ગયેલાં. બોજને સાંભરતુંયે નહિ હોય કે માનું માં કેવું હશે.

બોજને એક કમરીબાઈ નામે બહેન હતાં. તે જામનગર તાબે દહીરા ગામમાં દરબાર શાદૂલ ધાધલના ઘરમાં હતાં. લોકો કહેતા હતા કે કમરીબાઈ તે આઈ વર્ણવડીનો અવતાર છે.

બાપુ ગુજર્યાના ખબર પડતાં કમરીબાઈ એ શાદૂલ ધાધલને કહ્યું, “કાઠી, મારા બાપનું ગામતણ છે અને ભાઈ બોજના મોટામાં હજુ દૂધિયા દાંત છે ! એને મારા પિતરાઈઓ જુવતે નહિ રહેવા આપે, માટે હાલે, આપણે ઉભરડે જઈને રહીએ.”

ત્યાં તો બહેનને પણ સ્વર્ગાપરનું તેડું આવ્યું; બહેન મરવા સૂતાં પણ જુવ કેમેય જતો નથી. આપા વિસામણે ટોલિયા પાસે બેસીને પૂછ્યું : “બહેન, તું તો વર્ણવડીને અવતાર : અને જુવ કેમ જાતો નથી ?”

બહેને જવાબ દીધો : “ કાકા, મારા બોજનું શું થાશે?”

“કાં માડી ! બોજની ફિકર શેની ! એની રખેવાળી કરનારા એના બે કાકા બેઠા છે ને !”

વિસામણ કાકા, બોજ મરે તેનો ગરાસ કોને જાય ?”

“એના કાકાને.”

“બસ ! સમજયા, બાપ ?”

“સમજયો, બેટા ! લે ત્યારે સાંભળ. બોજ જે દી મરશે તે દી સ્વર્ગાપરને મારગે ઉભરડાનો એકેએક કરપડો બે ડગલાં બોજની મોટા આગળ માંડશે. માટે, મારા બાપ ! તારા જુવને સદ્ગતિ કર.”

કમરીબાઈના પ્રાણ એટલું સાંભળીને છૂટી ગયા. પણ આ બધી વાતો બોજ ખાચરના પિતરાઈઓના કાને ગઈ. એ બધાને પગથી માથા સુધી ઝાળ થઈ બોજને ટૂકો જ કરવા એવો મનસૂબો ઘડાયો.

બહેન ગઈ એટલે તે દરબારગઢ ઝાંખો પડી ગયો. વિમાસણ ડોસાએ ઓારડામાં આવીને જોયું તો એળીપો બગડી ગયેલો, ચાકળા-ચંદરવા વીખાઈ ગયેલા અને માંડયનાં વાસણ કાળાં પડેલાં.

“મારા બાળારાજાના ઓારડા આમ રગળતા કેમ રખાય ! ગઠની આબર્ણના કાંકરા થઈ જાય ને!” એમ વિચાર કરીને એણે આઈ વર્ષના બોજનો વિવાહ કર્યો. ગોસળ ગામની ચૌદ વરસની રંભા જેવી કાઠિયાણી આણી. જુવાન કાઠિયાણી પાતાના ઘરમાં માંડળાંડ કરવામાં તલ્લીન બની ગઈ. ધણી કેવડો છે એ દયાન કરવાનું ભાન એને રદ્યું નહિ.

અંશી અંશી વરસના બે કરપડાને આપા વિસામણે ડેલીએ ચોકી કરવા બેસાડ્યા. રોજ સવારે ગટમાંથી વડારણ આવીને લોટના બે શગભર્યા સુંડા ડેલીએ મૂકી જાય, ને બેય કરપડા આખો દિવસ સાધુ-ભરાહમણને છાલિયું લોટ આપે. ગટમાં એક ફૂતરં પણ બે બુટ્ઠા કરપડાની રજા વગર પેસી ન શકે.

વિસામણ કરપડાને જુવો નામે એક દીકરો હતો. એ જુવો અને કરપડાના બીજા સતર તેવતેવડા જુવાને સવાર પડે ત્યારથી બોજભાઈને વીટી દ્યે. તે રાતે સૂવાટાણે નોખા પડે.

પિતરાઈઓને તો હજાર વાતે પણ વેર કરવું હતું. પોતાનાં ઘોડાં લઈને ભોજની સીમ એ બેળવવા માંડયા, એટલે એક દિવસ વિસામણ કરપડાએ એ બધાં ઘોડાં બાંધી દીધાં.

પિતરાઈઓએ દરાંગદરાના રાજસાહેબ પાસે જઈને લાલય દીધી કે ‘જો ભોજને ઢેકાએ કરે, તે અમારો અરધો ગરાસ તમને આપીએ.’

રાજ મનુભા વિસામણ કરપડાને “વિસામણ કાકા” કહી બોલવતા. મોરબી અને દરાંગદરા વરયે મીઠાના અગર માટે જ્યારે તકરાર પડી હતી ત્યારે રાજસાહેબને જો કોઈ એ જિતાવ્યા હોય તો તે વિસામણ કાકાએ વિસામણ કાકા કરપડાઓનાં માથાં લઈને રાજસાહેબની વહારે ગયેલા. પણ

ગરાસની લાલયે બધા ગુણ ભુલાવી દીધા.

રાજસાહેબે વિસામણ કાકાને દરાંગદરે તેડાવી લીધા. કાકાની ઘોડીને ગટની માંદયલી ઘોડારમાં બંધાવી દીધી. ડેલીની મેડી ઉપર જ કાકાને સીસમનો ટોલિયો ટળાવી દીધો. પોતાની થાળીમાં જ કાકાને જમાડવા મંડયા. કોઈ રાજના જેવી કાકાની ચાકરી થવા લાગી. પણ કાકાને કચાંય રેટા ન મૂકે. કાકા કેદી બન્યા.

બીજુ તરફથી રાજસાહેબે ત્રણસો બંદૂકદારોને તૈયાર કરી, એક દિવસ સોાપો પડ્યે ઉબરડામાં પેસાડી દીધા. બંદૂકદારો ભોજના પિતરાઈની ડેલીમાં સંતાઈ ગયા.

સવાર પડ્યું. ખળાવાડમાં તલનાં ઓથડાં ખંખેરવાનાં હતાં તેથી બોજભાઈને પટેલ ખળાવાડ પધારવાનું કહી ગયો. અટાર જુવાનજોધ કરપડાની વરયે વીટાઈને ભોજ ખળાવાડ ગયો. ગામ ખાલી થયું. દૈવને કરવું હશે તે સવારે વહેલો એક બાવો ભોજના પિતરાઈઓની ડેલીએ લોટ માગવા ગયો. ત્યાં એણે દાટીવાળા ત્રણસો બંદૂકદાર દેખ્યા. ખળાવાડ જઈને એણે બાતમી દીધી.

વિસામણ કાકાનો સપૂત જુવો કરપડો આખી રમત કળી ગયો. ભોજ ખાચરના માગણિયાત ખોડા રાસળિયાને બોલાવ્યો. બે ઘોડાં મગાવ્યાં. રાસળિયાને કદ્યું :

“બોજભાઈને તાબડતોબ ગોસળ પહોચાડી એના સસરાને સૌપી આવ. જોજે હો, તારો ધણી છે.”

ખોડો ભોજ બાપુને લઈ ગોસળ ચાલ્યો. ગોસળ સાચલાનું ગામ હતું.

પોતાના સતરે ભેરાબંધોને ખબરદાર કરીને જુવો પાછલી બારીએથી પોતાના ફિલિયે આવ્યો. પોતાની ફળી અને ભોજ ખાચરની ફળી વરચે એક બારી હતી, તેમાં થઈને બોજભાઈની ડેલીએ આવ્યો. આવીને અંસી વરસના બેચ કરપડાના કાનમાં વાત કહી : “ત્રણસો બરકંદાજ આવી પહંચરયા છે. બોજભાઈને તો ગોસળ બેગા કર્યા, પણ આઈનું શું થશે ? આઈ ને મારે એઓરડે લઈ જઈને ગોસળ મોકલાવી દઉં ? ભલે પછી એ કમજાતો આવીને ગઠના ગાભા વીખવા હોય તો વીખી જાય.”

બેચ બુઝ્યાઓએ ધોળાં ધોળાં માથાં ધૂણાવ્યાં. બેચ જણા બેલ્યા : “ના રે, બાપ ! બાપડી આઈ એ આટઆટલી મહેનતે ઓારડા શણગાર્યા એ કાંઈ રેટા મેલાય ? આઈ બાપડી અંસુડાં પાડી-પાડીને અરદી થઈ જાય ને !”

“પણ હું છું ને ! આઈને હું લઈ જાઉં છું.”

તરવાર ખેંચી લાલચાળ અંખ કરી અંશી વરસના બે ડોસા બોલ્યા : “જુવા, અમને અંહી તેં નથી બેસાડ્યા; તારે બાપે બેસાડ્યા છે. એ આવશે ને કહેશે તો ઊંચશું. બાકી તો અંહી જ મરશું. ગઠમાંથી એક માટલું પણ બીજે કયાંય નહિ ફેરવવા દઈએ. અંશી વરસે શું અમે દાઢીમાં ધૂળ ઘાલશું ?”

જુવો ચાલ્યા ગયો. હવે ધીગાળા વિના બીજો ઉપાય ન રહ્યો. અટારે જણા વરરાજ બનીને ઉદ્ઘાડી તરવારે ગામમાં ચાલ્યા. મોખરે જુવો ચાલતો હતો ત્યાં તો સતર જણામાંથી એક સાવજ જેવો જુવાન દોડીને મોટા આગળ થયો. જુવો કહે : “કેમ, ભાઈ ?”

“કેમ શું વળી ? તું મોટો ને હું શું નાનો છું ? પહેલી ગોળી તો હું જ ઝીલીશ.”

ત્યાં તો ધર્ડિંગ ધર્ડિંગ કરતી ત્રણસો ગાળીઓ. સામેથી વણૂટી. પણ રામ રાખે એને કોણ ચાખે ? અટાર જણામાંથી એક લાખાને પગે જ જખમ થયો. એક ગાય અને એક પનિહારી ધવાયાં, બાકીના સતરે મરદોએ એ ધૂમાડાના ગોટેગોટની અંદર ઉદ્ઘાડી તરવારે દોટ મૂકી. ત્રણસો બરકંદાજોને ડેલીએ દાબી દીધા. ફરી વાર બંદૂકો ભરાય ત્યાં તો અટારે તરવારો પાકલ શેરડી જેવા વેરીએને વાટવા માંડી. ડેલીમાં એક સીદી ને જુવો કરપડો મંડાણા ને ડેલી બહાર લાખો એક સિપાઈને પછાડી માયે ચડી બેઠો. દુઃમનોનો સોથ વળી ગયો. બરયા તે ભાગી છૂટયા.

ધવાયેલા વાધ જેમ વકરી જાય, તેમ લાખો પણ જન્મને ચડ્યો. એ દોડયો દુઃમનોના ઓારડા ઉપર. ઓારડાની ઓસરીમાં દુઃમનોનાં બે છોકરા કિનખાબનાં

ઘોડિયાંમાં સૂતાં હતાં. બીજા સાદાં. મેલાં ઘોડિયાંમાં વડારણોનાં બે છોકરાં સૂતેલાં લાખાની ત્રાડ સાંભળીને કાઠિયાણીઓ તો એચારણામાં ભરાઈ ગઈ, પણ રંગ છે દાસીઓને ! એમણે તરત જ પોતાના છોકરાઓને કિનખાબનાં ઘોડિયામાં સુવાડી દીધા, અને દરબારના કુંવરોને પોતાના છોકરાની જગ્યા એ સુવાડયા.

કાળબૈરવ જેવો લાખો ત્યાં પહોરયો, જઈને કિનખાબનાં ઘોડિયાંમાં પોટેલા બાળકોને છેદી નાખ્યા. કાઠિયાણીઓ અને દાસીઓની રડારોળ થઈ રહી. એ કાળી કિકિયારી સાંભળીને જુવો કરપડો ઢોડતો આવ્યો. છોકરાને હણાયેલ જોઈને જુવાએ કહ્યું : “ દિક, લાખા ! લોહીનો આટલો બધો તરસ્યો? આ આપણી માયું નથી? એનાં છોકરાં આપણાં ભાંડું નહિ? આ તેં કોને મારી નાખ્યા? ભાગી જા, પાપિયા !”

લાખાને બહાર કાઢયો ત્યાં સુધી દાસીઓએ આંસુ રોકી રાખ્યા હતાં, પણ પછી ન રહેવાયું. પોતાનાં બે ગભુડાંને મરેલાં ભાળીને એમણે છાનું ચોઈ લીધ્યું.

જુવો કહે : “રંગ છે તમને! તમે જ સાચી ક્ષત્રીજનેતા. બહેનો, હવે ફડકો રાખશો મા હું ઊભો છું.”

એ જ વખત વેલડાં જોડાવીને જુવાએ એ બધી બાઈ ઓને બગડ મોકલી દીધી. ત્યાર પછી આ વંશ બગડમાં જ ચાલ્યો છે, પાછા ઉબરડે આવ્યા જ નથી.

દરાંગદરાના બરકંદાજો ભાગી નીકળ્યા, પછી કરપડાઓને બીજ લાગી કે હમણાં દરાંગદરાની તોપો આવી પહોંચશે; તેથી ઉબરડું છોડી અટારે જણા ગોસળ ચાલ્યા ગયા.

૨

હવે જે રાત્રે દરાંગદરાના બરકંદાજો ઉબરડામાં દાખલ થયા તે રાત્રે દરાંગદરામાં શું બન્યું ? ડેલીને માથે મેડી ઉપર મખમલના ગાદલામાં વિસામણ કરપડો સૂતેલ છે; પણ એને ઊંઘ આવતી નથી. એના મનમાં આફરડા આફરડા થડકારા થવા લાગ્યા. મનમાં થયું કે અત્યારે ને અત્યારે ચડી નીકળું.

પણ એની ઘોડી કયાં ? દરવાજે દરબારના જુવા જમાદારની ચોકી હતી. જુવાને એણે કહ્યું : “મારી ઘોડી લાવો.”

“વિસામણ કાકા, હવે રામરામ કરો.”

“કાં, બાપ?”

“ઘોડીયે મળે નહિ, ને તમારાથીયે નીકળાય નહિ. મારો રોટલો તૂટે, મારા હાથમાં બેડી પડે.”

વિસામણ કરપડાએ જુવાને મોઅથી બદ્ધી વાત જાણી. અત્યાર લગીમાં તો ઉબરડાનો બાળધણી જમદ્ધારે પહોરથો હશે, એવી ગણતરી એણે કરી લીધી. બુદ્ધાની અંખમાં ઝળજળિયાં આવ્યાં. કપાળમાં મોતની કરચલીઓ પડી ગઈ.

“એ જુવા! એ બાપ ! કેમેય કરીને મને જવા દે. મારાં જુવ્યું ધૂળ થઈ જાય છે !”

“ બને જ નહિં.”

ડોસો કરગરવા લાગ્યો. એના હૈયામાં નિમકહુલાલી રોતી હતી. જુવાએ નિમકહુલાલી અનુભવી હતી. ડોસાના કાલાવાલા એ એની છાતી પણ પિગળાવી. પોતાના ભાણેજને બોલાવીને એણે પોતાનો ઘોડો મંગાવ્યો. વિસામણ કરપડાને ઘોડે બેસાડી લગામ ભાણેજના હાથમાં સોપી. જ્યાં સવાર પડે ત્યાં કરપડાને નીચે ઉતારી તાબડતોબ પાછા આવવાની ભાણેજને ભલામણ કરી.

“કાકા, જોજો હો, મારાં છોકરાં ન રગળાવતા.”

“હો બાપ !”

વિસામણ કરપડો ચાલ્યો. સવાર પડયું એટલે ડોસાને નીચે ઉતારીને ઘોડો પાછો વળી નીકળ્યો. પણ હજુ તો ઉબરડું કયાંય આદ્યું રદ્દયું. એશી વરસનો ડોસો આજ આફુતના ખબર સાંભળીને જ અરદો તો મરી ગયો છે, ફડકો પડવાથી એની કેડ ભાંગી ગઈ છે. વળી ઉપર ભાલું, તરવાર અને અફીણના ખડિયાનો ભાર છે. હાલતો જાય છે, નિસાસો નાખતો જાય છે, ને ઘડી ઘડી પોરો ખાતો જાય છે.

વચમાં સુંદરી ગામ આવ્યું. સુંદરીમાં પોતાનો એઠાખીઠો એક ચારણ રહેતો હતો. ચારણને એણે ખૂબ ખવરાવેલું. ત્યાં એ ઘોડું માગવા ગયો. ચારણે ઘોડું તો ન દીધું, પણ ઉલટે જકારો દીધો. દુઃખી કાઢી ચાલી નીકળ્યો.

રસ્તામાં એક વાણિયો ને એક ગરાસિયો મહચા. વાણિયાની રંગમાં ગરાસિયાની ઘોડી રમતી આવતી હતી. ગરાસિયે કદયું :

“ અરે વિસામણ કાકા ! આમ પગપાળા કાં ?”

“ બાપ, ઘોડી મને પાડીને ભાગી ગઈ મને વાગ્યું છે. ચલાતું નથી. સામે ગામ પહોંચાય તો ઘોડું લઈ લઉં.”

ઘોડી ગરાસિયાની હતી. ગરાસિયો કહે : “શેઠ, ઊતરો; કાકાને સામે ગામ પહોંચાડવા પડશો.”

ઘોડી ઉપર રંગ વાળીને વિસામણે ઘોડીના ડેબામાં એડી મારી ઘોડી ચાલી નીકળી. રજપૂતનું મોં ફાટયું રદ્દયું; એ બોલ્યો : “કાકા, દગો ?”

Join Our Telegram Channel
For Books And Magazines
@magazineandbookpdf

टेलीग्राम डाउनलोड करने के बाद सुर्च बार में
हमारी चैनल का नाम सर्च करे और जाइन हो जाइए

ચાલતી ઘોડીએ ડોસો કહેતો ગયો: “બા, ફિકર કરશો મા. કાલ સવારે તમારી ઘોડી પાછી પહોંચાડીશ. આ તો દગો કહો, તો દગો !”

એમ કહીને વિસામણ કરપડે ઘોડી વહેતી મૂકી. બપોરે ઉબરડે આવ્યો. બધા સમાચાર લઈને ગોસળ ગયો. ત્યાંથી અટારે જુવાનોને લઈ ગીરમાં ગયો. ત્યાંથી જેતપુર દરબાર મૂળું વાળાની મદદથી દરાંગદરા સામે બહારવટું માંડયું.

કરપડાના બહારવટાએ દરાંગદરાને ડોલાવી નાખ્યું. આખરે જુવા જમાદારે વિચાર કર્યો : “આ પાપ મારે માથે છે. મેં એને જુવતો જવા દીધો ત્યારે આમ બન્યું ને ! એની વાંસે મારે જ મરવું જેઈએ.”

જુવો જમાદાર ઘોડે ચડ્યો. રાજસાહેબે ઘણો સમજાવ્યો, પણ જુવો માન્યો નહિ. પોતાની ફોજ સાથે એ ઉબરડે જઈ રાત રદ્દ્યો. સવારમાં પડાવ ઉપડયો ત્યારે ગાયોનું ધણ પહુર ચરીને ઝાંપામાં દાખલ થતું હતું. ગાયોની ધકબકને લીધે ઘોડેસવારેના ઘોડા થંભી રદ્દ્યા. ગાયો ઘોડાંને શિંગડે મારવા લાગી એટલે સવારો ભાલાં લઈને ગાયોને મારવા લાગ્યા. આ નિર્દ્યારણ જોઈ ગોવાળની અંખમાં લોહી વરસ્યું. એ બોલ્યો :

“ ગાયનાં શીગ નથી ખમાતાં, તો કરપડાનાં ભાલાં શેં ખમાશે ? આ પડ્યા તમારા કાકા આ — આ સીમાડાની તળાવડીએ. જાઓ ને મરદ હો તો !”

ગોવાળને ખૂબ માર મારીને ફોજ તલાવડી તરફ ચાલી નીકળી, રાતે માવઠું થયેલું, એટલે બહારવટિયાના સગડ તો ચોખખા હતા. તલાવડીએથી એ ટુકડી નીકળીને ગઈ હતી. નીકળીને સુદામડાને પડખે ભમરાના કુંગરામાં આશરો લઈ લીધો હતો. એ કુંગરામાં એક ઊંકું નેરં છે. ઉપરવાસ થઈને એ નેરામાં દાખલ થવાય છે. બીજો રસ્તો નથી. બેચ કાંઢે ભયંકર ઊંચી બેખડો ઊભી છે. નિરાધાર બહારવટિયાઓને આશરોલેવા માટે જ જાણે કુદરત માતાએ આ જગ્યા બનાવી હશે.

સતત જણા એ નેરામાં બેસી ગયા. અટારમો લાખો કરપડો નેરાને કાંઢે એક ધાર ઉપર ચાડીકો બનીને બેઠો. ત્યાં તો આધેથી દરાંગદરાની ગિસ્તની ખેપટ ઊડતી દેખાણી. લાખાને એકલા લડીને જશ લેવો હતો તેથી એણે પોતાના સાથીને કદયું : “જ, નેરામાં જઈને હોકો ભરી આવ.”

ગિસ્ત આવી તેને લાખાએ કાંઢે જ થંભાવી દીધી. જુવો જમાદાર એકલો અંદર ઉતર્યો. હાથમાં ભરેલી બંદૂક હતી. જુવો કરપડો ઘોડી પર ચડીને હેઠવાશ ભાગવા મંડ્યો અને કહેવા લાગ્યો : “જુવા જમાદાર, તે મારા બાપને તે દી બચાવ્યો છે. આજ શીદ એ ગણ ભૂલવછ ? શું મોઢું લઈને હું તારા ઉપર ધા કરં ?”

જુવા જમાદારે પડકારા કર્યા : “જુવા, જે કાળે જે ધરમ ! હવે ભાગ મા; હમણાં તારી ઘોડીનો ગાભ નીકળી પડશો.”

“તારી પાસે ભરી બંદૂક છે એટલે ડરાવતો હોઈશા, કાં ?”

“આ લે, બંદૂક !” કહીને જુવા જમાદારે બંદૂક ફેંકી દીધી. બેચ જુવા બરછીએ આવ્યા. કરપડાનો ઘા બરાબર જુવા જમાદારના પેટમાં વાગ્યો. ઘોડી ઉપરથી એ લથડ્યો, પણ એક પગ પેંગડામાં ભરાઈ રહ્યો; ઘોડી અંટા ફરવા મંડી. જમાદાર ટસડાણો. કરપડે નીચે ઉિતરીને જમાદારને છૂટો કર્યો ત્યારે જમાદાર બોલ્યો : “જુવા, હું સૈયદ છું. મારી કાચા ટસડાણી તેમ તારં બહારવટુંયે ટસરડાશે. હું તો મરં છું પણ ભાઈ, મારો છોકરો હાલ્યો આવે છે, એને બચાવજે તારા બાપને બદલે મારો દીકરો દેજે.”

જુવો જમાદાર મરી ગયો : એના દીકરાને કરપડા અડકયા નહિં. જુવાની દફનકિરયા કરીને કરપડા ગીરમાં ઉિતરી ગયા.

આખરે જેતપુરના મૂળુ વાળાએ રાજસાહેબ સાથે વિષ્ટ કરીને કરપડાએનું બહારવટું પાર પડાત્યું. કરપડાને એક સો સાંતીની જમીન મળી અને ભોજ ખાચરને પણ એનો ગરાસ પાછો સૌપાયો. અત્યારે કરપડા પોતાની જમીન ખાય છે. પણ ભોજ ખાચર બીજુ પેટીએ નિર્વશ ગયા, એટલે દરાંગદરાએ ઉબરડાનો ગરાસ ઊંચકાવી લીધો છે.

૧૫

કાળો ભરમલ

“**ઉ** મીરજુએ સોમનાથ સાટું શીશ કપાવ્યું, ચાંપરાજે પોતાના ગામ જેતપુર સાટુ મોત મીઠું કર્યું ; એભલના દીકરા અણાએ સતીને કાજે લોહી દીધાં ; એમ કોઈ ધરમ સારુ, કોઈ ધેન સારુ, તો કોઈ સતી બહેન સારુ પોતપોતાના પ્રાણ દેતા આવ્યા છે, દેનારની બલિહારી છે, બાપ કાળા ! પોતાના નાનકડા ગામટીબાની લાજ કારણ પણ જે દેહ ખપાવે, એણેય જુવી જાણ્યું, નાનાં કે મોટાં – પરાકરમ તો જેટલાં પરમાર્થે, એટલાં સહુ સરખાં જ વદે.”

અવી અવી કંઈકંઈ શૂરકથાઓ રામ ગટવી સંભળાવતા અને જુવાન કાળો ભરમલ બાંગતી રાતના એ કવિમુખના પડતા બોલ ઝીલ્યા કરતો. ગીરકાંઠાનું પીપરિયું ગામ જયારે ભરનિદ્રામાં જંપી જતું, ત્યારે આ ચારણને અને કાઠીને જાણે કે દિવસ ઊગતો. કસુંબાની કટોરી ભરીને પાતાની તથા કાળા ભરમલની વરચે મૂકી, ગટવી ઉપર રંગ દેતા કે :

રંગ રંગીલા ઠાકરા, કુંવર દશરથરા,
બુજ રાવણરા બંઝિયા, આલી જા ભમરા !

હે રંગીલા ઠાકર, હે દશરથના કુંવર રામચંદ્રજુ, પહેલા રંગ છે તમને કે તમે રાવણની ભુજાઓ બાંગી.

વળી ઝાડા રંગ તો તમને એટલા માટે છે, હે નાથ ! કે તમે તો –

રામા, રજપૂતી તણો, આડો વાળ્યો આંક,
લીધા પે'લી લાંક, (તમે) દીધી દશરથરાઉં !

તમે તો રજપૂતાઈનો આડો અંક વાળ્યો, કેમ કે હજુ તો લંકા તમે હાથ કરી નહોતી, તે પૂર્વથી જ વિભીષણને તમે એનું દાન પણ કરી નાખેલું,

વળી, હે રઘુવીર !

અનેક ભગત ઓધારિયા, નકળંક લેતાં નામ,
તું વારે દશરથ તણા, (તું ને) રંગ હો સીતારામ !

હે નિષ્કલંક નરોતમ, તારાં તો નામ લેતાં તેં અનેક ભકતોનો ઉદ્ધાર કર્યો. હે સીતારામ, રંગ હો બાપ ! રંગ હો તમને ! રંગ હો, ઝાડા !

એમ કહીને પછી ગટવી કટોરી હોછે માંડતા. કટોરી લીધા પછી ધીરે ધીરે ચડતા કેફમાં ગટવીની અંખો લાલચટક બનતી, હોકાની ઘૂંઠો ટોકા કરતી, ચલમના અંગારાયે જાણે કે જામીને વાતો સાંભળતા વાતોની વરચે વરચે ગટવી ખાનદાનીના બોધ દેતા — મા છોકરાને મીઠપથી પંપાળીને દવા પાય તે રીતે જ્ઞાન પાતા : શૂરવીરતાના મર્મો સમજાવતા કે :

**ધનસું ઊંડા નહિ ધરે, રણમે ખેલે દાવ,
ભાગી ફોખાં બેડવે, તાસું રંગ ચડાવ !**

હે બાપ કાળા, જાગ્રા રંગ દઈએ એવા વીરને કે જે સૂમની માફક ધનને ઊંડાં ન સંઘરી રાખે, પણ છૂટે હાથે વાપરે; રણમાં દાવ ખેલે, ને જે ભાગતાં દળકટકને પણ પડકારી, પાણી ચડાવી ધીગાણામાં ઓારે, વળી ભાઈ !

**તન ચોખાં મન ઊજળાં, બીતર રખજે બાવ,
કિનકા બૂરા નહ કહે, તાસું રંગ ચડાવ !**

જાગ્રા રંગ હોજો એવા શૂરવીરોને કે જેના દેહ પવિત્ર છે, દિલ ઉજજવળ છે, ને જે કોઈનું બૂલં બોલે નહિ, કે ચિંતવે નહિ. એય છે, બાપ કાળા, એકલું બુજબળ તો પલીતનેયે હોય. પણ વીરતા કોનું નામ !

કાળો મરમલ કવિના મુખ સામે તાકી રહેતો, એના મનમાં સરસિયાના કાઠી ગાંગાવાળા ઉપર વેર ખદબદતુ હતું. તેની સમરસ્યા શમતી નહોતી. એના દિલમાં ઉધામા ઉંડે છે :

“મારો ગરીબ બાપ મને નાનો મૂકીને એક દિવસ મરી ગયો. મરતાં મરતાં કહેતો ગયો કે ‘મારો કાળિયો આપા ગાંગાને ભળે છે !’ ત્યારે પછી પડખે સરસિયા ગામના ગલદેરા ગાંગા વાળાને આશરે હું ઊછર્યો, પણ એક દિવસ ગાંગા વાળાએ મને ભૂડે હાલે જાકારો દીધો. એના વેરનું શું ? ગટવી તે મને ગોટાળે ચડાવે છે !’”

એમ કરતાં કાળો જુવાન થયો. રામ ગટવીને મુખેથી એણે શૂરવીરનાં ધીગાણાની ઘણી ઘણી વાતો સાંભળી. ગામને પાદર એણે કેટલાય પાળિયા જોયા. પછી રાતે રાતે ઊંઘમાં એને ચુદ્ધનાં સ્વપ્નાં આવતાં : “મારી તલવાર! મારે મલિયો !” એવા એવા હાકલા કરીને એ ભરનીદરમાંથી ઝબકી ઊઠતો.

રામ ગટવી ઊઠીને એને ટાઢો પાડતા ને એને શરીરે હાથ ફેરવતા. સાંજે કાળાને આવતાં અસૂર થઈ જાય તો બુદ્ધા રામ ગટવી એને ગોતવા નીકળતા. એને મન તો કાળિયો મરમલ એના અંધાપાની લાકડી જેવો હતો.

એક દિવસ રામ ગટવી પાસેથી અફીણ ખૂટી ગયું. બરાબર ઉતાર આવ્યો એ ટાણે જ ડાબલી ખાલી નીકળી. “બાપ કાળો ! દોડ્ય દોડ્ય સરસિયે. મારું મોત આવ્યું. ઝડ અફીણ લઈને પાછો આવજે.”

પોતાના મહિયા વછેરા ઉપર ચડીને કાળો અફીણ લેવા સરસિયે ગયો.

વેપારીની દુકાને ઊભો ઊભો કાળો અફીણ જોખાવે છે. તે ટાણે એચિંતા ગામમાં હોકારાપડકારા સંભળાયા. કાળો પૂછે છે : “શેઠ, આ શું છે ?”

વાણિયો કહે : “ભાઈ, આપણો એની શી પંચાત ! દરબાર ગાંગા વાળાના બે ભત્રીજા એને મારી ગરાસ લેવા આવ્યા છે તે વટે છે. એમાં આપણો શું ? ડાદ્યા થઈને દુકાન વાસી દઈએ, ને માલીપા બેઠા બેઠા સાંભળીએ; તરડમાંથી તાલ જેઈએ !”

ત્યાં તરવારોના ખણખણાટ અને બંદૂકોના ધડાકા સંભળાવા માંડ્યા. કાળાનું શરીર કાંપવા લાગ્યું. એનો હાથ તરવારની મૂઠ ઉપર ગયો. વાણિયો કહે : “એલા, તને એમાં શેનું શૂરાતન ચરે છે ? તને તો ઊલટો ગાંગા વાળાએ જાકારો દીધો હતો !”

“વાણિયા ! તું શું સમજ ? મારા દાંતમાં હજુ આપા ગાંગા વાળાનું અજ્ઞ ચોટયું છે. હું અહી જ મરીશ.”

“મર ત્યારે મૂરખા !”

ત્યાં તો ધીગાણું બજારમાં આવી પહોરયું. વાણિયાએ દુકાનનાં કમાડ અંદરથી વાસી દીધાં. કાળાએ જોયું કે ગાંગો વાળો મરાયો. એટલે તલવાર કાઢીને એણે દોટ દીધી. બેમાંથી એક ભત્રીજાને માર્યો, ત્યાં તે એનું માયું પણ પડયું. ગામના ઝાંપા બહાર જે રાવણાનું ઝાડ છે, ત્યાં સુધી લડીને એનું ધડ પડયું. અત્યારે ત્યાં એની ખાંભી છે.

અફીણની વાટ જોઈને બેહોશ બની બેઠેલા રામ ગટવીએ સાંજે જયારે ખબર સાંભળ્યા કે કાળો તો કામ આવ્યો, ત્યારે અફીણ લીધા વિના જ ગટવીએ મૌ ટાંકીને મરશિયા ઉપાડ્યા :

વરસ દસ વીસે, મરમલ વાંછીતો મરણ,

પૂચ્યો પચવીસે, કચાંથી આવે કાળિયો ?

1. ‘વીસ વરસનો વદાડ’ – એ પાઠ પણ છે.

કાળો મરમલ તો દસ-વીસ વરસની ઉમરે જ મરણ માગતો હતો. આ તો પચીસ વરસે મરણનો મિલાપ થયો. પાંચ વરસનનું મોડું થઈ ગયું. હવે એ પાછો કચાંથી આવે ?

પછેડા પાંખે, મરમલ વાંછીતો મરણ,

જોવણ અંગ જડતે, કી' કરી આવે કાળિયો ?

અરે ભાઈ ! દસ-વીસ વરસે નહિં, એને તે એના જન્મ પછી તત્કષણ કુંવરપછેડા ઓટયા પહેલાં જ મરવું હતું. પણ એ ઝંખનામાં એને જુવાની આવી ગઈ. મોત સમા મિત્રનો આટલો મોડો મેળાપ થાય પછી કાંઈ એ પાછો આવે ?

બૂખાળુ બાલા તણો, કળકળતો કટકે,

(હવે) બોજન ખગ બેટયે, કચાંથી આવે કાળિયો ?

ભાલાંની એને એવી ભૂખ લાગી કે ધીગાણાને માટે એ કળકળી રદ્દો હતો. એવો ભૂખ્યો માણસ તરવારરણ્ણપી બોજન તૈયાર દેખ્યા પછી જમ્યા વિના શી રીતે પાછો આવે ?

કુંતારી હોળી કરી, (ઉપર) ઘરછર રંભા ઘેર,

(એમાં) નાખ્યાં વણ નાળિયેર, કચાંથી આવે કાળિયો ?

ધરતી ઉપર ભાલાંણ્ણપી ભડકાની હોળી પ્રગાઠી હતી. અને એ હોળીની ઉપર ઘેરો વળીને રંભાઓ ઊભી હતી. ધીગાણારણ્ણપી એવી સુંદર હોળીમાં પોતાના મસ્તકરણ્ણપી નાળિયેર નાખ્યા વિના કાંઈ કાળો પાછો આવે ?

આવે ગાતી અપસરા, સૂરા સામૈયે,

પાછો વણપરણ્યે, કચાંથી આવે કાળિયો ?

એ યુદ્ધ નહોતું, પણ કાળાનું લગુન હતું. સ્વર્ગરણ્ણપી સાસરામાંથી અપસરાઓ ગીત ગાતી ગાતી આવતી હતી. અને શંકર આદિ સુર લોકો

1. હુતાશનીની જવાળામાં શ્રીફળ હોમવાનો રિવાજ છે.

સામૈયું લઈને આવતા હતા. એવા ભભકેદાર વિવાહમાં પરણ્યા વિના કાંઈ કાળો પાછો આવે ?

બેદયું ખેતર બડે, ચોરવતાં રાંક વારે,

નસ્તિયર નીઘલતે, કચાંથી આવે કાળિયો ?

એ યુદ્ધ નહોતું, એ દુકાળની અંદર શૂરવીરોરણ્ણપી રાંકાઓએ ખેતર બેદયું હતું. એ ખેતરની અંદર કાળ જેવા એકાદ નીઘલેલ (પાકી ગયેલ) છોડ જોઈ ગયા પછી શૂરવીરોરણ્ણપી રાંકાઓ એને છોડે નહિં, ને કાળો પાછો આવે નહિં.

કાળાનું સર કોય, કાલીનો કુંબ વારે,

વણકૂટયે વહેલોય, કચાંથી આવે કાળિયો !

કાલી બાયડીને માથે પાણીનો ઘડો હાય (ગાંડીને માથે બેદું હોય) તેવું કાળાના શરીર ઉપર એનું માથું ડગમગતું હતું. ગાંડીના માથા ઉપરનો ઘડો જેમ ક્ષેમકુશળ ધેર ન પહોંચે, તેમ કાળાનું માથું પણ હેમખેમ ધેર ન આવે.

પણચર, ખગ, વ્રેહમંડપતિ,(ઉપર) અપસર ગુર અસે,

એતાંને અવઠોર્યે, કી કદી આવે કાળિયો ?

ચુદ્જક્ષેત્ર ઉપર કાળાની વાટ જેઈને માંસભક્તી ગીધ પંખી બેઠાં હતાં. આકાશમાં વ્યોમપતિ ઇન્દ્ર બેઠા હતા. અરે, અપસરાઓનું વૃદ્ધ ઊભું હતું. એ બધાને તરછોડીને કાળો કેવી રીતે ધેર આવે ?

૧૬

કાંધલજી મેર

ચા રસો વરસની જૂની એક વાત છે, તે વખતે હજુ ટાંક અને ઘૂમલીનગરની દેવભોમકા જેઠવા રાણાઓના હાથમાં હતી.

રાણાના દરબારમાં કાંધલજી નામે બરડાના ગામ ઓડદરનો એક મેર અમીર હતો. કાંઈક કારણથી કાંધલજીનું મન જેઠવાની સાથે દુખાયેલું, તેથી પોતે જૂનાગઢના રા'ના દરબારમાં જઈને રિસામણે રહ્યા હતા.

રા'ના ઘરમાં તે વખતે જેઠવા રાણાની કન્યા હતી. એ રાણીને એક કુંવર અવતર્યો. રા'એ તે હઠ લીધી કે જેઠવાની પાસેથી કુંવરપછેડામાં ટાંક શહેર લેવું જેઠવો વિચારમાં પડ્યો. પોતાની પુરાતન રાજધાની ટાંક કેમ અપાય? જેને ભીતડે ભીતડે નાગાજણ બાપુએ શાલિવાહનની સતી રાણીના હાથની સાનાની ગાર કરાવેલી, એ દેવતાઈનગરી ટાંક કેમ દેવાય? જ્યાં પૂર્વજદેવે ભાટને માથાનું દાન દીધું, જ્યાં મરટક વિનાનું ધડ લડયું, મૂંગીપુરના ધણી શાલિવાહન જ્યાંથી બોઠો પડીને ભાગ્યો, એ અમરભૂમિ ટાંક કેમ અપાય? પાંચસો વરસની બંધાયેલી માચામમતા તોડવાનો વિચાર કરતાં જ જેઠવાની નસો તૂટવા લાગી. બીજુ બાજુ જમાઈના રિસામણાનો ડર લાગ્યો, દીકરીના દુઃખની ચિંતા જાગી. રા'ના હુમલાની ફાળ પેઠી.

આખરે જેઠવાને બારી સૂઝી. એને લાગ્યું કે કાંધલજી મારી આબર રાખશે; રિસાયા છે તોય ટાંકની બેઆબર એ નહિ સાંખે. માતાની લાજ જાય ત્યારે દીકરો રિસાઈને બેઠો નહિ રહે. એણે રા'ને કહેવરાવ્યું : “અમારા કાંધલજીભાઈ ત્યાં છે. આ બાબતમાં એ જે કરે તે અમારે કબૂલ રહેશે.”

રા'ને તો એટલું જ જોતું હતું. કાંધલજી તો આપણા આશ્રિત છે : એ બીજું બોલે નહિ. એવો વિચાર કરીને કચેરીમાં કાંધલજીભાઈને રાણાનો કાગળ વંચાવ્યો. વાંચીને ગર્વથી, પ્રેમથી, ભક્તિથી, કાંધલજીની છાતી એક વેંત પહોળી થઈ, અને એના અંગરખાની કસો કડ્ડ કડ્ડ તૂટવા લાગી. અંતર્યામી અંતરમાં બોલી ઉદ્ધ્યો : “વાહ મારા ધણી ! તેં તો મને ગિરનારને આંગણે ઊજળો કરી બતાવ્યો.”

“કેમ કાંધલજીભાઈ!” રા'એ હસીને પૂછ્યું : “જોયાં તમારા જેઠવાનાં જોર ?”

ધોળી ધોળી સાગરના ફીણ જેવી દાઢી ઝાપટીને કાંધલજી બોલ્યા : “બાપ ! મારો ધણી તો ગાંડિયો છે. ટાંક તો અમારી મા કહેવાય. એને જવાબ દેતાં ન આવડયું.

દીકરીનાં માગાં હેઠાય, પણ માનાં માગાં કચાંય દેખાં છે ?” એટલું બોલતાં તો એની અંખમાં અંગારા મેલાઈ ગયા.

રા’નું સ્લાડે સ્લાડું ખેંચાઈને ઊભું થઈ ગયું. એણે કદયું : “કાંધલજી, જૂનાગઢના રોટલા બહુ દી ખાધા. હવે ભાગવા મંડુય. તરણ દિવસની મહેતલ આપું છું. ચોથે દિવસે તું જ્યાં હોઈશ ત્યાંથી ઝાલીને તારા પ્રાણ લઈશ.”

કાંધલજી ઊભા થયો. બેઠમાં તરવાર હતી તે ખેંચી કાટીને એની પીછીથી ત્યાં ને ત્યાં ભોય ઉપર તરણ લીટા કર્યા. અક્કેક લીટો કરતો ગયો અને રા’ની સામે જોઈ બોલતો ગયો : “આ એક દિવસ, આ બે દિવસ અને આ ત્વીજો દિવસ. જૂનાગઢના રા’ ! તારી મહેતલના તરણ દિવસ પૂરા થઈ ગયા. લે હવે, આવ પડમાં, કર દા. મેરને મરતાં કેવુંક આવડે છે તે જોઈ લે.” ”હાં ! હાં ! હાં ! કાંધલજી ! ” બોલતી આખી કચેરી ઊભી થઈ ગઈ.

રા’એ કદયું : “ તુંને એમ મારું તો તો જગત કહેશે કે આશ્રિતને ઘરમાં ઘાલીને માર્યો, માટે ભાગવા મંડુય.”

ધોડી ઉપર ચડીને કાંધલજી ચાલી નીકળયા. સાથે પોતાનો જુવાન ભાણેજ એરડો હતો. ચાલતાં ચાલતાં, ધોડીએ વણથળી ગામને પાદર નીકળી.

તે દિવસે ગામમાં નવસેં નાદોરી * વરે પરણવા આવેલા. અત્યારે વરરાજ અને જાનૈયાઓ ગામ બહાર દિશા-દાતણ કરવા નીકળેલા છે. ટોલ દરબૂકે છે ને કેટલાય જાનૈયાઓ પહૂાબાજુ ખેલે છે. ગામને ગોદરે રમાતી આ વીર રમતો સહુના કાળજાંમાં શૌર્યનાં સરણાં વહાવી રહી છે. માર્ગ નીકળેલા સેંકડો વટેમાર્ગુંઓ રમતો નીરખવા થંભી ગયા છે. એવે ટાણે આ ચાર-પાંચ ધોડેસવારો કાં ઝપાટાભેર ભાગ્યા જાય છે? ધોડીઓનાં મોટામાં ફીણ છૂટયાં છે, ધોડીઓ પરસેવે નીતરી રહી છે, તોય કાં અસવાર એના ડેબામાં એડી મારતા આવે છે? પાંચે આદમીના હાથમાં ઉદ્ઘાડાં ખડગ કેમ છે?

દોડી જઈને નવસો નાદોરી વરરાજ આડા ફર્યા. ધોડીની લગામ ઝાલી રાખી. ચમકીને કાંધલજી બોલ્યા : “તમે મને ઓળખો છો ? ”

નાદોરી કહે : “ એણખીએ છીએ. તમે અમારા મહેમાન એ જ મોટામાં મોટી ઓળખાણ. ગામને પાદરથી આજ તો તમ જેવો મહેમાન કસૂંબા લીધા વિના ન જઈ શકે.”

કાંધલજીએ કદયું : “ભાઈ ! તમે તમારી મેળે જ હમણાં ના પાડશો. મારી વાંસે જૂનાગઢની વહાર ચડી છે.”

“ત્યારે તો, ભાઈ, હવે રામરામ કરો ! હવે તો જઈ રદ્યા ! જાવા દઈએ તો નાદોરીની જનેતામાં કંઈક ફેર પડયો જાણજો.”

“અરે બાપુ ! તમારે ધેર આજ વિવા છે. ગજબ થાય.”

“વિવા છે માટે જ કુલદકે રમશું. કંકુના થાપા તો વાહિયા-ફરાદમણના વિવાહમાંયે હોય છે. આપણને તે લોહીના થાપા જ શોભે.”

નાદોરીએ આખી વાત જાણી લીધી. કંધલજુને કોઠાની અંદર પૂરી દીધા. અને નવસેં મીઠળબંધ નાદોરીઓ ગામને પાદર તલવાર ખેંચીને ખડા થઈ ગયા. જૂનાગઢની ફોજ આવી પહેંચી. સંગરામ મરયો. સાંજ પડી ત્યાં નવસોયે મીઠળબંધા વરરાજાએ લોહીની કંકુવરણી પથારી કરીને મીઠી નીદરમાં પડ્યા. કોઈ કદીયે ન જગાડે એવી એ નીદર, એવી નીદર તે નાદોરણોની સુંવાળી છાતી ઉપરેય ન આવત.

કોઠા ઉપર બેઠાં બેઠાં કંધલજુએ કસૂંબલ ઘરચોળાવાળી જોબનવંતી નાદોરણોને હીબકાં ભરતી ભાળી, મોડિયાનાં મોતી વીખતી વીખતી તરણીએનાં વેણ સાંભળયાં : “આપણા ધણીએનો કાળ હજુ અંહી બેસી રદ્દ્યો છે !” એ સાંભળીને કંધલજુએ કોઠા ઉપરથી પડતું મેલ્યું. તલવારની ગાળાચી કરી. પોતાનું માથું ઊતારીને નીચે મૂક્યું. બે ભુજામાં બે તલવારે લીધી : અને ધડ ધીગાળામાં ઊતર્યું. લશકરને એક ગાઉ સુધી તગડયું. સીમાડા માથે કોઈ એ ગળીનો ત્રાગડો નાખી ધડને પાડ્યું, અને માથું દરબારગાઠમાં રદ્દ્યું.

**તું કંધલજુ કાટકયો, ફેલાં અંગ ફેલે,
કાળુઓત * મીડો * કિયો, ઘોડાં અંગ ધેરે.**

હે કાળુ મેરના પુત્ર કંધલજુ, તું ફેલા ઉપર તૂટી પડ્યો. અને

તારા થોડા ઘોડેસવારથી તેં શત્રુઓને ધેરી લીધા.

અને સહુથી સરસ તો ભાણેજ એરડો લાગ્યો.

**હરભ્યું ઊતરિયું હરખથી, કંધલને જોવા કોય,
નાદોરી વર નોય, અપસર વરીઓ તું એરડા !**

કંધલને જોવા સ્વર્ગમાંથી હુરમો (અપસરાઓ) ઊતરી, અપસરાઓને એમ લાગ્યું કે આ ચુદ્રકૃપી લગનમાં નાદોરીઓ વરરાજા નથી લાગતા, ખરો વરરાજા તો એરડો લાગે છે; તેથી અપસરાઓ એરડાને પરણી.

**બૃડાધર, બરડા તણી, લંગરી વધારી લાજ,
કંધલ અડો કમાડ, અંબો થિયો તું એરડા !**

હે એરડા, તેં તો બરડા પરદેશની કીર્તિ વધારી, તારા મામા કંધલજુની આડે તે કમાડકૃપ બનીને રક્ષણ કર્યું.

અત્યારે કાંધલજુનું માથું વણથળીના દરબારગઠમાં પૂજાય છે, અને ધડની ખાંભી સીમાડે પૂજાય છે. રા'એ કાંધલજુના માથામાં ઉબેણ નદીને કાંઠે જમીન આપી હતી, તે જમીન અત્યારે નાઘોરીનો વંશજ કોઈ મુંજાવર ભોગવે છે.

કાંધલજુના વંશજોએ દર વિવાહે એક કોરી (પાવલું) કર નાઘોરીના વંશજોને બાંધી આપેલો છે, ને પોરની સાલ સુધી એક ફકીર કાંધલજુના વંશજો ઓડદરિયા મેરો પાસેથી પાવલું પાવલું કર ઉદ્ઘરાવી ગયો છે.

એ ધીગાણા પછી નાઘોરીઓ અને મેરો બજે “લોહી- ભાઈઓ ” કહેવાય છે. કાંધલજુના વંશજો હજુ ફટાણામાં છે, ને તેનું ફળિયું તે ‘જુફળિયું’ (કાંધલ અદ્યાહાર) કહેવાય છે.

1. નાઘોરી મુસલમાનોની એક જાત છે. વણથળીમાં અસલ નાઘોરી જમાદારોની આણ ફરતી.

2. * કાળુંસુત .

3. × તલનાં એથડાં ખળાવાડમાં ખંખેરે ત્યાર પછી તલની ચોપાસ તલનાં ગોળ ગુંથીને કુંડાળું કરે છે. આંહી કાંધલજુએ પોતાના થોડા ઘોડેસવારોથી દુઃમનરૂપી અનેક હલની આસપાસ કુંડાળું ‘ (મીકું) કર્યું ‘, એવું રૂપક છે.

૧૭

કાળજી મેર

કીધી તેં જે કાળવા, લાખા વાળી લી,
સૂબે નવસરકું તણો, દંડિયો ધોળે દી.

મે રની દીકરીઓને તે દીનોનાથ નવરો હોય તે ટાણે જ ઘડતો હશે. ઈશ્વરે આપેલા રૂપને ઘૂમટામાં સંતાડી રાખવાનું મેરની દીકરીઓ શીખી નથી. જોરાવર તોચે કોમળ જણાતી કાચા ઉદાડી તોયે ધરતી પર ટળી રહેતી કાળીભમ્મર બે અંખો અને ભર્યું ભર્યું તોયે જરી કરુણાની છાંટવાળું મુખ : અને એવી કાચાને ટાંકવાના ટોગ કરતો, પહાડપુત્રીઓના નીરોગી મરત લાવણ્યને બહેલાવતો છૂટો પહેરવેશ; અર્દે માથે ટીગાઈને પાની સુધી ચારે છેડે છૂટું ગૂલતું ઓાટણું : ટીલું કાપડું : અને સહુથી જુદી ભાત પાડતું સફેદ પેરણું : ઘડીક જાણે મેર-કન્યા સાધવી લાગે, ઘડીક લાગે જોગમાચા, તો ઘડીકમાં વળી જોબનિયું હેલે ચઢ્યું હોય એવી નવયૌવના લાગે, ઘરની ઓાસરીની ભીત ઉપર મેરાણી આછા, ધેરા, ગૂઢા, એવા ભળતા રંગોથી ચિત્તો આલેખે, માટી લઈને ઓરડામાં નકશીદાર કમાનો કંડાડે, જોવા જનારને નિર્દોષ હાસ્ય હસી પોતાની કારીગરી બતાવે, અને ઘરની ધોડી, ગાચ કે ભેંસ ઓરડાની અંદર જ આખી રાત બાંધી રાખે. અળગી કરે નહિ. મેરાણી જ્યારે હસે છે ત્યારે એની આંખના તારલામાં બેઠો બેઠો જાણે એનો આત્મા ડોકિયાં કરે છે. હાવભાવ એને આવડતા નથી. ગાલે આપોઆપ શરમના શેરડા પડે, એવી વિશેષ શરમની ચોષ્ટાઓ એને કોઈએ શીખવેલ નથી. વાહ રે મેરાણી તારાં રૂપ ! કોઈ ઊંડી ઊંડી નદીની કારમી બેખડ ઉપર રસ્તો ભૂલી, ધોડી થંભાવીને ઊભા રહી તારી મદદની વાટ જોવાનું કોને ન ગમે ? આત્માના રંગ જેવું નિર્મણું હાસ્ય હસીને તું રસ્તો બતાવવા આવે એ જુવનલહાણ કેવી દોષયલી છે ! તેં સુભટો જન્માવ્યા : પ્રેમિકો પ્રગટાવ્યા : કોઈ કોઈ વખત કામીઓને શાપથી બાળ્યા : અને કામદેવની આગમાં તું યે કચાં નથી ખાખ થઈ?

આવું એક રૂપ જૂનાગઢના નવાબના આંગણામાં રમતું હતું. કાળજી નામનો એક મેર જૂનાગઢની ચાકરીમાં હતો. તેને ધેર એક બહેન હિતી. નવાબની નજર એ સુંદરીના શરીર ઉપર પડી. નવાબ બેભાન બન્યો. એણે કાળજુને તેડાવ્યો. દલીલ કરી : “ દેખો ભાઈ ! રાણીજાયા બી સોઈ, ઓાર બીબીજાયા બી સોઈ, સમજ ગયા ? માગ લે, ચાચ ઈતની સોનામહોર માગ લો, કાળજી મેર ! રાણીજાયા બી સોઈ, બીબીજાયા બી સોઈ ! ”

“હું વિચારી જોઈશ.” એમ કહીને કાળુજુ ઉઠ્યો. થોડી વારે નવાબને ખબર થઈ કે કાળુજુ તો ઉચાળા ભરીને જાય છે.

કામંદ નવાબ કરડો થયો. “હું : એમ કેમ જાવા દેશું ? જેરાવરી કરીને એની બોનને ઉઠાવી લાવો. જૂનાગઢના તમામ દરવાજા બંધ કરાવો.”

કાળુજુએ ઉચાળા પડતા મૂક્યા. બાળબરચાંને રામરામ કર્યા. અંધારી રાતે એણે બહેનને પડકારી : “બહેન ! આવી જા ઘોડી માથે, મારી બેલાડ્યે. કાં તો ભાઈ-બહેન નીકળીએ છીએ ન કાં બેઉ જણાં બેળાં જ પ્રાણ કાઢીએ છીએ.”

એક જાતવંત ઘોડી ઉપર ભાઈ-બહેન અસવાર થયાં. બહેનના દેહને ભાઈએ પોતાના દેહ સાથે કસકસીને બાંધી લીધો.

હાથમાં લીધી તલવાર, બહેનના હાથમાં જલાયો ભાલો. કાળુજુએ ચોકીદારોના જૂથમાં ઘોડી નાખી ભાઈબહેન કંઈક મિયાંમુગલોને કાપતાં બરોબર કાળવે દરવાજે આવી ઊભાં રદ્દ્યાં. ત્યાંથી એણે ગઠ ઉપર ઘોડીને ઠેકાવી. ટપીને ઘોડી વીજળીના સબકારા સમી ગઢની બહાર ગઈ. ધનધોર વનરાઈમાં ઘોડી અદશ્ય થઈ. બહેનને કાળુજુએ સલામત ઠેકાણે પહોંચાડી દીધી.

પણ નવાબની માગણીનો સાચો જવાબ નથી અપાયો, એવી ઊણપ એના મનમાં રહી ગઈ. ફકીરને વેશો પાછો જૂનાગઢ આવ્યો. નવાબના દરવાજામાં સાંઈમૌલાને કોઈ રોકે નહિં. કાળુજુને ખબર હતી કે કઈ મેડી ઉપર શાહજાદો અને વજુરજાદો એકલા રમે છે. ઉપર જઈને દાદરો અંદરથી બંધ કરી દીધો; અને પણી અંદરથી ત્રાડ નાખી : “ જૂનાગઢના નવાબ ! મારી બહેનનું માગું નાખવાનાં મૂલ પણ કેવાં મોદાં છે તે જોઈ લે. હુમણાં તારા શાહજાદાની મૈયત કટાવું છું.”

મેડીને દાદરે માણસોની ઠઢુ જામી. નવાબ બહાર ઊભો ઊભો કરગરવા લાગ્યો : “ કાળુજુ ! તું માગો તેટલાં જવાહિર આપું.”

નેજે જે નવાબ, ઊભો અરદાશું કરે,

જોરાવર જવાબ, કષ્ટે મેર કાળવો.

નવાબ ઊભો ઊભો આજુજુ કરે છે, અને કાળુજુ જોરાવર જવાબ કાઢે છે.

કાળુજુએ જવાબ વાળ્યો : “જવાહિર જોતાં હોત તો મારી બહેનને જ તારા જનાનામાં વેચાતી ન આપી દેત ? પણ અમે જેઠવા વંશનું પડખું સેવ્યું છે. મેરને જવાહિર કરતાં આબર્દ વધુ વહાલી છે. હવે આપણું ખાતું સરબર થઈ ગયું છે. હેમખેમ જવા દે એટલું માગું છું.”

નવાબે કબૂલ કર્યું કે સીમાડા સુધી કાળુજુને હેમખેમ મૂકી આવવો. પણ નવાબના પેટમાં પાપ હતું. કાળુને માટે એણે ઘોડી મંગાવી. કાળુજુ ઘોડીના પગ ઊંચા કરીને જુએ ત્યાં ડાબલામાં નાગફક્ષીઓ જડેલી દેખી, ઘોડી બદલાવી. બસો મકરાણીઓ સીમાડા સુધી મૂકી ગયા. પછી કાળુજુ છૂટો થઈને ભાગ્યો, કારણ કે વાંસે જૂનાગઢની વાર ચડી ચૂકી હતી.

નાસતો નાસતો કાળુજુ ગોડળનો આશરો લેવા આવ્યો. ગોડળમાં તે વખતે બા' કુંભાજુને પહોર ચાલતો હતો.

એવા મરદ કુંભાજુએ પણ જૂનાગઢનાં બહારવટિયાને ન સંઘર્યો. ત્યાંથી ભાગીને કાળુજુની ઘોડી મેડાનાર નદી ટપીને ઓખામંડળના પોહિંત્રા ગામમાં પહોંચી. એખાના વાદોરોએ એને આશરો દીધો.

પાછળ જૂનાગઢ, ગોડળ અને નગર, તરણે રાજની વહાર ચડી. પાહિંત્રાની બહાર પડાવ નાખીને દુશ્મનોએ ગઢ સુધી સુરુંગો ખોદાવી. સુરુંગનો અર્દિન જયારે નજુક આવવા લાગ્યો ત્યારે ગઢના કોઠામાં મૂકેલ થાળીમાં મગના દાણા થરથરવા લાવ્યા. કાળુજુ સમજયો કે ધરતી હમણાં ફાટશે. એણે પોતાનાં તમામ કુટુંબીઓને નાચાબારીમાંથી રવાના કર્યા, પણ એનો શુરવીર પુત્ર વેજો બાપની વસભી વેળાએ વેગણો થાય ખરો કે? એણે તો બાપની સાથે રહીને જ મરવાનો પોતાનો વિચાર પરગઠ કર્યા. એને આમ મરતા અટકાવવા કાળુજુએ કંદયું : “હું તો જગતમાં નામ રાખીને મર્દં છું, પણ બેટા, નાહક તું કાં ગુડા ? ભીત હેઠે કચરાઈ મરવામાં કાંઈ કીરત છે? મારું સાચું ફરજંદ હો તો બાપથી સવાચું નામ કાઢીને મરજે ને ?”

આથી વીર વેજો પણ ચાલ્યો ગયો. કાળુજુએ વિચાર્યુ : ‘વાહ ભાઈ! આવી જાન ફરી કયારે જોડાવાની હતી ? આજ મરવાની પણ મજા છે.’

દીના કુંડલામાં બેસીને આગ લગાડી પોતે બળી મૂર્ઝો.

1. ખીલો

પણ જુવતો શાટરાઓના હાથમાં ન આવ્યો.

જૂનાગઢમાં જયાંથી કાળુજુએ ઘોડી ટપાવી હતી તે જગ્યાએ એક દરવાજો છે તે આજ પણ કાળુજુના નામ ઉપરથી “કાળવો દરવાજો ” નામે ઓળખાય છે.

<poem>

જળબર આયે જામ, મરદ સાથે મહરાળા, કૂમકે કરોધી કુંભ, સંગ ઝાલા, મતવાલા.
માંહી નર કૂડા નવાબ, ચોપ શું કંકુક ચડિયાં, હેંકું દિયે હિલેળ, આવી પોસીતરે
અડિયાં,

**ટેવડે વાત મનમાં ટરઠી, ધિંગે ધરી ઓખે ધજા, કાળવે મન મીઠો કર્યો, મરવાની
આવી મજા.**

મૂળ મેર

ઈ. સ. ૧૭૭૮ની સાલમાં પોરબંદરના રાણા સરતાનજુઅએ નવાનગરના સીમાડા ઉપર પોતાના વડાળા ગામમાં એક વંકો કિલ્લો બાંદયો, અને તેનું નામ “બેટાળી” પાડ્યું. આજ પણ એ કિલ્લાના ખંડેર ગમે તે ઠેકાણે ઊભા રહીને જોઈએ, તો એના ત્રણા કોઠા દેખાય, ચોથો અદશ્ય રહે : એવી તેની રચના કરી હતી.

એક દિવસ નવાનગરનો એક ચારણ ત્યાંથી નીકળ્યો. તેણે એ કિલ્લો જોવાની માગણી કરી. કિલ્લાના રખેવાળ મેર મૂળ (મીણુંદના)એ ના પાડી, તેથી નગરનો ચારણ સ્ત્રીને વેશ પહેરીને જામ સાહેબની કચેરીમાં ગયો. જામ જસાજુઅ પૂછ્યું : “કવિરાજ, આમ કેમ ?”

ગઠવી બોલ્યો : “અક્ષદાતા, મારો રાજા બાયડી છે એટલે મારે પણ બાયડી જ થાવું જોઈએ ના ?” ગઠવીએ દુછો કહ્યો :

ઉદ અરે અજમાલરા, બેટાળી કર બૂકો,

રાણો વસાવશે ઘૂમલી, (તો) જામ માગશે ટુકો.

જસા જામે બધી હકીકત જાણી. એને ફાળ પડી કે નક્કી જેઠવો વડાળાના ગઠની સહાયથી પાછો ઘૂમલી નગર હાથ કરી લેશો.

જામ પોતાના જમણા હાથ જેવા જોક્કા મેર ખવાસને આજા કરી કે બેટાળીને તોડી નાખો. નગરના સેનાપતિ મેર

૧. ભય ટાળનાર

ખવાસે રાણાને કહેણ મોકલ્યું : “વડાળું ભાંગીશ.”

રાણાએ જવાબ વાળ્યો : “ ખુશીથી, મારો મૂળ મેર તમારી મહેમાનગતિ કરવા હાજર જ છે.”

જેઠવાની અને જામની ફોજો આફળી. એક મહિનો ને આઠ દિવસ સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું.

એક મહિનો ને આઠ દી, ઝુલાવ્યો તેં જામ,

ગણીએ ખવે ગામ, મા બડ વડાળું મૂળવા!

પછી મેરામણ ખવાસે ‘લક્કડગાઠ’ નામના એક હાલીચાલી શકે તેવો કાષ્ટનો કિલ્લો કરાવ્યો. ધીરે ધીરે લક્કડગાઠને ભેટાળીની નજુક નજુક લાવતા ગયા. આખરે લક્કડગાઠમાંથી નીકળીને જામના સૈન્યે ભેટાળીની બીતે ચડવા માંડયું. ત્યાં અંદરના મૂળુના સૈન્યની બંદૂકો છૂટી. લક્કડગાઠમાંથી હારો હારો દાણા સમાય એવડાં નગારાં મૂળુ (મીણંદનો) ઉપાડી આવ્યો અને જામની સેનાને નસાડી.

લાદા તંબુ લુંટિયા, નગારાં ને નિસાણ,

માથે હરમત મૂળવો, ખાંડા હાથ ખુમાણ.

જામનું રાવલ નામે ગામ જે નજુક હતું, તેમાં મૂળુએ હાક બોલાવી.

વડાળા સું વેર; રાવળમાં રે'વાય ને,

મોટો જાગ્યો મેર, માથાં કાપે મૂળવો.

જેઠવાના ગામ વડાળા સાથે વેર થયા પછી રાવળ ગામમાં જામની ફોજથી રહેવાતું નથી, કેમ કે મોટવાડિયો મેર મૂળુ એવો જાગ્યો છે કે માથાં કાપી લે છે.

રાવળ માથે આવિયો, રવ્ય ઊગમતે રાણ,

મોર્યે પૂગો, મૂળવો, ખાંડા હાથ ખુમાણ

રવિ (સૂર્ય) ઊગતાંની વેળાએ જામ રાજા રાવળ ચડી આવ્યો, ત્યાં હાથમાં ખડ્ગ લઈને મૂળુ મેર અગાઉથી પહોંચી ગયેલો.

દળ બાગાં દોવાટ, માળીડા મેલે કરે,

થોબે મૂળુ થાટ, રોકે મેણંદરાઉંત.

પોતાના ઉતારા છોડીને લશકર બજે બાજુ નાસી છૂટયાં. પણુ મૂછદાટીના થોભાના ઢાઠવાળો મીણંદુ મેરનો પુત્ર મૂળુ એ નાસતા કટકને રોકી રાખે છે.

કહીઈ તારે કપાળ, જોગણનો વાસો જે.

મીટોમીટ મળ્યે, મેરા ભાગ્યો મૂળવા.

હે મૂળુ, અમને તો લાગે છે કે તારા કપાળમાં કોઈ જોગમાયા દેવીનો વાસ હોવો જોઈએ, કેમ કે તારી સાથે મીટામીટ મળતાં જ ભય પામીને મેરા ખવાસ જેવો જળબર નર ભાગી ગયો.

રાણા સરતાનજુ ચોરવાડ પરણથા હતા. ચોરવાડના જગીરદાર રાયજાદા સંઘજુને માળિયાના અલિયા હાટીએ માર્યો. રાણાએ ચોરવાડ હાથ કરવા મૂળ મેરને મોકલ્યો. ચોરવાડ જુતીને વેરાવળ ઉપર જતાં ધીગાણામાં મૂળુનો હાથ એક કાંડેથી કપાઈ ગયો.

મહારાણાએ પૂછ્યું : “બોલો મૂળ ભગત, કહો તો એ હાથ રટનજડિત કરી આપું, કહો તો સોનાનો, ને કહો તો રૂપાનો .”

રાજકચેરીમાં ઊભા થઈને નિરભિમાની મૂળુએ જવાબ દીધો : “રાણા, કોક દી મારા વંશમાં ભૂખ આવે, તો મારા વારસો સોનારૂપાનો પંજો વેચી નાખે, માટે મારી સો પેટી સુધી તારી અંદાણી રહે એવો લોખંડનો પંજો કરાવી દે.”

પાતાના હુંઠા હાથ ઉપર રાણાએ આપેલો એ લોટાનો પંજો ચડાવી મૂળ ભગત એમાં ભાલું જાલી રાખતા, જમૈયો દીધો હતો તે કમરમાં પહેરતા, અને એક નેજો ને બે નગારાં દીધાં તે લઈને મૂળ મેર વરસોવરસ દશેરાની સવારીની અંદર પોરબંદરમાં મોખરે ચાલતા.

ચારણની ખોળાધરી

વિ કરમ સંવત ૧૬૩૦ના વર્ષમાં, એક દિવસે, નવાનગરના જમ સતાજુના દરબારગઢમાં એક ચારણ રઘવાયો બનીને આમતેમ દોડતો હતો. દરબારગઢના દરેક માણસને, પશુને અને પથ્થરને જઈ પૂછતો હતો : “ મારો રાણો કયાં ? ”

“મારો રાણો કયાં, મારો રામદેવજુ કયાં? રાણાને પાછો લાવો ! ” એવી એવી એ ચારણની કળકળતી ભૂમોથી દરબારગઢના પથરારો ધણધણી ઊઠયા, ને આખો ગટ કોઈ ઉજ્જડ ભૂતખાનાની માફક સામે પડયા પાડીને પૂછવા લાગ્યો :

“રાણો કયાં ? ”

માણસો એકબીજાને પૂછવા લાગ્યા : “રાણો કયાં ? ”

કોઈએ ચારણને કહ્યું : “રાણાની મામીઓ એને મળવા ઝંખતી હતી, તે રાણો ગઢમાં ગયા છે.”

ફડકે શાસ લેતો ચારણ થોડી વાર વાટ જોઈને બેઠો. પણ રાણો મામીઓના ખોળામાંથી પાછો વળ્યો જ નહિં. રાણીઓના માટમાંથી નીકળનારા એકેએક માણસનું મો કાજું શાલી જેવું થઈ ગયેલું દેખાતું હતું. ચારણ પૂછતો હતો : “ રાણો કયાં ? ” માણસો અબોલ બનીને ચાલ્યા જતા હતા. દરબારગઢના ઝરણખા સામે ઊભા રહીને ચારણ ચીસ પાડી ઊઠ્યો : “ રાણા ! બાપ રાણા ! નીચે ઊતર. તારી માને મેં ખોળાધરી આપી છે. મારા રાણાને લાવો! રાણાને પાછો લાવો ! ”

ચારણ બાવરો બન્યો. ઝરણખાની ભીત સાથે માથું પછાડવા લાગ્યો. પણ રાણાએ જવાબ દીધો નહિં.

“લે, આ તારો રાણો ! ” એવો એક અવાજ આવ્યો. અને તે સાથે જ ઝરણખામાંથી ધબ દઈને એક ગાંસડી ધરતી ઉપર પડી. એ લોહીતરબોળ ગાંસડીને ચારણે છોડી. અંદર જુએ તે રાણા રામદેવજુના કટકા ! હાથ નોખા, પગ નોખા ધડ નોખું અને જાણે મામીઓનાં મીઠડાં લેવરાવવા હસીને હમણાં જ નમ્યું હોય તેવું તાજુ કાપેલું માથું પણ નોખું.

“બસ, મારા બાપ! કયાંચ રેટો નહોતો મેલતો ! અને આજ જંગલ ગયો તેટલી વાર રહી ન શક્યો ? મામીનાં તેડાં બહુ મીઠાં લાગ્યાં ? એય મારી અણમોલી થાપણ ! પોરબંદરની રાણીને હવે હું શો જવાબ આપીશ ? ”

ચારણ ખૂબ રોયો. દરબારગાઠ આખો જાણો એની સાથે સાદ પુરાવવા લાગ્યો.

આ ચારણનું નામ કાંવીદાસ લાંગો. જામ સતાજુનો એ દસોંદી. પોરબંદરના રાજીઠવાનો પુત્ર રામેદેવજી, સતાજુનો સગો ભાણેજ હતો. સતાજુને નગરનું રાજ વિસ્તારવું હતું. નાના ભાણેજને એટલા ખાતર ટૂકો કરવો હતો. ઘણું ઘણી વાર તેડાવે પણ ભાણેજ આવે નહિ, કેમ કે બહેનને ભાઈની મતલબના પડધા આવી ગયા હતા. આખરે કાંવીદાસને જામે કદયું : “આપણે અંગણે લગન છે. ભાણેજ ન આવે તો દુનિયા શું કહેશો ? ગાઠવી, જાઓ, તમારી ખોળાધરી દઈને બહેનના ભાણિયાને તેડી આવો.”

ચારણની ખોળાધરી એટલે વિધાતાનો લેખ : પોરબંદરની રાણીએ છોકરાને મીઠડાં લઈને ભાઈને ધેર લગુન ઉપર વળાવ્યો. મામાએ લગુનમાં ભાણેજને લોહીથી નવડાવ્યો.

ચારણ ધેર ગયો. એકનો એક દીકરો જમલદાસ હતો તેને કદયું : “બાપ ! આપણા ઘણીને આજ ભાણેજનાં લોહીની તરસ લાગી છે. વિશ્વાસધાતથી દરાજુ ઊંઠેલી નગરની ધરતી ધા નાખી રહી છે. આપણા ધરનાં નાનાંમોટાં અટાર માણસો છે. આવો, આપણે જામને લોહીથી ધરવી દઈએ.”

કાંવીદાસ લાંગાના એક દીકરાએ છાતીમાં કટાર ખાધી. રાધિરને ધોરિયે છૂટયો, એમાંથી ખોબા ભરીને કાંવીદાસે નગરના દરબારગાઠ ઉપર છાંટયા. ચારણયોએ સ્વહસ્તે પોતાના થાનેલા કાપીકાપીને “લેજે રાણાજુ!” કહી નગરના ગઠની ભીતે પર ફેકયા. વળી દૂધિયા દાંતવાળાં બાળકોનાં નાનકડાં માથાં શ્રીફળ વધેરે તેમ દરબારગાઠની ભીતે વધેરી વધેરી શેષ મૂકી. પછી ગાડું જોડયું, એમાં કપાસિયા ભર્યા, ઉપર ધી રેડયું, એની ઉપર તેલમાં તરબોળ કરેલાં લુગડાં પહેરી, પોતાનાં બાકીનાં પાંચ માણસો સાથે કાંવીદાસ બેઠો. હાથમાં માળા લઈને ‘હર! હર!હર!’ની ધૂન સાધી. કોળીનો એક છોકરો ગાડું હાંકતો હતો, તેને ચારણે કદયું : “બાપ ! ગાડાને આગ લગાડીને તું બા’ રો નીકળી જા.”

કોળી બાલ્યો , “બાપુ ! તમે માનો છો કે હું અરિનની ઝાર દેખીને આખરને વખતે ભાગીશ ને તમારા ત્રાડાને ભૌંઠામણ આપીશ ? એમ બીક હોય તો જુઓ, નજર કરો મારા પગ ઉપર.”

ચારણ જુએ છે, તે કોળીએ લોટાની નાગફળું ઠોકીને પોતાના પગ ગાડાની ઊંધ સાથે જડી લીધેલા !

ગાડું દરબારમાં ચાલ્યું, કપાસિયા સળગયા, ગાડાને આગ લાગી. ચારણ પરિવારનાં લુગડાં સળગયાં, કાચા ચડ ચડ બળવા લાગી. દેવતા હાડકાંમાં દાખલ થયા ત્યાં તે ફડ ફડ ફટાકીયા ફુટવા લાગ્યા, છતાં એ પાંચ માણસાની જીવતી ચિતામાંથી

કેવા રવર છે ? “હર ! હર ! હર !” પાંચેય માનવી જ્યાં બેઠાં હતાં ત્યાં થંભી ગયાં, અને છેવટે અર્દિનાં હાથ પાડી નાખ્યા ત્યારે જ હાથમાંથી માળા નીચે પડી. કોળીનો છોકરો ઊંધ ઉપર જ સળગી ગયો. સતાજુ જામના દરબારગાટે તે દિવસે અટાર *દેવી બાળકોના ભક્ત લીધા.

૨

ભાણોજને પતાવીને સતાજુએ રાણાની ધરતી ધબડવા માંડી. અરબી સમુદ્ર ને બરડા પર્વત વરયે આવેલો ભાણોજનો તમામ મુલક મામો ગળી ગયો ને બોખીરાની ખાડીને તેણે પોતાની રાજ્ય સીમા બનાવી. મરનાર રાણાનો પુત્ર રાણો ભાણજુ બરડો છોડીને પોતાની રાણી કલાંબાઈ અને નાનકડા કુંવરને લઈને ભાગવા મંડ્યો. જંગલોમાં સંતાયા, ને આખરે એનો દેહ છુટી ગયો.

નિરાધાર રાણી કલાંબાઈ ને અને કુંવર ખીમજુને ઊંચે આભ ને નીચે ધરતી વિના બીજું કોઈ શરણ દેનાર ન રદ્યું. ધરતીમાંથી પણ ડગલે ડગલે જાણો જામના પગના ધબકાર સંભળાતા હતા. ત્યાં તે મેરોમાં હાક બોલી : “હાં ! માટી થાઓ ! આપણી રાજમાતા રગળી પડી; આપણા બાળરાજાની હત્યા થશે. ત્રણસો મેરોએ જામના સીકારા ગામ પાસેથી રાજમાતાને અને બાળરાજાને હાથ કર્યા. ઓડદરમાં લાવીને ઓારડા કાઢી આપ્યા. મેરોએ કદ્યું : “ મા, મન હેઠું મેલીને રે'જે. અંહી તારા દીકરાનો વાળ પણ કોઈ વાંકો નહિ કરે.”

એક દિવસ ઓડદરને કાંઠે એક ભાંગેલું વહાણ ઘસડાઈ આવ્યું. વહાણમાં ઈંટો ભરી હતી. મેરોએ રાણીમાને એ ઈંટોનું એક પાણિયાં કરાવી દીધું. એક દિવસ કલાંબાઈએ જોયું તો એક ઈંટને ખૂણો ટેચાયેલો દેખાણો અને એમાંથી પીળું પીળું સોના જેવું કંઈક ચકચક કરતું હતું. રાણીએ તપાસ્યું. તો ઉપરના

પડની નીચે આખે આખી હેમની ઈMટ હતી. બધી ઈંટોમાં એ જ

ભેદ જડ્યો. ધણીની ધરતી હાથ કરવા માટે સ્વપ્નમાંયે ઝંખતી રાણીને હૈયે હવે હિંમત આવી.

એક દિવસ રાણીએ પૂછ્યું : “આ રબારીઓ ભેંસોને રાતમાં કયાં લઈ જાય છે ?”

મેરોએ જવાબ દીધો : “માડી, પહુર ચારવા.”

“પહુર એટલે?”

“એટલે અધરાતથી સવારોસવાર લગી ભેંસોને લીલાં ધાસ ચારીને ધરવ કરાવે. સવારે ભેંસો દોણાં ભરીને દૂધ આપે.”

“ત્યારે હું મેરોને અને રબારીઓને પહું ચાલું તો?”

“તો તને તાલું રાજ કરી દિયે !”

હેમની ઈંટો વેચી-વેચી કલાંબાઈએ મેરોને અને રબારીઓને મીઠાઈ ખવરાવવા માંડી. ખવરાવવા-પિવરાવવામાં કાંઈ ખાખી ન રાખી. છ મહિના થયા ત્યાં તો મેરોએ અને રબારીઓએ હાથીનાં કુંભસ્થળ જેવાં કાંધ કાઢયાં, લોટાની બોગળ જેવા બધાના હાથ બન્યા, શરીરનું જોર ફાટફાટ થવા લાગ્યું. ત્યાર પછી મેર-રબારીઓએ કદયું : “માડી, હવે હુકમ કર, હવે નથી રહેવાતું.”

રાણીનો હુકમ થયો. મેરોની ફોજ ચડી. જામ સતાજુનો ભાઈ ખેંગારજુ બાર ગામ લઈને નગરથી ઉિતરેલો, તેના મુખ્ય ગામ રાવળ ઉપર તૂટી પડ્યા, કેમ કે રામદેવજુને મરાવી નાખનાર બંગારજુ જ હતા. મેરોએ ગાઠ બેળી લીધે, પણ ખેંગારજુ કોઠા ઉપરથી નીચે ઉિતરતો નહોતો.

ત્યારે ચારણે કદયું : “આજ ખેંગારજુ કોઠામાં ન હોય, કોઠો ખેંગારજુમાં હોય.”

ખેંગારજુ ઉિતર્યો ને મરાયો. એનું માથું કાપીને મેરો કલાંબાઈ પાસે લાવ્યા. રાવળ ગામ લૂંટીને ખેંગારજુના નગારાં લઈ ગયા.આજ પણ રાણાને ઘેર ‘ખેંગાર-નગારાં’ પડ્યાં છે. ત્યાર પછી મેરોએ બરડામાંથી જામની ફોજ તગડવા માંડી. બોખીરામાં જામના દાણી રહેતો હતો તેને ઉઠાડ્યો. જામની સેના સામે લડતાં રેણુ મેર મૂઆ. ક્ષણવાહિયા, મોટવાડિયા, રાજસાખા અને ઓડદરા, એમ ચાર વંશના મેરો સામેલ હતા. કેસવાળા મેરને માટે કહેવાય છે કે :

ક'દી કેસવાળા તણો, નર ન રસે ન થાય,

પડકાર્યો પડમાંચ, કુંજર ટાળે કેસવો.

કેસવાળા કેસવ તણો, પોરસ અંગ પાતે,

દજડે ભલ દાખ્યે, કુંજર ટાળે કેસવો-

આખો મુલક હાથ કરીને મેરોએ કલાંબાઈને કદયું : “લે મા, તાલું રાજ સંભાળી લે.”

રાણીએ કદયું : “ મારા વીરાઓ ! જાઓ, આજ એક રાતમાં તમે જેટલાં ગામને તૌરણ બાંધો તેટલાં ગામ તમારાં.”

રબારી તો એવા રાજુ-રાજુ થઈ ગયા કે રાત બધી સૂઈ રહ્યા ! અને મેરોએ ચાણીશ* ગામનાં તૌરણ બાંધ્યાં. રબારીઓ ભળકડે ઉઠાડ્યા, અને માતર કાળીખડું અને

રાંધાવું એ બે ગામને જ તેઓ પહેંચી શક્યા.

આ વાર્તાના સંબંધમાં લોકો ગાય છે કે :

ખિમજુ શું ન ખાટયે નાગર !

**જેઠવો , જોરાબોળ ,
બરડે બેઠા બિલનાથ ૧ બંક.**

દીએ નગારે ઠોર.

<poem>

દીએ નગારે ઠેર ઠણોણે, ને સોળસેં બાંધી તેજણ હણોણે,
સાત સાચર ને સ્યુચવે સાગર, ખિમજુ શું ન ખાટિયે ખાંગર !

**૨ વર વડાણું ને રાવળું, કન્યા, વિગતે વિવા થાય, પ્રથમ કંકોતરી
કૃતિયાણે મોકલી, જુનેગઠ ખબરં જાય.**

જુનેગઠ ખબરં જાય તે જાશે, અમરજુ દીવાન બેઠા થાશે, તમે આવ્યે અંહી
ભાગશે ભન્યા, વર વડાણું ને રાવળું કન્યા,

૩

રૂડી રધ રાવળે મંડાણી, ચૂનેરી ગઠ ચણાય, જામ વિભોજુ ગોખમાં બેઠા,
જેઠવી ફોજું જાય.

જેઠવી ફોજું જાય તે જાણી, બોખીરે બેઠા જામના દાણી, પાણો કાંકરે લીધો
તાણી રૂડી રધ રાવળે મંડાણી.

1. * એ કાંવીદાસ લાંગાના વંશજો હાલ પોરબંદરના ગામ છાયામાં
જેઠવા રાણાના આશ્રિતો થઈને રદ્દ્યા છે.

2. *અત્યારે મરોનાં સુવાંગનાં ગામ સોળ જ રદ્દ્યાં છે. એમ કહેવાય
છે કે ચાણા વિકરમાજિતના વખતમાં પ્રેમજુ કામદારે કુંવરના જનમ-
ઉત્સવ ઉપર મેરોને પોરબંદર બોલાવ્યા, પણ સાથે ચારણોને ન
આવવા દીધા. પછી મેરોને ખૂબ ખવરાવી-પીવરાવી-ફોસલાવીને
કુંવરપછેડામાં ઘણાં ગામ લખાવી લીધાં. ત્યાર પછી કરમે કરમે મેરોએ
સોળ સિવાયનાં તમામ ગામે ગુમાવ્યા.

3. ૧. બિલનાથ મહાદેવ

4. હિન્દુ ગામ

5. જામનું ગામ

પરણોતર

સૌ રઠને આથમણે કાંઠે રાણાવાવ નામે એક ગામ આવેલું છે. “રાણાવાવ” નામની એક વાવ ઉપરથી જ ગામનું નામ પણ રાણાવાવ પડયું હતું. એક વખત ત્યાં હળવાં ફૂલ જેવાં, ખેડૂતોનાં ખોરડાં હતાં. માના થાનેલા ઉપર ચડીને જેમ નાનાં બાળકો ધાવતાં હોય તેમ કણાબીનાં કુટુંબો ધરતી માતાને ખોળે બેસીને ધાન ઊગાડતાં ને પેટ ભરતાં. તે દિવસોની આ વાત છે.

ગામમાં ખેતો પટેલ કરીને એક કણાબી રહે. એને ઘેર એક દીકરી. નામ તો હતું અજવાળી. પણ એને ‘અંજુ’ કહેતા. અંજુ મો મલકાવે તે ઘડીએ યોમેર અજવાળાનાં કિરણો છવાય. ભળકડે ઊઈને અંજુ રોજ દસબાર રોટલા ટીપી નાખે, બળબે ભેંસોની છાશ ઘમકાવી કાઢે, ચાર-ચાર બળદોનું વાસીંદું ચપટી વારમાં પતાવીને ફૂલ જેવું આંગાણું કરે, અને કાંડા કાંડા જેવા એ ભેંસોના અંચળને જ્યારે મૂઢી વાળીને અંજુ ખેંચતી હોય ત્યારે શું એ દૂધની શોડો વધૂટતી ! ઘણાય મહેમાન આવતા, ને ખેતાની પાસે અંજુનું માગું નાખતા.

ખેતો કહેતો : “હજુ દીકરી નાની છે.”

ખેતા પટેલને આંગણે એક દિવસ એક જુવાન કણાબી સાથી રહેવા આવ્યા. અંગ ઉપર લૂગડાં નહોતાં. મોટા પર નૂર નહોતું, પણ માચા ઊપજે એવું કાંઈક એની આંખમાં હતું. ખેતા પટેલે એ જુવાનને સાથી રાખ્યો. ત્રણ ટંક પેટિયું, બે જોડ લૂગડાં, એક જોડ કાંટારખાં, અને મોલ પાકે ત્યારે એક દિવસની અંદર એકલે હાથે લણી લે તેટલાં કૂડા : આવો મુસારો નક્કી થયો. જુવાન કણાબી કામે લાગ્યો.

સાથીને ભાત આપવા અંજુ પોતે જાતી. બપોરે ખેતરે ભાત લઈ જવાની હોશમાં ને હોશમાં અંજુ હવે તો બે પહોર ચડે ત્યાં જ બદ્યું કામ આટોપી લેતી. બે જાડા રોટલા ઊપર માખણને એક લેંદો, લીબુના પાણીમાં ખાસ પલાળી રાખેલી ગરમરના બે કકડા, અને દોણી ભરીને ઘાટી રેડિયા જેવી છાશ : એટલું લઈ ને બપારે અંજુ જ્યારે ખેતરે જાતી, ત્યારે એનું મો જેવું રૂકું લાગતું તેવું કચારેય ન લાગે. સાથીની પડખે બેસીને અંજુ તાણ કરી કરી ખવરાવતી.

“ન ખા તો તારી મા મરે.”

“મારે મા નથી.”

“તારો બાપ મરે.”

“બાપેય નથી.”

“તારી બાયડી મરે.”

“બાયડી તો મા જણતી હશે.”

“જે તારા મનમાં હોય તે મરે.”

છેલ્લા સમ સાંભળી છોકરો ફરી વાર અર્ધા ભૂખયો થઈ જતો. એને શરીરે રોજ રોજ શેર શેર લોહી ચડવા માંડ્યું.

એક દિવસ છોકરાએ પૂછ્યું : “તું મારા ઉપર આટલી બધી દયા કેમ રાખછ ?”

“તું અનાથ છે, તારે માબાપ નથી માટે.”

*

એક દિવસ કોસ ચાલતા હતા ત્યારે કિચૂડ કિચૂડ અવાજ સાંભળીને અંજુએ પૂછ્યું : “મેપા, આ પૈડું ને ગરેડી શી વાતો કરતાં હશે ?”

મેપો બેલ્યો : “પૈડાને એનો આગલો ભવ સાંભરે છે. ગરેડીને એ કહે છે કે, ગરેડીબાઈ ! એાલ્યો ભવ તું હતી પટેલની છોકરી ને હું હતો સાથી.....”

“મેર, રાયા ! હવે ફાટ્યો કે ? માંકડાને મોટું આવ્યું કે ? કહેવા દેજે મારા આતાને * !”

એવી એવી ગમ્ભતો મંડાતી.

*

એમ કરતાં ઉનાળો વીતી ગયો. મેપાએ ખેતર ખેડીખેડીને ગાદલા જેવું સુંવાળું કરી નાખ્યું. બોરડીનું એક જાળું તો શું, પણ ઘાસનું એક તરણુંયે ન રહેવા દીધું. સાંઠીએા સૂડીસૂડીને એના હાથમાં બંભોલા ઊઠયા. અંજુ આવીને એ બંભોલા ઉપર ફૂકતી અને મેપાના પગમાંથી કાંટા કાઢતી.

ચોમાસું વરસ્યું; જાણો મેપાનું ભાગ્ય વરસ્યું. દોથામાં પણ ન સમાય એવાં તો જારબાજરાનાં ઝુંડાં નીધલ્યાં. બપોરે જયારે મેપો મીટ માંડીને મોલ સામે ટાંપી રહેતો, ત્યારે અંજુ પૂછતી : “ શું જોઈ રદ્યો છે ?”

“જોઈ તો રદ્યો છું કે આટલામાંથી ઓણા બાયડી પરણાશે કે નહિ ?”

“પણ તને મફત બાયડી મળે તો ?”

“તો તો હું અનાથ કહેવાઉં ને!”

*

લાણીને દિવસ નક્કી થયો. કેટલાક દિવસ થયા મેપો રોજ રોજ લીલા લીલા ધાસની એકુંક ગાંસડી વાટીને ગામના એક લુહારને દઈ આવતો. લુહારની સાથે એને બાઈબંધી જામેલી. લુહારે એને એક દાતરડી બનાવી ઢીધી. દાતરડીને

રાણાવાવનું પાણી પાયું. અને એ દાતરડી કેવી બની ? હાથપગ

આવ્યો હોય તે બટકાં ઉડાડી નાખે તેવી.

લાણીને દિવસે સવાર થયું, ને મેપો દાતરડી લઈને કુંડાં ઉપર મંડાયો. બે પહોર થયા ત્યાં તો ત્રીજા ભાગનું ખેતર કોંઠાકોર કરી નાખ્યું. પટેલે આવીને નજર કરી, ત્યાં એની આંખો ફાટી રહી. ઘેર જઈને પટેલે પટલાણીને કદ્યું, “નખખોદ વળ્યું ! સાંજ પડશે ત્યાં એક કુંડું પણ આપણા નસીબમાં નહિ રહેવા દે. આખું વરસ આપણે ખાશું શું ?”

અંજુએ એના આતાના નિસાસા સાંભળ્યા. એણે એની સેના સજવા માંડી. આભલાનાં ભરત ભરેલા હીરવણી ચણિયો, અને માથે કસૂંબલ ચૂંદડી; મીડલા લઈને માથું ઓછયું. હીગોળ પૂર્યો. ભાત લઈને અંજુ આજ તો વહેલી વહેલી ચાલી નીકળી. ભાતમાં ધીએ ઝબોળેલી લાપસી હતી. મેપો ખાવા બેઠો. પણ આજ એનું હૈયું હેઠું નથી બેસતું. અંજુએ ખૂબ વાતો કાઠી, પણ મેપા વાતોએ ન ચઢ્યો : ગલેક્ષામાં બે-ચાર કેાળિયા આડાઅવળા ભરીને મેપાએ હાથ વીષભાડી. ચૂંદડીને છેડે એક એલચી બાંધી હતી તે છોડીને અંજુએ મેપાને મુખવાસ કરાવ્યો, પણ મેપાને આજ એલચીની કિંમત નહોતી. એ ઉઠયો.

“બેસ ને હવે! બે કુંડાં ઓછાં વાઢીશ તો કાંઈ બાયડી વિનાનો નહિ રહી જા.”

પણ મેપો ન માન્યો, એણે મોટુંયે ન મલકાત્યું.

“આજ અંજુથીએ તને તારાં કુંડાં વહાલાં લાગ્યાં કે?”

મેપાનું હૈયું ન પીગળ્યું.

“ એલા, પણ તને મફત બાયડી પરણાવી દઈશ. ઘડીક તો બસ, આમ સામું તો જો !”

મેપો ઊંધું ધાલીને મોલ ભણી ચાલવા જાય છે. “ઉભો રહે, તું નહિ માને એમ ને ?” એટલું કહીને અંજુ દોડી. મેપાના કેડિયામાં ભરાવેલી દાતરડી બરાબર ગળે લટકતી હતી. * . હેતના ઉમળકામાં ને ઉમળકામાં એણે એ દાતરડીને હાથે જાત્યો, જાલીને ખેંચ્યો, મોમાંથી બેલી, “નહિ ઉભા રહે એમ ?”

મેપો ઊભો રદ્દ્યો, સદાને માટે ઊભો રદ્દ્યો. દાતરડી જરાક ખેંચાતા જ મેપાની ગરદનમાં એ રાણાવાવનું પાણી પીધેલ દાતરડી ઊડી ઊંડી ઉતરી ગઈ, મેપો જરાક

મલકાયો હતો. તે હાસ્ય મોટા ઉપર રહી ગયું.

મેપાને પરણવું હતું, મેપો પરણયો. એ ને એ વળે અંજુ મેપાના શબની સાથે ચિતામાં સૂતી. અર્દિનદેવતાએ બેચને ગુલાબ જેવા અંગારાનું બિધાનું કરી દીધું.

ત્યારથી દુહો ગવાતો આવે છે કે,

દાતરડી દળદાર, ધડ વાઢી ટગલા કરે,

રૂડી રાણાવાવ, કુંવારી કાટ ચરે,

ત્યારથી એ વાવ પૂરી દેવામાં આવી છે. આજ એ જગ્યાએ એક મોટી દ્રારત ઊભી છે. અ દુહા સિવાય એ રાણાવાવનું એકેય નામનિશાન નથી રહ્યું.

1. * કણાબીએમાં પિતાને ‘ આતો ‘ કહેવાય છે.
2. * કાપણી કરનાર માણસો જયારે વિસામો ખાય ત્યારે દાતરડી હંમેશાં ગરદનના ભાગ ઉપર કેડિયામાં ભરાવે અને હાથે બહાર લટકતો રાખે.
3. કાટ =કાષ
4. આ કથામાં પાતરોનાનાં ન મળી શકવાથી કલિપત નામ અપાયાં છે.
